

TANZİMAT SONRASI
KÜTAHYA MEDRESELERİ (1839-1924)

Yavuz ERDEN

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Mustafa KARAZEYBEK

Eylül, 2015

Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

TANZİMAT SONRASI KÜTAHYA MEDRESELERİ
(1839-1924)

Hazırlayan
Yavuz ERDEN

Danışman
Yard. Doç. Dr. Mustafa KARAZEYBEK

AFYONKARAHİSAR 2015

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “*Tanzimat Sonrası Kütahya Medreseleri(1839-1924)*” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

29/09/2015

Yavuz ERDEN

TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı: Yard. Doç. Dr. Mustafa KARAZEYBEK

Jüri Üyeleri: Prof. Dr. Mustafa GÜLER

Doç. Dr. Emine DİNGEÇ

Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi Yavuz ERDEN'in "*Tanzimat Sonrası Kütahya Medreseleri(1839-1924)*" başlıklı tezi 29.09.2015 tarihinde, saat 14.00 da Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca, yukarıda isim ve imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Ahmet YARAMIŞ

ENSTİTÜ MÜDÜRÜ

ÖZET

TANZİMAT SONRASI KÜTAHYA MEDRESELERİ (1839-1924)

Yavuz ERDEN

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Eylül 2015

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Mustafa KARAZEYBEK

Medreseler, son bin yıllık süreçte, eğitim tarihimizdeki en önemli ve sistemli İslami Eğitim Kurumları olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu kurumlar, en parlak, görkemli ve verimli dönemlerini Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devleti'ni müteakiben Osmanlı Devleti'nde yaşamışlardır. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin yaklaşık son yüzyılını ifade eden Tanzimat Sonrası süreçte klasik bir osmanlı şehri olup, uzun yıllar Anadolu Eyaleti'ne merkezlik eden Kütahya'da faal halde bulunan medreseler, hem fiziki-mimari özellikler, hem de eğitim-öğretim faaliyetleri bağlamında çok yönlü olarak tespit edilip değerlendirilmiştir.

Çalışmamızda, 4 tanesi Germiyanoguları Dönemi, 16 tanesi Klasik Dönem ve 15 tanesi de Tanzimat Dönemi itibariyle hizmete başlayan toplam 35 medrese tespit edilmiş olup bu medreselerin neredeyse hepsi 1924 yılına kadar faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu medreseler genel itibariyle bânilerinin ismiyle anılmakta olup, çoğunlukla bina şeklinde inşa edilmişlerdir. Bütünüyle vakıf eseri olan medreselerin birçoğunun vakfiyesine ulaşılamamıştır. Vacidiye Medresesi, müze olarak varlığını sürdürmekte, İshak Fakih ve Rüstem Paşa Medreseleri ise iyileştirme çalışmaları yapılmış durumdadır. Diğer medreseler ise neredeyse tümüyle yok olmuş durumdadır.

Anahtar Kelimeler: Kütahya, Eğitim, Medrese, Müderris.

ABSTRACT

KÜTAHYA MADRASAHS IN THE POST-TANZİMAT PERIOD (1839-1924)

Yavuz ERDEN

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT of HISTORY**

September 2015

Advisor: Assist. Prof. Dr. Mustafa KARAZEYBEK

Madrasahs are the most important and systematic Islamic Education Foundations which participates in the last-millennium-duration. These institutions has lived their greatest and smartest terms in the Ottoman State, following the Seldjuk and Anatolian Seldjuk State. In this study, during the Post-Tanzimat Period which expresses last century of the Ottoman State, madrasahs in an Ottoman classical city Kütahya, has been a centre of Anatolian Province for long years, has been identified in a well-rounded way on the basis of both their physical-architectural facilities and their education-teaching activities.

In our study, totally 35 madrasahs were introduced. Four of these madrasahs from the Germiyanogulları Period, 16 of them are Classical Period, and 15 of them are the Post Tanzimat Period have actively serviced and all carried their duties till 1924. They are generally named with their agents and they mostly have been built as a single structure. Vacidiye Madrasah is still sounded as a museum, İshak Fakih and Rüstem Paşa Madrasahs' repairing and restoration have been completed. Other madrasahs were nearly completely collapsed.

Key Words: Kütahya, Education, Madrasah, Mudarris.

ÖNSÖZ

Küresel modern dünyada eğitim, kimsenin kayıtsız kalamayacağı sosyal bir olgudur. Son yüzyılda ortaya atılan bazı aksi yönde görüşler öne sürülmüş olsa da insanlık tarihinin büyük bir bölümünde eğitim-öğretim faaliyetleri belli başlı yapılar veya kurumlarda gerçekleştirilmiştir. Hem Türk Tarihi hem de İslam Tarihi açısından bakıldığında Eğitim Tarihimize şeklini veren başka bir deyişle damgasını vuran kurumlar “Medreseler” olmuştur. Genel olarak Türk Eğitim Tarihi ile ilgili birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen yerel (lokal-mahalli) tarzda yapılan çalışmaların azlığı dikkat çekicidir ve kanaatimizce büyük bir eksikliklerdir.

Yaptığımız çalışma esas itibarıyla Osmanlı klasik döneminde uzun bir süre Anadolu Eyaleti'nin Merkez Sancağı olmuş, Tanzimattan sonraki yapılanmada ise Hüdâvendigâr Eyâleti'nin sancakları arasında yer alan Kütahya Sancağı'nın merkezi olan Kütahya Şehri'nde hizmet veren medreseler üzerinedir. Bu çalışma iki yönlü olup, bir yandan medrese, kurumsal kimliğiyle ele alınmış, diğer yandan Tanzimat sonrası faal durumda olan şehir merkezindeki medreselerin tespiti, bânîleri, bulundukları mahalleler, mimari özellikleri, vakıfları, müderrisleri gibi konular irdelenmiştir.

Çalışmamız, Osmanlı Dönemi Kütahya şehir merkezindeki medreselerin incelenmesi olarak, eğitim tarihimize önemli bir katkı olmasının yanı sıra, gelişen ve sürekli değişen dünya şartlarında kendini sürekli yenilemesi gereken eğitim kurumlarının tarihi süreçlerinin göz önünde bulundurulması açısından da önem taşımaktadır. Bir başka ifadeyle, biz bu çalışma ile İslami eğitim sisteminin belkemiği statüsündeki medreseyi, Osmanlı Devleti'nin göz bebeği, Asya-Anadolu temsilcisi, Türk kültürünü en canlı yaşayan şehirlerden olan Kütahya ile buluşturmayı hedefledik. Bunu gerçekleştirirken, hem tespit ettiğimiz medresenin kimlik bilgilerini verdik, hem de o medreselerin belgeler aracılığıyla bize söylemek istediklerini aktarmaya çalıştık.

Öncelikle, Selçuklu, Anadolu Selçuklu, Germiyanogulları geleneğinden beslenerek peyderpey gelişen, Osmanlı Devleti ile birlikte olgunlaşarak meyveye duran, bütün bu süreçlerde eğitim-öğretim-kültür hayatı ile etkileşim içerisinde bulunan Kütahya, bir eyalet merkezi ve şehzade sancağı olması yönleriyle öne çıkmaktadır.

Buradan yola çıkarak, Osmanlı Devleti’ni söz konusu konumuna ulaştıran en önemli saiklerden biri olan Osmanlı Medrese Sistemi’ni Kütahya merkezindeki medreseler çerçevesinde incelemiş olduk. Bu çalışmada, Kütahya Medreseleri’ni, şehir merkezi ile sınırlandırdık.

Bu minval üzere, Birinci Bölümde sonraki bölümlere bir hazırlık mahiyetinde medreseyi, kurumsal kimliği ve işleyişiyle birlikte ele aldık. Medreseleri, kökenini, fiziki yapısını, sosyal karakterini, idari ve ilmi kadrosunu, eğitim-öğretim etkinliklerini ve ilk kuruluşundan günümüze tarih boyunca geçirdiği merhaleleri uzun uzadıya olmasa da ana hatlarıyla irdelemeye çalıştık. Bununla, medrese sisteminin de daha canlı ve anlaşılır hale gelmiş olmasını amaçladık.

İkinci Bölümde, tanzimat öncesine tarihlenen Kütahya şehir merkezinde faal olan medreseler Üçüncü Bölümde ise sadece Tanzimat sonrası dönem itibariyle faaliyetini sürdüren medreseler mercek altına alınmış, bunlar, bânîleri, konumları, yapısal özellikleri, vakıfları ve görevlileri gibi birçok yönden tespit çalışmaları yapılmıştır. Dördüncü Bölümde ise bu medreseler hem fiziki-mimari özellikler, hem de genel işleyiş ve eğitim-öğretim faaliyetleri yönünden çok boyutlu bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Tarihin bütün dönemlerinde olduğu gibi, Osmanlı tarihi boyunca da yoğun ilmi faaliyetlere sahne olan Kütahya ve özelde Kütahya Medreseleri hakkında bu ve bundan sonra yapılacak her çalışma, bize bunadide eserleri bırakan ecdadımıza olan şükran ve vefa borcunun bir gereğidir diye düşünmekteyiz. Kanatımızca Kütahya Medreseleri’nin yanı sıra tüm Kütahya vakıf eserlerini ele alan derli-toplu, kuşatıcı bir çalışmaya ihtiyaç vardır.

Bir teşekkürle geçiştirilemeyecek denli şükran duyguları içerisinde bulunduğum, öncelikle bana her daim ümit bahşeden eşim ve çocuklarım olmak üzere, çalışmamın bütün aşamalarında usanıp bıkmadan beni teşvik edip destekleyen danışmanım Yrd. Doç. Dr. Mustafa Karazeybek’e ve öğretmen arkadaşım Abdullah Selvitopu’na içtenlikle teşekkür ederim.

Yavuz ERDEN

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
YEMİN METNİ	İİ
TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI.....	İİİ
ÖZET	İV
ABSTRACT	V
ÖNSÖZ.....	VI
İÇİNDEKİLER	Vİİİ
TABLolar LİSTESİ.....	Xİİİ
KISALTMALAR DİZİNİ.....	XİV
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BİR EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMU OLARAK MEDRESE (KURULUŞU İŞLEVİ VE GEÇİRDİĞİ MERHALELER)

1. İSLAM DÜNYASINDA MEDRESELERİN DOĞUŞU VE İLK MEDRESELER	20
2. OSMANLI ÖNCESİ MEDRESELER.....	22
2.1. MEDRESELERİN MİMARİ ÖZELLİKLERİ	23
2.2. MEDRESELERDE GENEL İŞLEYİŞ	25
3. OSMANLI MEDRESELERİ	27
3.1. OSMANLI MEDRESELERİNİN GENEL MİMARİ ÖZELLİKLERİ	28
3.2. OSMANLI MEDRESELERİNDE GENEL İŞLEYİŞ	30

3.2.1. Medreselerin Dereceleri	34
3.2.2. Medreselerdeki Öğrenim Süresi ve Okutulan Dersler	35
3.2.3. Medrese Görevlileri	39
3.2.4. İlk Osmanlı Medreseleri	44
4. OSMANLI MEDRESELERİNİN BOZULMA SÜRECİ	45
5. MEDRESELERİN ISLAH SÜRECİ	53

İKİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT ÖNCESİNDE İNŞA EDİLEN KÜTAHYA MEDRESELERİ (TESPİT-TANITIM)

1. ALO PAŞA MEDRESESİ	58
2. BALABAN PAŞA MEDRESESİ	64
3. ÇUKUR MEDRESE.....	66
4. DARU'L-HADİS.....	68
5. DARU'L-KURRA.....	69
6. EBUBEKİR SITKI PAŞA MEDRESESİ.....	70
7. EVLİYA EFENDİ MEDRESESİ.....	72
8. GERMİYANOĞLU YAKUP BEY MEDRESESİ.....	73
9. HACI KARA MEHMET AĞA MEDRESESİ.....	81
10. HACI ŞERİF MEDRESESİ	82
11. HALİLİYE MEDRESESİ	83
12. HALİL KAMİL AĞA (PAŞA) MEDRESESİ.....	89

13. İSHAK FAKİH MEDRESESİ.....	91
14. KARAGÖZ AHMET PAŞA MEDRESESİ	99
15. KÜRT ALİ PAŞA MEDRESESİ	104
16. RUŞE(N)ZADE MEDRESESİ	107
17. RÜSTEM PAŞA MEDRESESİ.....	107
18. SEYYİD (HACI) EBUBEKİR (AĞA) MEDRESESİ.....	116
19. TİMURTAŞ MEDRESESİ.....	118
20. VACİDİYE MEDRESESİ	121

ÜÇÜNCÜBÖLÜM

TANZİMAT SONRASINDA İNŞA EDİLEN KÜTAHYA MEDRESELERİ (TESPİT-TANITIM)

1. ALİ BEY KÖYLÜ HOCA MEDRESESİ.....	134
2.ÇORUMLU HOCA MEDRESESİ	135
3. HACI BAKİ MEDRESESİ.....	136
4.HACI KURA MEDRESESİ	137
5. HACI ŞERİF (MEHMED) AĞA MEDRESESİ.....	137
6. HACI OSMAN AĞA MEDRESESİ	140
7. HACI ÖMER EFENDİZADE MEDRESESİ	140
8. KARA AĞAZADE MEDRESESİ.....	141
9. KÜÇÜK OSMAN EFENDİ MEDRESESİ.....	141

10. MAHKEME (BALIKLI) MEDRESESİ.....	142
11. MAHKEME MEDRESESİ.....	142
12. MEVRUDİ EBUBEKİR PAŞA MEDRESESİ	143
13. MOLLABEY MEDRESESİ	143
14. MÜFTİZADE MEDRESESİ.....	150
15. OSMAN PAŞA MEDRESESİ	153
16. SON DÖNEM DİĞER KÜTAHYA MEDRESELERİ	153

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

FİZİKİ, SOSYO-EKONOMİK VE KÜLTÜREL AÇIDAN KÜTAHYA MEDRESELERİ

1. FİZİKİ VE MİMARİ ÖZELLİKLERİ YÖNÜYLE KÜTAHYA MEDRESELERİ.....	159
2. KÜTAHYA MEDRESELERİNDE EĞİTİM-ÖĞRETİM	162
2.1. MEDRESELERİN GENEL İŞLEYİŞ VE EĞİTİM ÖĞRETİM FAALİYETLERİ.....	162
2.2. MEDRESE GÖREVLİLERİ ve ÖĞRENCİLERİ.....	164
3. FAAL OLDUKLARI DÖNEMLERE GÖRE KÜTAHYA MEDRESELERİ	176
4. KURUCULARI YÖNÜYLE KÜTAHYA MEDRESELERİ	180
5. KÜTAHYA MEDRESELERİNİN KONUMLARI.....	185
6. İSİMLER AÇISINDAN KÜTAHYA MEDRESELERİ	188
7. KÜTAHYA MEDRESELERİ VE VAKIFLARI.....	190

SONUÇ.....	194
KAYNAKÇA	200
EKLER.....	210

TABLÖLAR LİSTESİ

	Sayfa
Tablo 1. Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Kitapları	36
Tablo 2. Kütahya Medreseleri	155
Tablo 3. Kütahya Medreseleri'nin Mimari ve Yapısal Özellikleri	159
Tablo 4. Kütahya Medreseleri ve Müderrisleri	169
Tablo 5. Kütahya Medreseleri ve Öğrenci Sayıları	171
Tablo 6. Kütahya Medreseleri'nin Kuruluş Tarihleri ve Faal Oldukları Dönemler	177
Tablo 7. Kütahya Medreseleri ve Banileri	180
Tablo 8. Kütahya Medreseleri'nin Banilerinin Sosyal Konumları	182
Tablo 9. Kütahya Medreseleri ve Konumları	185
Tablo 10. Kütahya Medreseleri ve İsimlendirilme Gerekçeleri	189
Tablo 11. Kütahya Medreseleri ve Vakfiye Durumları	191

KISALTMALAR DİZİNİ

Age	:Adı Geçen Eser
Agm	:Adı Geçen Makale
Agt	:Adı Geçen Tez
Bkz	: Bakınız
BEO	: Bâb-ı Âlî Evrak Odası
BOA	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C	:Cilt
Çev	:Çeviren
DİA	:Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed	:Editör
FEF	:Fen Edebiyat Fakültesi
H	:Hicri
Haz	:Hazırlayan
HVS	:Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.
İA	:Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İÜ	:İstanbul Üniversitesi
M	:Mîlâdi
MEB	:Millî Eğitim Bakanlığı
MÜ	:Marmara Üniversitesi
No	:Numara
Örn	:Örneğin
S	:Sayı
SNMU	:Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye

s :Sayfa

TBMM :Türkiye Büyük Millet Meclisi

TDV :Türkiye Diyanet Vakfı

TTK :Türk Tarih Kurumu

vb :Ve benzeri.

vd :Ve diğerleri.

VGM :Vakıflar Genel Müdürlüğü

VGMA :Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Yay :Yayın(lar)ı

GİRİŞ

1. İdari ve Siyasi Açıdan Kütahya

Malazgirt Savaşından sonra diğer birçok Anadolu şehri gibi Kütahya da Kutalmışoğlu Süleyman Şah tarafından 1080 yılına doğru alınmış, 1097'deki Dorylaion (Eskişehir) muharebesine kadar Selçuklu idaresi altında kalmıştır. XII. yüzyılın ortalarında Anadolu'da Bizans hâkimiyetinin sınır hattında yer alan Kütahya, bu yöredeki Türkmenlerin başlıca hedefi olmuştur. Miryakefalon zaferinin (1176) ardından bu saldırılar daha da şiddetlenmiş ve sonunda imparator I. Manuel'in ölümünden sonra 1180'de Selçukluların idaresi altına girmiştir. 1182'de II. Kılıçarslan ülkeyi oğulları arasında paylaştırmış ve Uluborlu ile Kütahya yöresi Gıyaseddin Keyhüsrev'e düşmüştür. O dönemde meydana gelen karışıklıklar sırasında tekrar Bizanslıların eline geçtiyse de I. Alaaddin Keykubad devrinde yeniden geri alındı(1233). Yoncalı Hamam'ın 1234 tarihli kitabesi Türk hâkimiyetinin başlangıcını belirtmektedir¹. Evliya Çelebi, Kütahya'nın 1315 senesinde Rum keferesinden Germiyanoglu Şah Yakup eliyle fethedildiğini belirtse de yanlışlığı ortaya konulmuştur².

XIII. yüzyılın ortalarında IV. Rükneddin Kılıçarslan döneminde Kütahya ve civarı Sahib Ata Fahreddin Ali'nin uç beyliğine tayin edilen oğullarına ikta olarak verilmiştir. Aynı asrın ikinci yarısında ise, şehir, çevresiyle birlikte Germiyanogullarının etkisi altında kalmıştır³.

Germiyanogulları, XIII. yüzyıl sonlarında Kütahya ve civarında kurulmuş ve hüküm sürmüş olan bir Türkmen Beyliği'dir. Germiyanlıların ne zaman Batı Anadolu'ya geldiklerine dair kesin bilgiler olmamakla birlikte, Kerimüddin Alishir'in 1264'te öldürülmesi ve 1277'de "Cimri" olayına karışmaları bu tarihler arasında batıya geldiklerine delil teşkil etmektedir. Hele Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Mesud'a karşı koyan Germiyanlılar'dan Alishir'in kızının oğlu Bedreddin Murad'ın 1288'de Denizli civarında Moğol ve Selçuklu kuvvetleri karşısında bir çarpışmada

¹Mustafa Çetin Varlık, "Kütahya", *DİA*, C. 26, TDV Yayınları, Ankara 2002, s. 580.

² M. Çetin Varlık, "Evliya Çelebi'ye Göre Kütahya Ve Bu Bilgilerin Arsiv Belgeleri İle Karşılaştırılması", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4'den ayırbasım, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 299.

³ Varlık, "Kütahya", s. 580.

hayatını kaybetmesi olayına binaen rahatlıkla 1276'dan önce Kütahya ve Denizli civarında faaliyet gösterdikleri söylenebilmektedir⁴.

Kütahya, 1285 yılından itibaren Germiyanlılar, Moğollar ve Selçuklu Sultanı II. Mesud arasında mücadele konusu oldu. 1286-1291 arasındaki mücadelelerde bazen Germiyanlılar bazen de Sultan Mesud'un kuvvetleri galip geldi. Germiyan Beyliği'nin Kütahya merkez olmak üzere 1300'de kurulduğu anlaşılmaktadır ki bu tarihten itibaren "hanedan" ismi şehir için de kullanılmaya başlanmıştır⁵. 1305-1314 yılları arasında, Yakup Bey (b. Alişir), sırasıyla, Menderes Nehri kenarındaki Tripolis şehrini, Angir'i, (Kliseköy) ve Filadelfiya'yı (Alaşehir) muhasara ederek toprakları arasına katmıştır⁶

Kütahya ve çevresi üzerinde, XIV. Yüzyılın ortalarına doğru komşu konumundaki Osmanlı Beyliği etkili olmaya başladı. Bir taraftan Karamanoğulları'nın, diğer taraftan Osmanlıların baskıları üzerine Süleyman Şah, beyliğinin muhafazası için Osmanlılarla akrabalık kurmak amacıyla kızı Devlet Hatun'u I. Murad'ın oğlu I. Bayezid'(Yıldırım)e nikâhlamak, böylece Osmanlılarla sıkı münasebetler kurmak istedi⁷.

Osmanlı Beyliği'nin Anadolu'daki durumunu güçlendirmek adına I. Murad tarafından Germiyanlılarca yapılan teklifin olumlu karşılanması üzerine, Bursa kadısı Mehmed Efendi, emir-i âlem Aksungur Ağa, Çavuşbaşı Demirhan, Bayezid'in dadısı, Kadı Mehmed Efendi ve Aksungur'un hanımları kız istemek için Kütahya'ya gönderildi. Süleyman Şah da cevabi bir mektupla, devrin önemli âlimlerinden İshak Fakih'i yanında meşhur Germiyan atlası, Denizli bezleri, altın, gümüş gibi değerli hediyelerle Osmanlı başkentine gönderdi⁸. Düğün dolayısıyla, Kütahya, Simav, Eğrigöz(Emet) ve Tavşanlı çeyiz olarak Osmanlılara verildi. 1381 yılında yapılan

⁴ Mustafa Çetin Varlık, "Germiyanogulları", *DİA*, C. 14, TDV Yayınları, İstanbul 1996, s. 33.

⁵ Varlık, "Kütahya", s. 580.

⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, VIII. Dizi, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 42.

⁷ Varlık, "Kütahya", s. 580.

⁸ Varlık, "Germiyanogulları", s. 34. Düğün öncesi kız istemeye giden heyet, götürdükleri ilginç hediyeler ve ayrıntılar için ayrıca bkz. Derviş Mehmed Aşık, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, (Yay. Haz: Atsız), 1970, s. 61-63; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Bizans ve Selçukiler ile Germiyan ve Osmanogulları Zamanında Kütahya Şehri*, Devlet Matbaası, İstanbul 1932, s. 48-49.

düğünü müteakip Şehzade Bayezid, idareci olarak Kütahya'ya gönderildi. Süleyman Şah da Kula'ya çekilip orada vefat etti⁹.

1387 yılı itibariyle babasının yerine geçen II. Yakup Bey, Kosova savaşını müteakip, Osmanlı Beyliği'ne kardeşinin çeyizi olarak verilen Kütahya ve çevresini geri alabildiyse de, Yıldırım Bayezid 1390'da Kütahya ve diğer Germiyan topraklarını tekrar Osmanlı hâkimiyeti altına aldı. 1399'da hapisten kaçarak Timur'a sığınan Yakup Bey, 1402 Ankara Savaşının ardından Kütahya'ya yerleşti. İzmir seferi esnasında, Timur da bir müddet Kütahya'da kalmıştır. Fetret devrinde Yakup Bey'in Çelebi Mehmed'e taraftarlığından dolayı, Karamanoğulları, Kütahya'yı kuşattıysa da¹⁰, 1414'te, Çelebi Mehmed'in desteğiyle tekraren Kütahya ve Germiyan topraklarına Osmanlı himayesinde hâkim oldu. Yakup Bey, erkek çocuğu olmadığı için 1428'de Edirne'ye giderek II. Murad ile görüşmüş, ölümünden sonra bütün toprakları kendisine bırakacağını bildirmiştir¹¹. 1429'da Yakup Bey, vefat edince de Kütahya bir Osmanlı sancağı haline getirilip buraya Timurtaş Paşazade Umur Bey'in oğlu Osman Çelebi tayin edilmiştir. 1433-1438 yılları arasında II. Murad'ın büyük şehzadesi Alaaddin Bey de sancakbeyi olarak Kütahya'da bulunmuştur. 1451'de ise Anadolu Beylerbeyliği Merkezi olan Kütahya İshak Paşa'ya verilmiştir¹².

Kütahya Osmanlı İdaresine geçip 14 sancaktan oluşan Anadolu Beylerbeyiliği'nin ve Paşa livasının merkezi olduktan sonra, 30'a kadar kazanın buraya bağlandığı ifade edilmektedir. Kâtip Çelebi, "Cihannüma" isimli eserinde Germiyanogulları döneminde olanlardan¹³ farklı olarak Eşme, Bozkuş-mea-Kalçan,

⁹ Varlık, "Kütahya", s. 580; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 45. Burada düğün tarihi H. 780/M. 1378 olarak verilmektedir.

¹⁰ Ayrıntı için bkz: Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 57.

¹¹ Varlık, "Kütahya", s. 580. Bu hususta Aşıkpashaoğlu tarihinde de benzer bilgiler ayrıntılı olarak aktarılmıştır. Bkz. Derviş Mehmed Aşiki, a.g.e., s. 123-124. Bu yüzyılda dahi "Germiyanogulları" diye anılan ailenin büyük ihtimalle Germiyan Evkafı'nın mütevellisi olan İshak Fakih'in torunlarından olduğu belirtilmiştir. Bkz: Mustafa Yeşil, *Kütahya İli'nin Kısa Tarihi*, Matbaai Ebüzziya, İstanbul 1937, s. 15.

¹² Varlık, "Kütahya", s. 580.

¹³ Söz konusu yerler, şöylece sıralanabilmektedir: Uşak, Gediz, Selendi (şu anda Manisa'nın Kula ilçesine bağlı), Kula, Göre (şu anda Uşak'ın Eşme ilçesine bağlı), Tavşanlı, Simav, Eğrigöz (Emet), Ezine (Sarayköy), Banaz (şu anda Uşak'ın ilçesi), Baklan (Dede-köy, şimdi Denizli'nin ilçesi), Donuzlu (Denizli), Honaz (Denizli'nin ilçesi), Tazkırı (Dazkırı, o tarihte Dinar'a bağlı, şu anda Afyonkarahisar'ın müstakil bir ilçesi), Geyikler (Dinar), Homa (Çivril'e bağlı), Gök-öyük (Eşme ilçesine bağlı bir köy), Çarşamba (Buldan), İnay (Eşme ilçesine bağlı bir köy), Şihlu (Işıklı), Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar). Bkz. Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 68.

Çakırca, Çal, Sirke (Eşme'ye bağlı) Dağardı, Toyla-mea-Osmaneli, Kazıklı, Sıçanlı (Sincanlı) kazalarını da saymaktadır¹⁴.1451 yılından, eyalet teşkilatının ilgasına kadar, merkezi Kütahya olan Anadolu Beylerbeyiliği'ne, süreç boyunca, şimdiki isimleriyle, Kütahya, Manisa, Aydın, Muğla, Bolu, Ankara, Afyonkarahisar, Çankırı, Antalya, İsparta, Eskişehir, Balıkesir, Bursa, Kastamonu şehirleri ile 1591'de sayısı 23'e, sonrasında ise 18 ve 16'ya indirilmek suretiyle 28 ilçe (kaza) bağlanmıştı¹⁵

XVI. yüzyılda Kütahya kazasına bağlı Altıntaş, Aslanapa, Tavşanlı, Sazanos, Yalak, Çukurca, Kavak, Kalınviran, Yoncalı, Gediz nahiyeleri kayıtlı bulunmaktadır. Sancağın XVI. yüzyıldaki tahmini nüfusu 220-350.000 arasında değişmektedir. Sancakta Kütahya şehri dışında gayr-i müslim yerleşmesi bulunmamaktaydı¹⁶. Aynı zamanda bu livada XVI. asırda farklı yönetim şekillerine sahip Taş-eli (Eğrigöz kazasında), Arslan-Apa, Sazanos, Kızıl-depe, Aydos, Altun-Taş, Yalak-beli, Bilkavak, Ulu-köpek bölgeleri de dikkatlerden kaçmamalıdır¹⁷.

Kütahya diğer yüzyıllarda olduğu gibi, XVI. yüzyılda da Anadolu taraflarına yapılan seferlerde hem bir toplantı yeri, hem de bir yol kavşağı mesabesindeydi¹⁸. Şehzade Bayezid (1450/1512) buraya vali olarak gönderildi. Fakat Selim'le olan taht çekişmeleri üzerine, Amasya'ya tayin edildi. İstanbul'a yakınlığı dolayısıyla Kütahya'ya atanan ve bir anlamda "veliaht" sayılan Şehzade Amasya'ya gitmek istemeyip babasına isyan etti. Konya yakınlarında yenilmesi üzerine de İran'a sığındı. Buradan babasına yazdığı "baba" redifli yalvarıp yakarma tarzındaki şiirleri affedilmesine yetmedi ve İran'da öldürtüldü. Yerine atanan ağabeyi Şehzade Selim burada vali-sancak beyi olarak görev yaptı. II. Selim'in tahta çıkışından itibaren Kütahya eyalet merkezi olmuş ve II. Selim tarafından lalası Hüseyin Paşa Anadolu Beylerbeyi olarak tayin edilmiştir¹⁹. Bayezid ve Selim'in sancak beylikleri sırasında Kütahya daha fazla siyasi önem kazandı. Mekke Emiri tarafından elçi olarak İstanbul'a gönderilen Kutbeddin el-Mekki İstanbul'a giderken Mart 1558'de

¹⁴M. Tayyib Gökbilgin, "Kütahya", *İA*, C. 6, MEB Yayınları, İstanbul 1977, s. 1122-1123.

¹⁵Söz konusu kazalar için, bkz: Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 96-97; Ayrıca bkz: Mustafa Yeşil, *Kütahya, 15 Yıl*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1938, s. 8.

¹⁶Varlık, "Kütahya", s. 583.

¹⁷Gökbilgin, a.g.m., s. 1123.

¹⁸Varlık, "Kütahya", s. 580-581.

¹⁹Mustafa İsen, "Osmanlı Şehzade Sancakları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, (Ed. Gültür Eren), C. 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 126 ; M. Çetin Varlık, "Kütahya'nın Şehzade Sancağı Olarak İdaresi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 5'ten ayırabım, TTK Basımevi, İstanbul 1990, s. 324.

Kütahya yakınlarında Şehzade Bayezid’le görüşmüş, seyahatnamesinde, yanındaki surre-i hümayunun 31 bin altından oluştuğu, Bayezid’in çevresinde, Kütahyalı Abdurrahman Gubari, Firaki ve Abdü’l-Cebbar isimli kimselerden oluşan bir irfan meclisi olduğu, yine Bayezid’in Osmanlı saray teşkilatının küçük bir benzerini şehzade sancağında oluşturduğu ve maiyetinde 7 bin askerinin olduğu gibi bilgileri aktarmıştır²⁰. Bir şehzade sancağı olan Kütahya, İstanbul’a yakın olduğu için tahta geçmek isteyen şehzadeler için de önemli ve tercihe şayan bir siyasi merkez şeklindeydi²¹. 1550 tarihinde Şehzade Bayezid’e verilen Kütahya, Bayezid (1550-1558) ve Şehzade Selim (1562-1566)’in valilikleri sırasında şehzade sancağıdır²².

Osmanlı döneminde Kütahya önemli toplumsal olayların cereyan ettiği yerler arasında yer almıştır. Bu anlamda yaşadığı ilk ciddi tehlike 1511 yılındaki Şahkulu isyanıdır. Anadolu eyalet valisi Karagöz Paşa’ya şehir önünde galip gelen Şahkulu, Kütahya kalesini de kuşatmış, fakat direnişle karşılaşmıştır. Kale ve çevresini yakıp yıkarak Bursa’ya doğru çekilmiştir²³. 1559-1560 yıllarında medreseli isyanlarından da etkilenen Kütahya, XVII. Yüzyıl başlarında da Celali İsyanlarına sahne oldu²⁴.

III. Selim devrinde, Fransızlarla yapılan savaşlarda, Mısır ve Suriye’de esir alınan Fransız askerlerinin yerleştirildiği Kütahya, Osmanlı-Mısır savaşlarında da önemli olaylara sahne olmuştur²⁵. Mehmed Emin Rauf Paşa’nın valiliği sırasında, Kütahya, Mısır Valisi Kavalalı M. Ali Paşa’nın oğlu İbrahim Paşa tarafından 4 Mayıs 1833 tarihine kadar kuşatıldı. Bu sırada imzalanan Kütahya Antlaşması ile İbrahim Paşa ordusu ile birlikte Adana’ya doğru çekilmiştir²⁶ 1833’te muhassıllık teşkilatı²⁷ kurulan Kütahya bir sancak olarak kabul edildi. Kısa bir süre (1835’ten itibaren²⁸) Afyonkarahisar ile birlikte mülki ve askeri yönetimi ferik rütbesine sahip bir makama verildi. 1839’da Eskişehir’in de dâhil olduğu bu üç sancak, feriklik Kütahya’da kalmak kaydıyla birleştirildi ve diğer sancaklar miralayların yönetimine verildi. Sonrasında ise askeri işler Hüdavendigâr sancağına bağlandı. Kütahya’nın

²⁰ Varlık, “Kütahya’nın Şehzade Sancağı”, s. 316-317.

²¹ Varlık, “Kütahya”, s. 580-581.

²² Varlık, “Kütahya’nın Şehzade Sancağı”, s. 315, 322.

²³ Varlık, “Kütahya”, s. 580.

²⁴ Varlık, “Kütahya”, s. 581.

²⁵ Varlık, “Kütahya”, s. 581.

²⁶ Yeşil, *15 Yıl*, s. 8.

²⁷ İlk Kütahya Muhassılı Halil Kamil Ağa’dır. Bkz: Yeşil, *15 Yıl*, s. 8.

²⁸ Yeşil, *15 Yıl*, s. 8.

bağımsız bir sancak haline getirildiği 1915 senesine kadar değişmemek üzere, 1841’de Kocaeli, Bolu, Eskişehir, Karesi, Karahisar-ı sahib sancakları ile birlikte Hüdavendigâr Vilayeti’nin oluşumu Kütahya’nın merkezliğinde sağlandı. 1867’de vilayet merkezinin Bursa’ya taşınması dışında aynı teşkilat korundu²⁹. Belediye teşkilatının 1857’de kurulduğu³⁰ Kütahya’da XIX. yüzyılın başlarında nüfus 15 bin civarında olarak tespit edilmiştir³¹.

XX. yüzyılın başlarında Kütahya sancağı, merkez kazası ile Eskişehir, Gediz, Simav ve Uşak kazalarından müteşekkildi. Birinci Dünya Savaşı’ndan önce özel bir önem taşıyan Eskişehir, müstakil mutasarrıflık haline getirilmiştir³².

XX. yüzyılda Kütahya oldukça hareketli günler geçirdi. Mondros Mütarekesi’nin ardından İngilizler, demiryollarını koruma gerekçesiyle, Eskişehir ve Kütahya’yı denetim altına aldılar. Bu olayı takip eden günlerde, Binbaşı İsmail Hakkı Bey’in emrindeki 350 müfrezenin Kütahya’ya gelmesi üzerine İngilizler Eskişehir’e çekildiler. Eylül 1919’da burada Kuva-yi Milliye teşkilatının kurulmasının ardından, 1920’de Yunanlıların Alaşehir ve Gördes’i alarak Demirci’ye ulaşmaları üzerine Kütahya Müdafaa-i Hukuk Merkezi olağanüstü önlemler alarak, Kütahya Havalisi Kuva-yi Tedbiyye ve Teşkilat-ı Mahsusa Kumandanlığı³³ adını aldı. TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa 6 Ağustos 1920’de Kütahya’ya gelerek, halka milli davaya gösterdikleri maddi/manevi sadakati/bağlılığı takdir mahiyetinde meclis adına şükranlarını bildirdi³⁴. Söz konusu kuvvetler Batı cephesi kumandanlığına bağlandıysa da, Kuvva-i Seyyare kumandanı Ethem Bey, cephe komutanlığının milli çete/kuvvetleri düzenli orduya dâhil etmek için olan uğraşlarına kardeşleri ile birlikte itiraz edip Kütahya’yı kendine karargâh yaptı. O yıllarda henüz isyan etmemişti³⁵.

Yunanlılar 17-21 Temmuz 1921’de Kütahya’ya girdiler ve Kütahya’yı bir yıldan fazla işgal ettiler. 28 Temmuz 1921’de Yunan Kralı Konstantinos Kütahya’ya

²⁹ Gökbilgin, a.g.m., s. 1123.

³⁰ Varlık, “Kütahya”, s. 583.

³¹ M. Çetin Varlık, “XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 1987/3 MÜFEF Yayınları, İstanbul 1988, s. 206.

³² Gökbilgin, a.g.m., s. 1123.

³³ Sonradan Kütahya Milli Alayı Kumandanlığı olmuştur. Bkz: Gökbilgin, a.g.m., s. 1122.

³⁴ Varlık, “Kütahya”, s. 581.

³⁵ Gökbilgin, a.g.m., s. 1122.

gelerek burada savaş konseyine başkanlık etti. 26 Ağustos 1922 sabahı Afyon'dan başlayan Büyük Taarruz, Yunan direnişini kısa sürede kırdı ve 30 Ağustos'ta bir süvari tümeni Yunanlıların yakıp yıkarak yağmaladığı Kütahya'yı kurtarmış oldu³⁶.1923 yılı itibariyle, mutasarrıflıkların da ilga edilmesiyle Kütahya vilayet adını almıştır³⁷.

2. Kütahya Şehri

Kütahya şehri, geniş Kütahya ovası kenarında yer alan Yellicedağı (Acemdağı) eteklerinde kurulmuştur. 1000 metre yüksekliğindeki Hisar tepesiyle Hıdırlık tepesi önünde olup ikisinin arasından geçerek şehri güneyden kuzeye bölen bir dere, ova ortasından geçip Porsuk'a dökülen Felend çayına kavuşur. Hisar kalıntılarının bulunduğu tepenin eteklerinden kuzeyindeki ovaya doğru yayılan şehrin adı Kotiaieion'dan (Kotiaion, Cotyeium, Cotyeum, Cotyaium) gelir. Strabon tarafından Frigya'nın önemli şehirleri arasında sayılan şehir küçük Frigya bölgesinde bulunmaktadır³⁸.

XIV. ilk yarısında Germiyan Beyliği'ne ait 700 (yedi yüz) şehir ve kalenin bulunduğu nakledilmektedir ki, beyliğin büyüklüğü hakkında bir fikir vereceği kanatindeyiz³⁹. Yine aynı yüzyılın ilk yarısında Anadolu ile ilgili kıymetli bilgiler veren El-Umeri, uzunca Germiyanogulları'ndan bahsetmekte, "Kütay" diye kaydettiği Kütahya'nın büyük bir şehir olduğunu, muazzam bir kale⁴⁰, geniş mülhakat ile her tarafı bol mahsul veren köyler ve mezralara sahip olduğunu belirtmektedir.1312 tarihinde vefat eden Sultan Veled⁴¹, Kütahya'yı ziyaretinde yazdığı gazelinde, "Her köşesi bağ ve bahçedir, her tarafından pınar ve nehir akmaktadır, duvar içinde, muhafaza olunmuş, endamlı bir kalesi vardır ki, benzerini zamanda hiç kimse görmemiştir" şeklinde betimlemektedir. Kalkaşandi'nin, 1412'de kaleme aldığı eserinde Kütahya için, Germiyan adı verilen, orta büyüklükte, etrafı surlarla çevrili, ortasında yüksekçe tepe üzerinde müstahkem bir kale ve çevresinde

³⁶ Varlık, "Kütahya", s. 581.

³⁷ Yeşil, *15 Yıl*, s. 9.

³⁸ Varlık, "Kütahya", s. 580.

³⁹ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 52.

⁴⁰ Kütahya Kalesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 12, 17-18, 97-99.

⁴¹ Mevlana Celaledin-i Rumi'nin oğlu olup, Mevlevilik ve teşkilatlanmasında rolü büyüktür.

bağ ve bahçelere sahip bir şehir diye yazdığı belirtilmiştir⁴². Kendisi de Kütahyalı olan meşhur seyyah Evliya Çelebi'nin o kendine has üslubuyla anlattığı Kütahya'nın nev'i şahsına münhasır özellikleri şöylece özetlenebilmektedir: Evlerinin kuzeye bakmasından dolayı tatlı bir havası vardır. Gayet yaylak bir yer olan Kütahya'nın gayet tatlı suları ve bol miktarda bahçeleri olup, bağları yoktur. 24 çeşit armut, 7 çeşit iri kiraz yetişen Kütahya'da üzüm de olur ama lezzetinden dolayı pek beğenilmez. İznik kâseleri dışında, tabak, çanak, maşrapa, fincan ve kâsesinin rakibi yok gibidir. Belki de pınarlarından olsa gerek, halkın yüzü kırmızımsı olup, bedenleri kuvvetlidir. Bu sular, rahatça sindirilebilen, çeşitli hastalıklara şifa olan sulardır. Maarif (eğitim) ve-kültür erbabının yurdu-yuvası olan Kütahya'nın halkı, garipleri seven, fukara dostu, cesur, yiğit bir o kadar da zevk-u sefa ehli bir halk olup, çocukları gayet edep ve erişkin, askerleri de avlanmaya düşkün olurlar. Giysileri, baştan aşağı çuka ferace olup, kadınların başında altın-gümüş tas takke, üstlerinde çuka beyaz car, ayaklarında kadife çakşır üzeri sarı çizme olup gayet edep bir yürüyüşleri vardır. Her şeyin bol ve bereketli olduğu Kütahya'da, yiyecek-içecek maddeleri de gayet ucuz olup, bir okka beyaz-has ekmek ve sığır eti birer, bir okka koyun eti 2, ciğer 3 akçeye satılabilmektedir⁴³.

1520 tarihinde Kütahya merkezinde (Nefs-i Kütahya), 1060 hane (758'i Müslüman, 202'si gayr-i Müslim[145 hane Ermeni, 26 hane Rum, 15 hane Yahudi]) ve 138 mücerred/bekar (133'ü müslüman, 5'i gayr-i Müslim), 1534 tarihinde 967 hane (659 müslüman ve 159 gayr-i Müslim[132 hane Ermeni, 14 hane Rum ve 12 hane Yahudi]) ve 137 mücerred, 1571 tarihinde 1487 hane (1373'ü Müslüman 144'ü gayr-i Müslim[68 hane Ermeni, 6 hane Yahudi, 40 hane Rum]) ve 290 mücerred (174'ü Müslüman 16'sı gayr-i Müslim) kayıtlı olup, üç tahrirden hiç birine iç kaledeki nüfus dahil edilmemiştir. Vergi mükellef ve muafları ile mücerredler (bekarlar) da dikkate alındığında tahmini nüfusun 1520'de 5438, 1534'te 4972 ve 1571'de ise 7725 olabileceği ifade edilmiştir⁴⁴.

XVI. asırda Kütahya'nın 25 kadar mahallesi, ayrıca Rum ve Ermeni mahalleleri bulunmaktaydı. Bunlardan İshak Fakih, Ahi Mustafa, Ahi Erbasan,

⁴² Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 190.

⁴³ S. AliKahraman, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 1(9. Kitap), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 26-28.

⁴⁴ Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 205.

Pirler, Kadı Şeyh, Maruf, Meydan, Sultan-Bağı, Buladin ve Çukur mahallelerini belli başlı mahalleler olarak Evliya Çelebi’de de görmekteyiz⁴⁵. Bu yüzyılda mevcut olan mahallelerin birçoğu bugün de varlığını sürdürmektedir. 1571 yılı itibariyle tespit edilebilen 40 mahalle⁴⁶’nin birçoğunun isminin o yöredeki cami, mescit, medrese, tekke, zaviye ve türbe gibi eserlere izafeten verildiğini görebilmekteyiz⁴⁷.

XVII. yüzyıl itibariyle, Kütahya’nın 35, XIX. yüzyıl itibariyle ise 31 mahallesi tesbit edilmiş, maalesef XVIII. Yüzyıl Kütahya Mahalleleri ile ilgili kayda değer bir bilgi edinilememiştir. II. ve III. bölümde elealacağımız medreselerin de yoğun olarak konumlandırıldığı, isimleri “Balıklı, Börekçiler, Cedit, Cemaleddin, (Lala) Hüseyin Paşa, Maruf, Meydan, Pirler, Servi ve Sultanbağı” olarak zikredilen 10 mahallenin XVI. yüzyıldan günümüze kadar isimlerini değiştirmeden muhafaza ettiği vurgulanmıştır⁴⁸.

1892-93 tarihi itibariyle Kütahya’da 53 mahalle, merkezinde Yıldırım Bayezid han tarafından 1410-11 yılında yaptırılan Ulu Camii, yanı sıra 23 cami-i şerif, 21 medrese, 2 kütüphane, 1 Mevlevihane, 15 tekke, 4 kilise, 1 İdadi mektebi, 1 Rüştîye mektebi, 4 ibtidai mektep, 23 sıbyan mektebi, 2 gayr-i müslimlere özel mektep, 11 şadırvan, 2 bedesten, 2 eczane, 1 askeri depo, 1 hastane, 1 belediye dairesi, 1 telgrafhane, 1 hapisane, 3 kışla, 1 hükümet konağı, 9 han, 11 hamam, 12 çini fabrikası (çini üretim tesisi), 6 debbağhane (tabakhane), 30 fırın, 1367 dükkan, 4436 hane (ev) bulunmaktadır⁴⁹.

1912 yılı itibariyle şehirde 4412 hane mevcuttur. Toplam 23.870 olarak bildirilen nüfusun, 7690 erkekve 7970 kadın olmak üzere 15.660’ı Müslüman, 2342 erkek ve 2467 kadın olmak üzere 4899’u Rum, 1203 erkek ve 1346 kadın olmak üzere 2549’u Ermeni, erkek ve kadın yekun 762’si de Katolik’tir. Yine 1912 yılı itibariyle Kütahya’da 54 cami ve mescit, 35 medrese ve kütüphane, 27 tekke, 4

⁴⁵ Gökbilgin, a.g.m., s. 1123-1124.

⁴⁶ Bu mahalleler,(XVI. yüzyıl, 1520, 1534,1571 tahrir kayıtları) ve şu andaki durumlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için lütfen bkz. Varlık, “XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri”, s. 195-204; Ayrıca, bkz:Mehmet Bayartan, “Geçmişten Günümüze Kütahya Şehrini Yapı Taşları: Mahalleler”, İÜ, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi, S. 18, İstanbul 2009, makalenin tamamı.

⁴⁷ Varlık, “XVI. Yüzyılda Kütahya”, s. 204.

⁴⁸ Bayartan, a.g.m., s. 62-64.

⁴⁹ Şengül Öztürk, *1300-1310 Yılları Arasında Hüdavendigar Vilayetinde Kütahya Sancağı Salnameleri*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2000, s. 269.

kilise, 1693 dükkan ve mağaza, 14 han, 11 hamam, 22 değirmen, 48 halı fabrikası, 2 çini fabrikası, sekiz taburluk mükemmel bir kışla ile bir redif zabıtlar dairesi, 2 eczane, birer depo, bedesten, kargir mülki idadi okul, telgrafhane, belediye dairesi, istasyon, 50 ilkokul ve 1 gayr-i müslim okulu bulunmaktadır⁵⁰.

3. Fiziki ve Sosyo-Kültürel Açısından Kütahya

Milattan önce, Roma ve Bizans dönemlerine ait, kale dışında kayda değer bir eser bulunmayan Kütahya’da, Selçuklular Devri’ne ait, 1233 yılına tarihlenen Yoncalı Hamamı ve Kitabesi, 1236 yılına tarihlenebilen Balıklı Camii, 1243 yılına ait Hıdırlık Mescidi ve efsanevi bir karaktere sahip Selçuklu emirlerinden İmadüddün Hezar Dinari’ye ait türbe ve mescit gibi eserler bulunmaktadır⁵¹. Kütahya’da Germiyanogulları dönemine ait önemli miktarda abide bulunmaktadır ki bunların başında, kitabesinden Alaşehir cizyesinden yapıldığı anlaşılmakta olan, Germiyanoglu I. Yakup Bey zamanında Mübarizüddin Umur Bey bin Savcı tarafından 1314’te inşa ettirilen Umur Bey Medresesi⁵² gelmektedir. İkincisi Germiyan Sultanı Süleyman Şah tarafından 1377’de yaptırılan Yukarı Kale Camii⁵³’dir. Üçüncüsü ise Kütahya’daki Ahi reislerinden Şeyh Muhammed tarafından yaptırılan Kurşunlu Camii⁵⁴’dir ki, XVI. asırda (1520-21) Anadolu Beylerbeyi Kasım Paşa (Güzelce) tarafından tamir ettirildiği için Kasım Paşa Camii diye anılır olmuştur. Germiyan ayanından Süleyman b. Ali Bey’in 1381’de yaptırdığı Çatal Mescit⁵⁵, İshak Fakih’in II. Yakup Bey zamanında (1420) caminin yanında yaptırdığı çeşme⁵⁶, yine II. Yakup bey devrinde (1411) Yakup Çelebi Medresesi diye anılan İmaret Medresesi⁵⁷ Kütahya’daki diğer önemli Germiyanoglu Devri eserleridir⁵⁸. İmaret Mescidi ile Analcı Mescit de Germiyanogulları Dönemi’nden günümüze intikal edebilen nadide eserlerdendir⁵⁹. Hisar Çeşmesi⁶⁰ ile Küpecik Camii

⁵⁰ Mehmed Ziya, *Bursadan Konya’ya Seyahat*, İstanbul 1328, s. 242-243.

⁵¹ Yeşil, *Kütahya İli*, s. 8-10. Söz konusu eserlerle ilgili ayrıntılı bilgi için lütfen bkz: Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 19-24.

⁵² Sonradan müderrislik yapan Molla Abdü’l-vacid’den dolayı Vacidiye Medresesi olarak meşhur olmuştur. Bkz. Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 72-73.

⁵³ Eser ve kitabesi için, bkz: Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s.76.

⁵⁴ Eser ve kitabesi için, bkz: Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s.77.

⁵⁵ Eser ve kitabesi için, bkz: Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s.77-78.

⁵⁶ Eser ve kitabesi için, bkz: Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 85-86.

⁵⁷ Eser ve kitabesi için, bkz: Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 79-84.

⁵⁸ Gökbilgin, a.g.m.,s. 1124.

⁵⁹ İsen, a.g.m.,s. 127.

ve mezar kitabesi (1367), Paşam Sultan türbe ve kitabesi (1422) de bu dönemde ele alınabilecek eserler olarak karşımıza çıkmaktadırlar⁶¹ Tasavvuf kültürü açısından da ayrı bir önem arzeden Kütahya'nın Konya ve Afyon'dan sonra belki de en önemli erken dönem mevlevihanesini içinde barındırdığını, buradan pek çok önemli isim yetişmiş olsa da en meşhurunun Süleyman Şah'ın oğlu Burhaneddin İlyas Paşa ile Sultan Veled'in kızı Mutahhare Sultan'ın oğulları olan Ergun Çelebi olduğunu aktarmak gerekmektedir⁶². Bahsi geçen Ergun Çelebi tarafından kurulan ve sonradan Vahid Paşa kütüphanesine nakledilen kitaplık ile XV. yüzyılda inşa edilen Eydemir Vakıf Hanı'ndan oluşan Mevlevihane, 1812'de onarım geçirmiş, 1838-1839 yıllarında yeniden inşa edilmiştir⁶³. Germiyanoglu Süleyman Şah ve Yakup Bey'in ilme ve ulemaya düşkün kimselerden olmasından dolayı, bu beyler döneminde Kütahya, ilim ve kültür bakımından tam bir merkez durumunda idi⁶⁴.

Kütahya'daki Osmanlı Devri eserlerinden bahsetmek gerekirse, önce, Yıldırım Bayezid tarafından inşasına başlanılıp Timur hadisesi dolayısıyla bir süre ara verilen ve ancak 1410-11'de Musa Çelebi tarafından tamamlanarak vakfiyesi de Fatih zamanında düzenlenen Ulu Camii'yi saymak gerekir. Bir kere Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Mimar Sinan eliyle tamirat geçiren bu camiyi Evliya Çelebi, yüksekliği 140, genişliği 90 ayak olarak, içinde 57 çam direk üzerine kurulmuş tavanlı olarak tanıtır⁶⁵. 1808-1809'daki onarımda kapısı üzerine tamir kitabesi konmuş ve Frigya şehirlerinden Aizonai (Çavdar-hisar) harabelerinden mermer direkler getirilerek bunlar çam direklerle değiştirilmiştir. 1888'de Mahmud Celaleddin Paşa'nın Hüdavendigâr Valiliği esnasındaki tamirde ise kubbesi kargir olarak yapılmıştır. XV. yüzyıl eserleri arasında Germiyan âlim ve devlet adamlarından Yakup Bey evkafının mütevellisi İshak Fakih'in kendi ismiyle anılan mahallede yaptırdığı camii (1433), Yakup Bey'in subaşıysyken İpsala'da hapsedilmiş

⁶⁰ Uzunçarşılı tarafından 1366 yılına tarihlenmiştir. Eser ve kitabesi için, bkz: Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 74-75.

⁶¹ Hamza Güner, *Tarihte Kütahya*, Vilayet Matbaası, Kütahya 1961, s. 8.

⁶² İsen, a.g.m., s. 126-127.

⁶³ Sevgi Parlak, Barihüda Tanrıkorur, "Kütahya Mevlevihanesi", *DİA*, C. 27, TDV Yayınları, , Ankara 2003, s.1.

⁶⁴ Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İst. Ün. Edb. Fak. Yay., İstanbul 1984, s. 179.

⁶⁵ Tek kubbeli, üzerinin kurşun örtülü ve baştanbaşa kargir olarak belirten Evliya çelebi, içinin 2000 kişiyi alabileceğini ifade edip şehirde daha büyük selâtin cami olmadığını kaydeder.Varlık, "Evliya Çelebi'ye Göre", s. 303.

bulunan Hisar Bey'in oğlu, Evliya Çelebi tarafından ceddi (dedesi) olarak bildirilen ümeradan Muslihiddin Mustafa Bey'in II. Bayezid devrinde (1487) yaptırdığı camii özellikle zikredilmelidir⁶⁶. Burada Mimar Sinan imzasını taşıyan Lala Hüseyin Paşa külliyesini de özellikle zikretmek gerekmektedir⁶⁷.

XVI. yüzyıldan kalma eserler arasında ise, Evliya Çelebi'nin “Kapan Hanı” olarak isimlendirdiği menzilhane (1506), Karagöz Ahmet Paşa Camii (1509), Rüstem Paşa tarafından yaptırılan Balıklı Hamam (1549), Rüstem Paşa Medresesi (1550) başta olmak kaydıyla, Rabia Hatun tarafından yaptırılan Hatuniye Camii (1651), Anadolu Eyalet valisi Yahya Paşa tarafından ihya edilen Balıklı Tekkesi (1750), Anadolu valilerinden Hacı Ali Paşa tarafından Ulu Camii karşısında yaptırılan ve “sakahane” diye tabir edilen ve Evliya Çelebi'ye göre suyu bir zamanlar İmadü'd-din Hezar Dinari tarafından getirtilen şadırvan(1765), bir diğer Anadolu Valisi Seyyid Ali Paşa tarafından yaptırılan Alo Paşa Camii ve Medresesi (1797), Reisü'l-küttaplıktan azlini müteakip Kütahya'da ikamete (1809-1811) memur ve mecbur edilen Vahid Paşa'nın sonradan yaptırdığı kütüphane (1812), II. Mahmud döneminde Kütahya mütesellimi kapıcı-başı Halil Kamil Ağa tarafından yaptırılan muvakkithane (1832), Kütahya ileri gelenlerinden Müfti-zade İbrahim Bey'in yaptırdığı cami⁶⁸ ve kütüphane (1855) önemle zikredilmesi gereken diğer eserlerdir⁶⁹. M. Çetin Varlık, XVI. yüzyıl tahrir defterlerine dayanarak Kütahya'da 18 tane “zaviye”den, bulundukarı yerler ve vakıf gelirleri hakkında da bilgi vererek bahsetmektedir⁷⁰. XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı⁷¹ üzerine uzmanlaşan ve bu konuda önemli yayınları olan M. Çetin Varlık'a göre söz konusu yüzyılda Kütahya şehrinde, yaklaşık 50 tane mescit⁷², Ulu Camii (Cami-i Kebir), Hisarbeyoğlu Mustafa Camii, Karagöz (Ahmet) Paşa Camii, Lala Hüseyin Paşa ve Timurtaş Paşa (Tak(k/v)acılar) Camii olmak üzere 5 Cami⁷³, Balabaniye, Hatuniye, Molla Halil, Rüstem Paşa,

⁶⁶ Gökbilgin, a.g.m., s. 1124.

⁶⁷ İsen, a.g.m., s. 126.

⁶⁸ Mollabey Camii kastedilmektedir. Binasında genellikle kesme taş, örtülerinde tuğla uygulanan şehri süsleyen bir yapıdır. Bkz. İsen, a.g.m., s. 126.

⁶⁹ Gökbilgin, a.g.m., s. 1124-1125.

⁷⁰ Varlık, “XVI. Yüzyılda Kütahya”, s. 263-267.

⁷¹ M. Çetin Varlık'ın bu isim adı altında Erzurum 1980 tarihli doçentlik tezi bulunmaktadır. Bu çalışmada istifade edebilmek için bu teze erişmek istedik. Ancak tüm uğraşlarımıza rağmen ulaşamadık.

⁷² Varlık, “XVI. Yüzyılda Kütahya”, s. 249-263.

⁷³ Varlık, “XVI. Yüzyılda Kütahya”, s. 231-249.

Germiyanoglu Yakup Çelebi, Vacidiye, Timurtaş Paşa, Karagöz Paşa ve İshak Fakih medreseleri olmak üzere 9 medrese⁷⁴ ile ilgili detaylı bilgi vermektedir. Evliya Çelebi ise Kütahya ziyaretinde şehirde 6 tekmeden bahsetmekte ve isimlerini, Mevlevihane, Nalınli Şeyh, Şeyh Yasin, Hıdırlık, Ali Baba ve Bektaşiyen olarak zikretmektedir⁷⁵. Yine Evliya Çelebi tarafından, Rüstem Paşa, Germiyan Hamamı, Kadıasker Hamamı, Şengül Hamamı, Kemer Hamamı, Hüseyin Paşa Hamamı, Ak Timur Hamamı'nın isimleri sayılmış, normalde atıl olup sadece kışın işleyen üç hamamla birlikte 9 hamam bulunduğu ifade edilmiştir. Bunlara ilaveten, 23 saray hamamının, 70 sıbyan mektebinin ve 17 hanın bulunduğu da yine bize Evliya Çelebi tarafından aktarılan kıymetli bilgilerdendir⁷⁶. Evliya Çelebi'nin aktardığına göre o dönem itibariyle iktisadi olarak da bir merkez özelliği göstermekte olan Kütahya, çarşı, bedesten, han ve kervansarayların fazlalığı ile öne çıkmaktadır. Çarşısı, Ulu Cami ile Timurtaş Paşa Camii arasında yoğunluk kazanmaktadır ve caminin hemen yanında Gedik Ahmet Paşa Evkafından Büyük Bedesten⁷⁷, Çukur Han, Pirinç Hanı, Biber Hanı, Kapan Hanı, Menzilhane ve Merkez Hanı bunların en fazla bilinenleridir⁷⁸. 1906 yılı Hüdavendigar Vilayeti Kütahya Sancağı Salnamesine göre 46 medrese ve 3 kütüphanenin yanı sıra, 37 tekke, 348 islam mektebi ve 4 hristiyan mektebi bulunmaktadır⁷⁹.

Mimari ve tarihi eserler bakımından olduğu kadar, yetiştirdiği insanlarla da ilim ve kültür tarihimizde adından sıkça söz ettiren Kütahya'da, her dönemde olduğu gibi Osmanlılar döneminde de birçok, yazar, şair, ilim-fikir ve kültür adamı yetişmiştir ki kısaca şöyle aktarılabilir:

XV. asırda Cemali-i Germiyanı⁸⁰, Kasım İzari⁸¹, Ebu Abdullah b. Muhammed⁸², Harimi İbrahim Bey⁸³, Rahimi Bey⁸⁴, Ahteri Mustafa Efendi⁸⁵, Kara

⁷⁴ Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 209-231.

⁷⁵ Varlık, "Evliya Çelebi'ye Göre", s. 305.

⁷⁶ Varlık, "Evliya Çelebi'ye Göre", s. 306.

⁷⁷ M. Çetin Varlık, bir de küçük bedesten den bahsetmektedir. Her iki bedesten, içindeki dükkanlar, hanlar ve kervansaraylarla ilgili ayrıntılı bilgi için lütfen bkz. Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 267-271.

⁷⁸ İsen, a.g.m., s. 127.

⁷⁹ Ömer Karakaş, *19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Kütahya (Germiyan) Sancağı Salnameleri*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2000, s. 83.

⁸⁰ Miftahu'l-ferec" nazımı, Şeyhi'nin kardeşinin oğludur.

⁸¹ Ulema dandır, Şeyhi'nin yeğenidir.

Fazlı⁸⁶, Firaki Abdurrahman Çelebi⁸⁷, Gelibolulu Müverrih Ali⁸⁸, XVII. asırda Mahvi Ahmed Çelebi⁸⁹, Ünsi Abdülatif Efendi⁹⁰, Sabri Ali Efendi ve Evliya Çelebi⁹¹ bunların en öne çıkanlarıdır⁹². Başta Abdullah Hilmi Efendi, Abdülkadir Efendi, Hacı Hamid Efendi olmak üzere neredeyse hepsi nadide eserler ortaya koymuş 14 hattata da Kütahya ev sahipliği yapmıştır⁹³.

Anadolu eyaletinin merkezi olan Kütahya’da, aralarında Köprülüzade Numan Paşa (1703⁹⁴), Merzifonlu Kara Mustafa Paşazade Ali Paşa (1716), beş kere valilik yapan ve Kütahya’da vefat eden Hekimoğlu Ali Paşa (1725-1757), Said Mehmed Paşa (1756), Muhsinzade Mehmed Paşa (1760), Moldovancı Ali Paşa (1766), Cezayirli Gazi Hasan Paşa (1773) ve sadrazamlıkta bulunan Yeğen Mehmed Paşa (1774)’nın da bulunduğu tanınmış birçok devlet adamı görev yapmıştır⁹⁵.

Saydığımız isimler de dâhil olmak kaydıyla, Batı Türkçesi’nin ilk kayda değer dil ürünlerini veren sanatçıları, Osmanlılara katılmasıyla da Osmanlı edebiyatının çekirdek kadrosunu yetiştiren Kütahya, Osmanlının son dönemlerinde de Arifi⁹⁶, Cenabi⁹⁷, Keşfi, Gaybi Sun’ullah⁹⁸, Askeri, Sakıp Mustafa Dede gibi

⁸² 1528’de vefat etmiştir. Meşayıhtandır. Şeyh Demirtaş diye tanınır. “Mantıku’t-Tayr’a “Cem’a-l Esrar ve Keşfe’s-Settar” isimli izah yazmıştır.

⁸³ Kanuni’nin Bağdat seferinde beraberiler, şairdir.

⁸⁴ Şehzade Bayezid’in Kütahya sancakbeyliği sırasında alaybeyidir, ilme ve şiire intisaplıdır.

⁸⁵ Meşhur lügat sahibi, burada müderislik yapıp eserlerini burada yazmış, burada vefat edip Pirler mezarlığına defnolunmuştur.bkz: Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s.218.

⁸⁶ 1562’de Kütahya’da vefat etmiştir, şairdir. Şehzade Selim’e Kütahya’da divan kâtipliği yapmıştır.

⁸⁷ Zeyniye tarikatı meşayihinden, “Ahlak-ı Muhsini”yi Türkçeye tercüme etmiştir.1580’de vefat etmiştir. Evliya Çelebi, Saray Camii mezarlığında medfun bulunan Molla Firaki’nin kendi akrabası olduğunu söylemektedir. Varlık, “Evliya Çelebi’ye Göre”, s. 307.

⁸⁸ ‘Mihr-ü Mah’ isimli manzumesini Şehzade Selim’e Kütahya’da takdim ederek kalem hizmetine burada intisab etmiştir.

⁸⁹ 1645’te vefat etmiştir, şairdir.

⁹⁰ 1619’da vefat etmiştir, âlimdir. Müderris ve kadılık yaptığı, 1664’te Şam’da vefat ettiği de nakledilmiştir. Bkz: Güner, *Tarihte*,s. 40.

⁹¹ Asıl itibariyle Kütahya’lıdır.

⁹² Gökbilgin, a.g.m.,s. 1125.

⁹³ Ahmet Yakupoğlu, *Rengârenk Kütahya*, Türkp petrol Vakfı, İstanbul 1991, s. 29.

⁹⁴ Parantez içindeki yıllar görevde oldukları tarihleri ifade etmektedir.

⁹⁵ Varlık, “Kütahya”,s. 581.

⁹⁶ 1894’te İznik’te vefat eden Halk Şairi Arifi’den başka, 1683 ve 1721 yıllarından sonra vefat ettikleri belirtilen “Arif” isimli Kütahya’lı 2 ayrı şair daha bulunmaktadır.Yeşil, *Kütahya İli*, s. 28.

⁹⁷ Şiirleri bulunan bu zatın vefatı 1514 sonrası olarak belirtilmektedir.Yeşil, *Kütahya İli*, s. 28.

⁹⁸ Divan, Keşfü’l-Kıta, Tariku’l-Hakk fi teveccüh-ü mutlak, Ruhü’l-Hakika, Akaidname, Biatname, Sohbetname, Mekarinü’l-Ahlak fi tariki’l-Uşşak ve Risale-i Esmâ gibi eserleri bulunmaktadır.Yeşil, *Kütahya İli*, s. 28.

sanatçıları da yetiştirip barındırarak, İlim-Kültür-Edebiyat merkezi olma vasfını devam ettirmiştir⁹⁹.

Kaynak İncelemesi

Tezimizin ana yörüngesini oluşturan son üç bölümde Tanzimat Sonrası Kütahya Medreseleri ele alınıp incelenmektedir. Tanzimat Sonrası ve/ya Osmanlı son dönemine ait, genel olarak Kütahya’da Eğitim ve Eğitim Kurumları ile ilgili çalışmalara¹⁰⁰ rastlanabilirken, müstakil ve bütüncül olarak sadece Kütahya Medreseleri’ni konu alan bir çalışmaya ulaşılamamıştır. Mustafa Yeşil’e ait, kendi adını taşıyan kütüphanede bulunan arşivindeki¹⁰¹ Osmanlıca notlarından Yeşil’in bu konuüzerine çalışma yapmayı düşündüğünü söyleyebiliriz. Bahsedildiği üzere, bu konu ile ilgili eserlerin çok sınırlı olmasından hareketle biz birçoğu son dönemde kaleme alınmışaraştırma eserlerinden¹⁰² faydalanmak durumunda kaldık.

Tezimizin ana teması olan ‘Kütahya Medreseleri’ konusuna hazırlık mahiyetindedüzenlenen I. Bölümde ve girişte ise, Kütahya şehri ile ilgili yoğun olarak, M. Çetin Varlık’ın, Germiyanogulları Tarihi¹⁰³ isimli eseri başta olmak üzere, Kütahya, idaresi ve eserleri ile ilgili makalelerinden, Uzunçarşılı’nın Kütahya Şehri ve beyliklerle ilgili eserlerinden, Kütahyalı araştırmacılar olan M. Yeşil ve H. Güner’in çalışmalarından faydalanılmıştır. Kısmen de olsa, Kütahya ve Kütahya’da bulunan eserler ile ilgili ansiklopedi maddelerinden de istifade edilmiştir. Bu arada, Germiyanogulları’nın merkezi konumundaki Kütahya ve Germiyanlılar hakkında Mevlevi kaynaklarında da kayda değer bilgiler bulunduğunu belirtmekte yarar vardır¹⁰⁴.

⁹⁹ İsen, a.g.m., s. 127.

¹⁰⁰ Tezin ilerleyen bölümlerinde bu çalışmaların neredeyse hepsine temas edilecek, atıfta bulunulacaktır.

¹⁰¹ Tezimizde bu arşivden ve TBT 26 numaralı notlardan da istifade edilmiştir. Yeri gelmişken, söz konusu Kütahya Belediyesi Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi çalışanlarına, duyarlılıklarından ve yardımlarından dolayı teşekkür borçlu olduğumu belirtmeliyim.

¹⁰² Özellikle, Varlık, Altun ve Çiftçioglu’nun makaleleleri ile Güner ve Kalyon’un eserlerinden yoğun olarak istifade edilmiştir.

¹⁰³ Bu eser de dahil olmak üzere dile getirdiğimiz eserlere ilerleyen sayfalarda çokça temas edileceğinden dolayı, burada hepsinin ayrı ayrı künyesini vermektense sadece isim olarak değinmeyi tercih ettik.

¹⁰⁴ Bu kaynakların başlıcaları şöylece ifade edilebilir: Sultan Veled’in divanında Kütahya şehrini metheden 9 beyitli gazel, Eflaki’nin Menakıbu’l-Arifin isimli eserinde Kütahya ile ilgili üç ayrı hikâye, ayrıca Esrar Dede’nin Mevlevi Şairleri Tezkiresi isimli eserinde Derviş Niyazi’nin tercüme-i halinde, Mevlevi silsilenamelerinde, neseplamelerinde de Kütahya ile ilgili kıymetli bilgiler ve

Osmanlı Eğitim Sistemi ve Medreseleri ile ilgili olarak da mimari özelliklerle ilgili eser sayısı oldukça sınırlı¹⁰⁵ iken, genel işleyiş ve eğitim-öğretim faaliyetleri ile ilgili yeterince kaynak bulunmaktadır. Bu bölümle ilgili olarak, mimari özelliklerle ilgili olarak, söz konusu eserler ve onlardan yoğun olarak istifade eden tezlerden, eğitim-öğretim faaliyetleriyle ilgili olarak da, Uzunçarşılı'nın "Osmanlı Devleti İlmiye Teşkilatı" isimli eseri ile, Salih Zeki Zengin, Mustafa Bilge, Mustafa Ergün ve Cevat İzgi'nin ilgili eserlerinden istifade edilecektir. Sözün burasında biz, araştırma eserlerinin yanı sıra tez boyunca istifade ettiğimiz ana (birincil) kaynak niteliğindeki belgeler hakkında biraz daha ayrıntılı malumat vermek istiyoruz.

Şer'iyye Sicilleri: Şer'i Siciller, Şer'i Mahkeme Sicilleri, Kadı Sicillerigibi farklı adlarla adlandırılmakta olup, şer'i mahkemeler tarafından kadı hükümleri, kayda değer toplumsal olaylar ve devlet merkezinden gelen ferman, berat gibi emir ve tebliğlerin tarih sırasına göre tutulduğu kayıtlar olarak tanımlanabilmektedir¹⁰⁶. Şer'iyye Sicilleri, özellikle yerel tarih araştırmalarında vazgeçil(e)mez kaynak hükmündedir. Şer'iyye Sicilleri, bir yer için iktisadi ve coğrafi olarak olduğu gibi, sosyo-kültürel ve beşeri olarak da ana kaynak hükmündedir. Siciller, Türk Hukuk Tarihi için olduğu gibi Türk Eğitim Tarihi için de önem taşımakta ve çok kıymetli veriler sunmaktadır. Şu ana kadar Kütahya Şer'iyye Sicilleri adı altında 90 defter¹⁰⁷ bulunmakta olup, bunlar Kütahya Müzesi'nde iken, 1991 yılında alınan bir karar çerçevesinde, diğer tüm siciller olduğu gibi Kütahya Şer'iyye Sicilleri'de Ankara'da bulunan Milli Kütüphane'ye, sonrasında ise Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne aktarılmıştır. Kütahya Medreseleri ile ilgili önemli ölçüde bilgi ihtiva eden bu sicilleri biz, çok miktarda olmaları, dağınık tutulmaları ve aşırı zaman alması gibi bazı nedenlerden dolayı, asıllarından değil de transkrip ve değerlendirmelerinin

kayıtlar mevcuttur. Bu kaynaklar, yazarları ve içerikleri, aynı zamanda Germiyanoglu II. Yakup Bey'in Vakfiyesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Nafiz Uzluk, "Germiyanoglu Yakup II. Beyin Vakfiyesi", *VGM Vakıflar Dergisi*, S. 8, Ankara, s. 72-111.

¹⁰⁵ Öne çıkan iki temel eser, Metin Sözen ve Apdullah Kuran'ın eserleridir ki, ileride bunlar hakkında bilgi verilecektir.

¹⁰⁶ Bkz: Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, MEB Devlet Kitapları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 343.

¹⁰⁷ Genel olarak kaynaklarda bu kanaat hâkimken, son yıllarda hazırlanan bir doktora tezinde Kütahya Şer'iyye Sicilleri'nin 107 defterden oluştuğu, defter numaraları ve tarihleri de belirtilmek suretiyle aktarılmıştır. Bkz. Refik Arıkan, *Tanzimat Döneminde Kütahya*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kütahya 2010, s. 9-10.

yapıldığı tezler aracılığıyla kullandık. Bu meyanda, 1¹⁰⁸, 6, 7¹⁰⁹, 8, 15, 21, 22, 23, 25, 27, 28, 29, 30, 33, 49, 51, 52, 53, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 81, 86, 89, 98 ve 108 numaralı defterler olmak kaydıyla yaklaşık 40 defter taranmış, bu defterlerden 1, 6, 7, 8, 22, 23, 25, 27, 29, 30, 33, 51, 68, 70, 71, 72, 73, 75, 76 ve 108 numaralı defterlerde olmak kaydıyla 20 tanesinde Kütahya Medreseleri ile ilgili bilgilere ulaşılmıştır.

Vakıf Defterleri: Tez boyunca da belirtileceği üzere, neredeyse tüm medreselerin temelinde vakıf vardır. Kısaca, bir kimsenin belirtilen şartlar (vakfiye) çerçevesinde, sadece Allah rızası için miktarı belli menkul ve/ya gayr-i menkul varlığını bağışlaması şeklinde tanımlayabileceğimiz vakfa Osmanlı Devleti'nde çokça önem verilmiş olup, öyleki, söz konusu devlet, 'vakıf medeniyeti' olarak adlandırılabilmiştir. Osmanlı Eğitim Sistemi ve dolayısıyla medreselerin olmazsa olmazı mesabesindeki vakıflar ve onlarla ilgili belgelere, Şer'iyye Sicilleri'nde ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Evkaf Defterleri'nde kısmen ve dolaylı olarak rastlanabilse de, söz konusu belgelere¹¹⁰ büyük oranda Ankara'da bulunan VGM arşivinde erişilebilmektedir. Söz konusu arşivdeki belgelerin hepsi dijital ortama aktarılmış olup, çalışmalarımız sonucunda Kütahya şehir merkezindeki vakıf eserleri ve vakıf yapan şahıslarla ilgili toplam 865 belge tespit edilmiştir. Söz konusu belgeler vakıf defterleri şeklinde düzenlenmişlerdir. Çalışma alanımız olan Kütahya Medreseleri ile ilgili belgeler, toplam 20¹¹¹ farklı defterde görülmüş ve kullanılmıştır. Bu belgelerin büyük çoğunluğunu vakfiyeler ve şahsiyet kayıtları oluşturmaktadır.

Osmanlı Arşivi Vesikaları: Çalıştığımız alan çerçevesinde ağırlıklı olarak tevliyet-tedrisiyyet tevcih(ler)i ile medrese tamir ve tadilatı hakkında belgelerin bulunduğu Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde (BOA), konumuzla ilgili sınırlı sayıda belgeye ulaşılabilmektedir. Mükerrer belge veya derkenar mesabesindeki belgeleri dışarıda tuttuğumuz takdirde, söz konusu arşivde toplam 15 adet belge tespit edilip

¹⁰⁸ 1 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili, hacimli olmasından olsa gerek, 3'e bölünerek 3 farklı tezde ele alınarak değerlendirilmiştir.

¹⁰⁹ 7 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili, 2'ye bölünerek 2 farklı tezde ele alınarak değerlendirilmiştir.

¹¹⁰ Vakfiyeler, ilamlar, şahsiyet kayıtları ve atik esaslar.

¹¹¹ Defter numaraları sırasıyla kaynakçanın başında belirtildiği için buraya almayı uygun görmedik. Söz konusu defterlerin bazılarının farklı sayfalarından birden fazla belgeye tezde atıfta bulunulmasına rağmen, tekrara düşmeme adına, kaynakçada, defter numaraları bir kere belirtilmiş, devamında ise farklı sayfa numaraları aktarılmıştır.

kullanılmıştır. Söz konusu belgelerin arşivde bulundukarı bölümler, gömlek ve belge numaraları dipnotların yanı sıra Kaynakça'nın hemen başında da tekrar verildiği için burada ayrıntıya girmeyi uygun bulmuyoruz. Sadece, diplomatik konusuna ve belgelere ilgi duyan her seviyede ve statüde insanın yararlanabileceği tarzda hazırlanmış, derinlikli ve kapsamlı bir çalışmaya¹¹² yönlendirmekle yetiniyoruz. Söz konusu eserde, Arşivcilik¹¹³, Arşivde Kullanılan Malzemeler¹¹⁴, Osmanlı Arşivi¹¹⁵ ve Arşivde Bulunan Belgeler¹¹⁶ hususları hakkında bilgi edinmek isteyenler için, yeterli-doyurucu bilgi bulunmaktadır.

Salnameler: Tezimizin başlığı ve ana teması Tanzimat Sonrası Kütahya Medreseleri olduğundan hareketle son dönem Osmanlı sosyo-kültürel yaşamı hakkında önemli ipuçları sağlayan salnamelerden de yoğun bir şekilde istifade edilmiştir. Sene anlamına gelen “sal” ile, mektup anlamına gelen “name” kelimelerinin birleşimi ile oluşan, batıdaki karşılığı “annuarie”, “almanak” olup, Türkçeye ‘yıllık’ şeklinde çevrilebilecek, yıl boyu önemli olayların ve kayıtların tutulduğu defterlerdir¹¹⁷. Hususi salnameler de yayımlanmış olmakla birlikte, resmi olarak Osmanlılarda çıkarılan ilk salname 1847 (H. 1263) tarihli ve bu salnameler, aralarla 1912 yılına kadar devam etmiştir. Vilayetler tarafından çıkarılan ilk salname 1866 (H. 1283) tarihli olup, en fazla salname çıkaran vilayetlerin başında, uzun yıllar Kütahya Sancağı'nın da bağlı bulunduğu Hüdavendigar (Bursa) Vilayeti'dir. Söz konusu vilayete ait salnameler bize çıkarıldıkları yıllarla alakalı çok kıymetli bilgiler sunmaktadır¹¹⁸. Biz bu salnamelerden çalışma alanımız gereği bilgi tespit edebildiğimiz, 1884, 1885, 1893, 1899, 1907 ve 1908¹¹⁹ tarihli olanlar ile, Maarif Nezareti¹²⁰ tarafından çıkarılan ilki 1899 (H. 1316), son ve altıncısı olan 1908 (H.

¹¹² Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili(Diplomatik)*, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1994.

¹¹³ Bkz. Kütükoğlu, a.g.e., s. 3-13.

¹¹⁴ Bkz. Kütükoğlu, a.g.e., s. 15-68.

¹¹⁵ Bkz. Kütükoğlu, a.g.e., s. 1-3, 5-13.

¹¹⁶ Bkz. Kütükoğlu, a.g.e., s. 99-370.

¹¹⁷ Pakalın, a.g.e., C. III., s. 105.

¹¹⁸ Pakalın, a.g.e., C. III., s. 106.

¹¹⁹ Söz konusu salnameler sırasıyla Hicri 1301, 1302, 1310, 1316, 1324 ve 1325 tarihli dirler.

¹²⁰ Günümüz Milli Eğitim Bakanlığı'yla eşleştirilebilecek olan söz konusu kurum tarafından çıkarılan salnameler, “Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye” olarak adlandırılmakta olup tez boyunca kısaltılarak ‘SNMU’ şeklinde ifade edilecektir.

1325) tarihli salnamelerden 1899, 1900, 1901 ve 1903¹²¹ olan 4 salnameyi yoğun olarak kullandık.

Kaynaklarla ilgili olarak şu hususa da yer vermemiz gerektiği kanaatindeyiz. Söz konusu kitaplar, belgeler ve salnamelerin yanı sıra özellikle bahsi geçen Hüdavendigâr Vilayeti Salnameleri ile Maarif Nezareti Salnameleri'nin ve içeriklerinin irdelendiği 10 adet tez, makale ve bildiriden büyük ölçüde¹²², Cener ve Keleşoğlu tarafından hazırlanmış olup Kütahya ve eserleri üzerine yoğunlaşan 2 lisans bitirme tezinden kısmen¹²³ 2 Numaralı Anadolu Ahkâm Defteri ve Hükümleri'nin merkeze alındığı tezden de minimal düzeyde¹²⁴ faydalanılmıştır. Bu bağlamda, yekûn olarak, çoğunluğu Kütahya Dumlupınar Üniversitesi'nde yaptırılmış, yine büyük bir bölümü Kütahya Şer'iyye Sicilleri'nin transkripsiyon ve değerlendirme çalışması olan 47'si yüksek lisans, 3'ü doktora, 2'si de mezuniyet tezi olmak üzere 52 adet tez taranarak istifade edilmiştir.

¹²¹ Söz konusu salnameler sırasıyla Hicri 1317, 1318, 1319 ve 1321 tarihli dirler.

¹²² 6'sı yüksek lisans ve 1'i de doktora tezi, 3'ü de makale ve bildiri olup, tez boyunca gerek tikçe atıfta bulunulmuş ve kaynakçada da belirtilmiştir.

¹²³ İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmakta olan söz konusu tezler, konu ile ilgilenenler için kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir.

¹²⁴ Özellikle vakıflar ve vakıf görevlileri ile ilgili şikâyetlerin çokça bulunduğu ahkâm defterleri, bize kayıtların tutulduğu dönemle ilgili önemli ipuçları vermektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİR EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMU OLARAK MEDRESE

(KURULUŞU İŞLEVİ ve GEÇİRDİĞİ MERHALELER)

1. İSLAM DÜNYASINDA MEDRESELERİN DOĞUŞU VE İLK MEDRESELER

Başlangıcı Hz. Peygamber zamanına kadar çıkarılabilen İslam dünyasının eğitim sisteminin ilk yılları için çok sistemli bir eğitim-öğretim faaliyetinden bahsetmek mümkün görünmemektedir. Yeni dinin prensiplerinin öğrenilmesine yönelik olan bu faaliyet Müslüman topluluğunu camiye yöneltti. Doğal öğretmenler olarak görülebilecek Hz. Peygamber ve çevresi, cemaate öğrenmek istediklerini çoğunlukla şifahen öğretiyorlardı. İlk dönemler itibariyle öğrenilen konular, çoğunlukla Kur'an-ı Kerim ezberlemek, hadis-i şerifleri toplamak ve bunlara dayanarak hüküm çıkarmaya çalışmaktan ibaret sayılabilir. Daha ziyade dini ilimler üzerine yoğunlaşıldığından olsa gerek, İslam âleminde başlangıcından beri eğitim-öğretim mekânları camiler olmuştur. Henüz “küttab” ve “medrese” gibi bağımsız eğitim kurumları kurulmadan önce camiler en elverişli yerler olarak görülmekle birlikte, camilerin ihtiyacı karşılamadığı, müsait olmadığı veya ders verenlerin başka yerleri tercih ettikleri durumlarda başta ulema ve devlet yöneticilerinin evleri olmak üzere toplumun önde gelen insanların meskenleri de birer eğitim (tedris) mahalli olabiliyorlardı. Camileri tamamen devreden çıkar(a)mayan bu sistemin yanı sıra ilim sahibi-âlim insanların çevresinde şekillenen belli-başlı eğitim merkezlerinin oluşumu çoğunlukla İslam'ın birinci ve ikinci yüzyılında olmuştur. İbadet mahalli olarak görülen camilerin, çocukların eğitim ve öğretiminde “mektep” ve “medrese” gibi kullanılmaları, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular ve hatta Osmanlılar zamanında devam ettiği gibi günümüzde de devam etmektedir¹²⁵. Camilerin hem ibadet mahalli hem de eğitim-öğretim kurumları olarak insanlar üzerinde müthiş olumlu ve yönlendirici etkileri olmasına rağmen, İslam devlet ve cemiyetinin yeni fetihlerle büyümesi, devlet ve toplumun iyi yetişmiş

¹²⁵ Fahri Unan, “Osmanlılarda Medrese Eğitimi”, *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 32, Mart-Nisan 2000, s. 686.

insanlara ihtiyaç hissetmesi, karşılaşılan yeni ve geniş kültürler dolayısı ile zihinlerin ve kalplerin karışmaya başlaması gibi sebeplerle, X. asrın ikinci yarısında İslam dünyasında devletin kontrolü dışında ve camilerden bağımsız konumda medreseler ortaya çıkmaya başladı. Ebu'l-Velid Hassan ve Muhammed Emevi tarafından 960'ta, İbn Habban Teymi tarafından 965'ten önce Nişabur'da açılan medreseler ile 1011 ve 1015'ten önce yine Nişabur'da açılan es-Saidiyye, Ebu Osman Sabuni ve İbn Furek medreselerini; düzenli ve devlet kontrolü ve gözetiminde Bağdat'ta açılan Nizamiye Medrese(ler)i (1065) ile Merv, Basra, Musul, Amul, Taberistan, Belh, Herat ve İsfahan'da açılan benzerlerinden önce açılan bağımsız-sivil medreseler olarak kabul etmek mümkündür¹²⁶.

Öncelikle evler, sonra mescidler ve özel kütüphanelerde yapılan öğretimin yanı sıra artık bu ihtiyaca cevap veremeyen asıl hizmetleri aksatma endişesiyle bazen dini görüş ayrılıklarından, bazen de siyasi destek arama gayesiyle medreseler inşa edilmeye başlandı.

İslam ülkelerinde medreseler kurulana kadarki dönemde eğitim-öğretim faaliyetleri yoğun olarak camilerde yürütülmekteydi. Tamamen özerk ve serbest olan bu eğitime karşılık medrese ile birlikte eğitimin daha düzenli ve disiplinli bir yapıya kavuştuğu söylenebilir. Fatımiler devrinde (batıda) Şii Mezhebi'ni esas alan "Daru'l ilm" isimli eğitim kurumları çoğalırken, doğuda da Sünni Mezhebi'ni esas alan medreseler hızla yaygınlaşmaya başladı¹²⁷.

İlk sistemli ve koordineli medrese diyebileceğimiz Nizamiye Medreseleri'nin ilki ve en meşhuru Bağdat Nizamiye'si olup 1067'de tamamlanmıştır. Kullanılmak üzere kitaplar, arazi ve dükkânlar vakfedilen bu medreselerin yönetimi Nizamü'l Mülk ve çocuklarına aitti¹²⁸.

Medreselerin açılıp yaygınlaşmasıyla, eğitim-öğretim faaliyetleri sistemli, planlı ve düzenli bir mahiyet kazanmış olup, zamanla bu müesseselerdeki ilim,

¹²⁶ Unan, a.g.m.,s. 686 ve 6 No'lu dipnot.

¹²⁷ Yekta Demiralp, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1997, s. 3.

¹²⁸ Şerife Özkan, *Medrese Tabirinin İlk Defa Ortaya Çıkışı, Selçuklu Medreselerinin Kuruluş Sebepleri ve Medrese Eğitimi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2007, s. 21.

eğitim-öğretim anlayışı bütün İslam dünyasında benimsenir olmuştur. Sünni İslam dünyasının büyük bir kısmında yetişen âlimler gibi artık Osmanlı uleması da hemen hemen aynı kaynaklardan beslenip aynı sistemden geçmeye başlamıştı¹²⁹.

Medrese Arap dilinde ‘ders okunacak yer’ ve ‘talebenin içinde oturup ders okuduğu bina’ anlamına gelmekte olup, çoğulu “medaris”tir¹³⁰.Medrese tabirinin ilk defa ne zaman kullanıldığına dair net bir ifade kullanılamamakla birlikte, medrese olarak adlandırılan yapıların ilk defa X. yüzyılda Horasan ve Maverâünnehir bölgesinde görüldükleri söylenmektedir¹³¹.Medreseler sıbyan mektebinden mezun olanların eğitim-öğretime tabi tutulduğu eğitim kurumlarıdır¹³².

2. OSMANLI ÖNCESİ MEDRESELER

İslam dünyasında eğitim-öğretim faaliyetlerine tahsis edilen ve bu amaç doğrultusunda gerekli alt yapının oluşturulduğu belirli mekânlar olarak tanımlanabilen medreseler, Osmanlı Devleti’nin kurulmasından yaklaşık iki asır evvel kurularak faaliyete geçmiş, özellikle Selçuklular devrinde, gerek teşkilat ve program olarak, gerekse de öğrenci ve müderrislere sağlanan imkânlar bakımından geliştirilerek yaygınlaştırılmıştır¹³³.

Anadoluyu dolaşan İbn-i Battuta’nın seyahatnamesinde ve Eflaki’nin Menakibü'l-Arifin isimli eserinde yer alan kayıtlarda Anadolu Beylikleri'nde öğrenme ve öğretmeye karşı büyük bir istek ve iştiağın olduğu görülmektedir. Hatta bu beylerden birinin kendisi için tesis ettiği türbeye defnedilmelerine müsaade ettiği kimseler arasında ulema da bulunmaktadır.

Anadolu Beyliklerindeki Vakıflar ile ilgili bir çalışmadaki araştırmada, ele alınan 31 vakfiyeye göre, Beylikler devri vakıf hayratının % 13.04'ü (115'in 15'i) medrese, daru'l-kurra, kütüphane gibi eğitim müesseseleridir. Bu dönemlerde namaz vakitleri dışında mescit ve camilerin de çoğu zaman mektep ve medrese olarak kullanıldıkları bilinmektedir. Böylece Beylikler devrinde vakıflar eliyle daha geniş bir eğitim hizmeti sağlanmaya çalışıldığı söylenilebilir.Büyük Selçuklu ve Anadolu

¹²⁹ Unan, a.g.m.,s. 687.

¹³⁰ Bilge, a.g.e., s. 1.

¹³¹ Demiralp, a.g.t.,s. 2.

¹³² Demiralp, a.g.t., s. 2.

¹³³ Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002, s. 15.

Selçuklu medreselerinde öğretilen Sünni İslam akidesi ve düşüncesini öğretme ve yayma amacının Beylikler Devri Medreseleri'nde de egemen olduğu görülmektedir. Beylikler devri medreselerinde müderrislik yapabilmenin temel önceliğinin Hanefi mezhebine mensubiyetten geçtiği de söylenebilir¹³⁴.

İslami eğitim-öğretim faaliyetlerini daha derli-toplu, planlı-programlı bir şekilde yapmak, ortaya çıkan zararlı fikri akımları önlemek, devletin idari ve hukuki alanlarda ihtiyaç duyduğu personeli yetiştirmek, öğrenci sayısının artması nedeniyle mescitlerde eğitimin sağlıklı olarak yapılamaması gibi nedenlerle Selçukluların medreselerin kurulmasına özel önem verdiklerini görebilmekteyiz¹³⁵.

Anadolu Medreseleri'ni gerek mimari özellikler, gerekse de işleyiş yönünden ele alan eserlerin azlığı dikkat çekicidir. Hele Osmanlı Dönemi medreselerinde bu eksiklik daha bariz olarak öne çıkmaktadır. Osmanlı öncesi Anadolu Medreselerini ele alan iki kapsamlı çalışma mevcuttur. Bunlardan biri Kuran'ın eserinde¹³⁶ Anadolu Beylikleri dışındaki medreselerin, plan ve fotoğrafları verilerek tek tek incelenmiş, medreselerin kökeni ve işleyişleriyle birlikte genel değerlendirmesi yapılmıştır. İki cilt halinde yayımlanan Sözen'in eserinde¹³⁷ ise Osmanlı öncesi Anadolu medrese örnekleri, plan ve fotoğraflarla tek tek tanıtılmış, eserlerin mimari özellikleri hakkında genel bir değerlendirme yapılmamıştır. Osmanlı Dönemi Medreselerini ele alan tek çalışma ise A. Zeynep Nayır'ın sadece İstanbul'daki medreseleri değerlendiren "İstanbul Medreseleri – Koruma ve Çağdaş Kullanım Açısından Bir Değerlendirme (İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayımlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul 1980)" isimli eseridir¹³⁸.

2.1. MEDRESELERİN MİMARİ ÖZELLİKLERİ

İlk kurulan medreselerden olan Bağdat Nizamiye Medresesinin diğer birçok hususta olduğu gibi, mimari yapı özelliklerinin de kendinden sonraki medreselere örnek olduğu ve onları etkilediği rahatlıkla söylenebilir. Teşkilat yapısı olarak da sonraki medreseler için bir milat olan Bağdat Nizamiye Medresesi taşın ve iki katlı

¹³⁴ Hasan Yüksel, "Anadolu Beyliklerinde Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, S. 30, Ankara 2007, s. 14-15.

¹³⁵ Zengin, a.g.e., s. 16.

¹³⁶ Kastedilen eser Apdullah Kuran'ın "Anadolu Medreseleri" (C. 1, Ankara 1969) isimli eseridir.

¹³⁷ Kastedilen eser, Metin Sözen'in "Anadolu Medreseleri-Selçuklular ve Beylikler Devri" isimli eseridir ki, ileride kendisine tekrar atıfta bulunulacaktır.

¹³⁸ Demiralp, a.g.t., s. 1.

olarak bina edilmiştir. Zemin girişte sağ tarafta iki oda olup, biri küttab olarak kullanılmaktaydı. Devamında ortadaki kuyunun solunda esas salon ve kurucusunun mezarı, ilk kata çıkan bir merdiven, uzun bir galeri, kütüphane odası ve talebeler için kullanılan diğer bir oda bulunmaktaydı. Dersler talebelere salonda okutulmaktaydı¹³⁹.

Genel olarak İslam dünyasında ilk medreseler olarak kabul edilen Nizamiye Medreseleri'nden günümüze ulaşabileni olmadığı için medreselerin planları hakkında ciddi bilgilerimiz yoktur. Fakat son zamanlarda bazı bilim adamları (Örn. A. Gorard) tarafından yapılan kazı sonuçlarına göre nizamiyelerin kare planlı bir yapının dörtkenarı ortasına birer eyvan, eyvanlar arasında da öğrenci hücrelerinin bulunduğu anlaşılmaktadır¹⁴⁰. Büyük Selçuklu Medreseleri'nde de sıkça karşılaşılan bu dört eyvanlı şemanın kökeni için dünyadan ve ülkemizden bazı sanat tarihçileri, Mezopotamya, Suriye, Kahire evleri, Horasan Evleri, Budist manastırları gibi tezler ortaya atmışlar ve bunlar için farklı deliller ileri sürmüşlerdir. Biz bu hususta (uzmanlık alanımız olmadığı için) görüş belirtmiyor, konumuzun ana teması dışına taşmamak adına sadece ilgilileri söz konusu esere yönlendirmekle iktifa etmeyi uygun buluyoruz¹⁴¹. İlk olarak Anadolu dışında görülen dört eyvanlı medreselerin her eyvanının bir mezhebi temsil ettiği yönünde görüşler beyan edilmiş, Mısır'daki Taybersiye Medresesi (1309) örnek gösterilmiş fakat çok da tutarlı bulunmamıştır¹⁴². M. XII. Yüzyıl ortalarına kadar götürülebilen Büyük Selçuklu Medreseleri'ndeki şema Osmanlı Öncesi Anadolu medreselerinde de aynen korunmaktadır. Bu medreselerde avlu, eyvan, öğrenci hücrelerinin yanı sıra bir-iki tane kışlık derslane de bulunmaktadır. Osmanlı öncesine tarihlenen bu medreselerin genelinde, mekanların tümü bir orta avlu çevresinde sıralanmakta olup, bazılarında avluyu örten kubbe veya tonozun öğrenci hücrelerinin duvarlarının üzerine (örn: Tokat Yağıbasan medresesi), bazılarında ise revakların desteklerine oturduğu (örn: Erzurum Yakutiye Medresesi) gözlenmektedir. Genel itibariyle “kapalı avlulu” medreseye rastlanmayan bu dönemde, “açık avlulu” medreseler yaygındır ve bu medreselerde revaklar

¹³⁹ Ahmet Ulusoy, *Kuruluşundan 17. Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2007, s. 13-14.

¹⁴⁰ Demiralp, a.g.t., s. 177.

¹⁴¹ Demiralp, a.g.t.,s. 177.

¹⁴² Demiralp, a.g.t.,s. 177-178, 202.

avlunun iki, üç, bazı durumlarda dörtkenarı boyunca uzanır. Revaklar, eyvanlar da dâhil olmak üzere bu devirde çoğunlukla beşik ve sivri kemerli tonoz olmak üzere tonozun çeşitli şekilleriyle (çapraz, yıldız ve manastır tonozu gibi) örtülüdür¹⁴³. Ortadoğu ve Kuzey Afrika gibi iklimin müsait olduğu bölgelerde derslerin içinde yapıldığı eyvanlar, Osmanlı öncesinde Anadolu'da da medreselerin vazgeçilmez bir bölümü hükmündeydi ve sayıları 1 ile 4 arasında değişiyordu¹⁴⁴.

Önceki dönem Anadolu medreselerinde süslemeler taçkapılar üzerinde (ana niş ve yan cepheler de dâhil olmak üzere, kronolojik olarak geometrik, bitkisel, figürlü -kabara ve gülbezek- süsleme-bezemeler) yoğunlaşmakta iken, sınırlı sayıda medresede revakların avluya bakan cepheleri (çini-mozaik ve sırlı tuğlalarla veya mermer üzerine işlenmiş bitkisel bir şeritle), ana eyvan cephesi ve/ya içi (taş üzerine işlenmiş bitkisel ve geometrik örnekli şeritler ile çini-mozaik süslemeler), türbe ve mescit birimleri (sırlı-sırsız tuğlalar ile çini-mozaik süsleme) olmak üzere farklı mekânlarda (eleman ve unsurlarda) da süslemeler görülebilmektedir. Şu gerçeği ifade etmek gerekir ki, külliye için ayrılan paranın önemli bir kısmı cami için harcandığından olsa gerek Osmanlı öncesi Anadolu medreselerinin külliye eli olanlarında külliye nin en özenli ve süslü mekânı külliye nin odak noktası konumundaki camiler olmuştur¹⁴⁵.

Sayıları az olmak kaydıyla Beylikler devrinde de Selçuklu Medreselerinde olduğu gibi kapalı kubbeli olanlar vardır. Beylikler devrinde (özellikle Artuklu, Karakoyunlu, Hamidoğlu ve Karamanoğlu Beyliklerinde) Selçuklu geleneğinin sadece planda değil mimari unsurlarda ve süslemede de devam ettiği gözlenmektedir¹⁴⁶.

2.2. MEDRESELERDE GENEL İŞLEYİŞ

Osmanlı öncesi medreselerin işleyişi hakkında bilgi sahibi olabileceğimiz birkaç vakfiye dışında kayda değer bir bilgi söz konusu değildir. Anadolu Selçuklu devri medreselerinde bir odada birden fazla öğrenci barınmak suretiyle 20-40 arası öğrenci bulunmaktaydı. Öğrencilerin özel bir ünvanlarının olup olmadığıyla ilgili

¹⁴³ Demiralp, a.g.t., s. 178, 190, 202.

¹⁴⁴ Demiralp, a.g.t., s. 178, 202.

¹⁴⁵ Demiralp, a.g.t., s. 211-212.

¹⁴⁶ Özkan, a.g.t., s. 72.

kesin bir bilginiz mevcut değildir. Sadece Konya Karatay Medresesi vakfiyesinden, öğrencilerin “fakih” ve “mülazim” olmak üzere iki gruba ayrıldıklarına dair bir bilgi edinebilmekteyiz. Bu medreselerde de Osmanlı Medreseleri’nde olduğu gibi tatil günleri haftada üç gün (Salı, Perşembe, Cuma) ve bayram günleri olarak uygulanıyordu¹⁴⁷. Yine bu döneme ilişkin kayıtlardan medreseye yeni başlayan öğrencinin “mübtedi”, orta düzeyde bir öğrenci için “mülazim”, ileri seviyede bir öğrencinin ise “fakih” olarak adlandırıldığı anlaşılabilmektedir¹⁴⁸.

Osmanlı öncesi medreselerin eğitim süresi ile ilgili kesin bir bilgi sahibi olamamakla birlikte A. Kuran’ın önceden ismini belirttiğimiz eserine istinaden 3 yıl olduğunu söyleyebiliriz¹⁴⁹. Selçuklu medreselerindeki öğrenim/tahsil süresinin teşkilat olarak İlhanlılardan etkilenmesinden yola çıkılarak 5 yıl olabileceği de ifade edilmektedir¹⁵⁰. Osmanlı öncesi Anadolu medreselerinde de, Osmanlı medreselerinde olduğu gibi her medresede bir müderrisin görev yaptığı yine A. Kuran tarafından ifade edilmiş, büyük medreselere birden fazla müderris görevlendirildiğinde de, bunlardan sadece birinin ‘müderris’ olarak adlandırıldığı belirtilmiştir¹⁵¹. Osmanlı Medreselerinde olduğu gibi önceki dönem medreselerinde de muid sayısı ile ilgili bir sınırlama getirilmemiş, fakat genellikle her müderrisin yanında iki muid bulunması geleneği sürdürülmüştür¹⁵².

Kuran, Osmanlı öncesi medreseleriyle ilgili olan eserinde Anadolu Selçuklu Devri medreselerini okutulan konulara göre Daru’l hadisler, Fıkıh medreseleri ve Tıp medreseleri şeklinde sınıflandırmaya tabi tutmuştur¹⁵³. Bu dönemdeki tıp medreselerinde, Kayseri Çifte Medrese örneğinde olduğu gibi, tıp eğitimi ve tedavi hizmetleri ayrı, birbirinden bağımsız binalar da yapıldığı gibi, Divriği Melike Sultan Daru’ş-şifası örneğinde olduğu gibi eğitim ve tedavi aynı binada da yapılabiliyordu¹⁵⁴.

¹⁴⁷ Demiralp, a.g.t., s. 3.

¹⁴⁸ Özkan, a.g.t., s. 80.

¹⁴⁹ Demiralp, a.g.t., s. 5.

¹⁵⁰ Özkan, a.g.t., s. 22.

¹⁵¹ Demiralp, a.g.t., s. 7, 6 No’lu dipnot.

¹⁵² Demiralp, a.g.t., s. 8.

¹⁵³ Demiralp, a.g.t., s. 4, 4 no’lu dipnot.

¹⁵⁴ Demiralp, a.g.t., s. 4.

Selçuklulardan itibaren medreselerde genel olarak ulum-i diniye (tefsir, hadis, fıkıh, akaid, kelam) ve ulum-ı aliye [mantık, lugat, Arapça (sarf-nahiv-belağat), hikmet (felsefe), heyet(astronomi), hendese, riyaziye(matematik), hesap] olmak üzere iki temel alanda dersler veya ilimler okutulmaktaydı¹⁵⁵.

İlk dönemlerden itibaren medreselerde başlıca ders işleme yöntemi olarak müderrisin ders anlatması (takrir) yöntemi benimsenmişken, soru-cevap, tartışma, ezber, imla tekniklerine de yer verilmiştir¹⁵⁶.

3. OSMANLI MEDRESELERİ

Diğer tüm medreselerde olduğu gibi Osmanlı medreselerinde ve bunların temeli olan vakıfların kurulmasında ve yaygınlaşmasında, Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerde ilmi, ilim talebini, tahsilini teşvik edici ifadelerin olması temel etken olmuştur¹⁵⁷.

Şer'i hukuku bilen, anlayan ve adaletin tesisinde, sultana yardımcı olabileceği düşünülen bir teşkilata ihtiyaç vardır. İlmiye teskilatı dediğimiz bu sınıfın başlıca, eğitim (tedris), ifta(fetva), yargı (kaza) olmak üzere üç fonksiyonu vardır ki bunlar sırasıyla müderrisler, müftiler ve kadılar tarafından gerçekleştirilmişlerdir¹⁵⁸.

Medreseler, Osmanlı devletinin kaderine yön veren, devlet ve toplum hayatında son derece önemli etkilere sahip "ilmiye sınıfı" mensuplarını, yani hukukçuları, din adamlarını, öğretmenleri, çoğu idari sınıfı, hatta hekim ve mühendisleri yetiştiren eğitim öğretim kurumları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde en yaygın ve en etkin eğitim kurumları olan medreseler dışında, medrese öncesi çocukların eğitildiği "Sıbyan Mektepleri", her seviye ve cenahtan halkın yoğun bir şekilde disiplinle eğitildiği "Tekke"ler, askerlerin eğitildiği "Yeniçeri ve Acemioğlanlar Ocağı" ve şehzadelerin eğitildiği "Enderun-ı

¹⁵⁵ Özkan, a.g.t., s. 22-23.

¹⁵⁶ Özkan, a.g.t., s. 22.

¹⁵⁷ Bilge, a.g.e., s. 14-15.

¹⁵⁸ Hanife Mehtap Akdeniz, *108 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili Transkripsiyonu ve Kritiği*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 18.

Hümayun Mektebi”(ilk mektep olarak “Şehzadegan Mektebi”¹⁵⁹) gibi eğitim kurumları mevcuttu¹⁶⁰.

Osmanlı devletinde tekke ve medreseler ilk şeyhülislam Mehmed bin Hamza El-Fenari'den¹⁶¹) itibaren birlikte gelişme göstermiş, tasavvufî eğitim tekkelerde verilirken, dini ilimler ağırlıklı olarak medreselerde tahsil edilir olmuştur¹⁶². Osmanlı dönemi medreseleri sıbyan mektebinden sonra, orta, lise, yüksek okul ve üniversite eğitimine tekabül eden, İslami kimliği nedeniyle sadece müslümanların devam edebildiği eğitim kurumlarıdır¹⁶³. Kadı başkanlığında iş gören Şer'i mahkemelerin belli bir makam binası olmayıp medreselerin bazı bölümlerinde de çalışma yaptıkları görülmüştür¹⁶⁴.

3.1. OSMANLI MEDRESELERİNİN GENEL MİMARİ ÖZELLİKLERİ

Erken dönem Osmanlı medreselerinde avludaki revakları örtmek için çoğunlukla tonoz yerine kubbe tercih edilmiştir¹⁶⁵. Osmanlı öncesi dönemde medreselerin olmazsa olmazı kabul edilebilecek eyvanın erken dönem Osmanlı medreselerinde kısmen bulunduğunu, klasik ve klasik sonrası dönemde ise tamamen ortadan kalktığı ifade edilmektedir¹⁶⁶.

Erken dönem Osmanlı medrese binalarının çoğunluğu müstakil bir formdadır, yanındaki binayla bağlantısı yoktur. Örneğin Demiralp'in çalışmasında ele aldığı günümüze ulaşabilen 36 Osmanlı medresesinden 30'u bu şekildedir¹⁶⁷. Bununla birlikte, Osmanlı medreselerinde, örneğin Kütahya merkez medreselerinde birbirine bitişik iki medrese formunda örneklerle rastlanabilmektedir¹⁶⁸.

Eyvan sayıları 1 ile 3 arasında değişen Osmanlı Medreseleri'ni birer örnekle şöylece sıralayabiliriz:

¹⁵⁹ İlhan Yıldız, “Osmanlı'da Medrese: İşleyiş Tarzı ve Ortaya Çıkan Sorunlar” *Vakıflar Dergisi*, S. 33, Ankara 2010, s. 126, 3 No'lu Dipnot.

¹⁶⁰ Demiralp, a.g.t., s. 3.

¹⁶¹ Kendisi de İznik Orhâniye Medresesi'nden yetişmiştir. Bkz: Özkan, a.g.t., s. 70.

¹⁶² Arıkan, a.g.t., s.184.

¹⁶³ Özkan, a.g.t., s. 69.

¹⁶⁴ Arıkan, a.g.t., s.5.

¹⁶⁵ Demiralp, a.g.t., s. 178, 190, 203.

¹⁶⁶ Demiralp, a.g.t., s. 178, 203.

¹⁶⁷ Demiralp, a.g.t., s. 180.

¹⁶⁸ VGMA, 190 No'lu Defter, s. 148-149/1236-1237; Enbiya Dumluoğlu, 7 No'lu Kütahya Şer'iyye Sicili Defterinin (I. Bölüm) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2010, s. 158-159.

Tek Eyvanlı Medreseler: Bursa-Lala Şahin Paşa Medresesi.

İki Eyvanlı Medreseler: Tire-Yavukluoğlu Medresesi.

Üç Eyvanlı Medreseler: Bursa-Yeşil Medrese¹⁶⁹.

Osmanlı öncesi dönemden farklı olarak, beylikler devrinden itibaren, Osmanlı döneminde de geçerli olmak kaydıyla süsleme hususunda bir sadeleşme gözlemlenmektedir. Erken Dönem Osmanlı sade süslemeleri, taçkapı, avlu revakı, derslane eyvanı, kapalı derslane mekânı ile kapı ve pencere alınlıklarında yoğunlaşmış olup biz bu süslemeleri, türlerine göre süsleme türünün yoğunlaştığı birer medrese örneğiyle zikredip daha fazla ayrıntıya girmeden konuyu noktalamak istiyoruz.

Taş Süslemeler: Merzifon-Çelebi Sultan Mehmed Medresesi.

Kabartma Tekniği: Bursa-Yıldırım Medresesi.

Şebeke Tekniği: Bursa-Murad Hüdavendigâr Medresesi.

Renkli Taş veya Benzeri Malzeme ile Yapılan Kakma Tekniği: ‘Opus sectile’ denilen bu tekniğe camilerde çokça rastlanılmakta olup medreselerde bulunmamaktadır.

Tuğla-Taş Duvar Süslemesi: Bursa-Eyne Bey Medresesi (yaba, balık kılıcı ve zencerek motifli süslemeler).

Çini, Çini-Mozaik ve Sırlı Tuğla Süslemeler: Bursa-Muradiye Medresesi.

Sayıları çok az olmak kaydıyla bu döneme ait farklı süsleme türlerini barındıran medreseler (Kalem işi-İnegöl İshak Paşa Medresesi, Ahşap-Merzifon Çelebi Sultan Mehmed Medresesi gibi) de bulunmaktadır¹⁷⁰.

Osmanlı medreseleri genel olarak, açık avlu çevresinde dizilmiş kerpiç duvarlı, iki katlı, düz, toprak damlı han tipinde inşa edilen medreseler olup, Selçuklu medreseleriyle karşılaştırıldığında, asırlarca sonra yapılmasına rağmen, onlar kadar kalıcı ve dayanıklı olamamışlardır¹⁷¹.

¹⁶⁹ Demiralp, a.g.t., s. 204.

¹⁷⁰ Demiralp, a.g.t., s. 212-216.

¹⁷¹ Özkan, a.g.t., s. 70.

3.2. OSMANLI MEDRESELERİNDE GENEL İŞLEYİŞ

Teşkilat açısından bakıldığında medrese sistemi, Osmanlı Devletinde en yüksek noktasına ulaşmış olup, sistemli bir biçimde Şeyhülislamın (Şeyhülislamlık-Meşihat¹⁷²) yönetimi altında dikkate şayan idari bir beceri ve ustalıkla tesis edilmiş, yardım görmüş ve korunmuştur. Bu okullarda bugün anladığımız şekliyle sadece din görevlisi yetişmiyor, edebiyatçısından sanatçısına, hattatından müzisyenine, matematikçisinden doktoruna, coğrafyacısından tarihçisine, en alt memurundan en üst düzey bürokratına kadar birçok Osmanlı aydını büyük oranda medreselerden yetişiyordu. Medreseler, sadece ilmiye teşkilatına değil devletin diğer kurumlarına da personel yetiştiren kurumlardı¹⁷³.

Genel olarak Osmanlı medrese sisteminin işleyiş tarzı şu 7 maddede kategorize edilebilmektedir¹⁷⁴.

Medresede sınıf geçme değil ders ve kitap geçme sistemi benimsenmiştir. Medrese isimlendirmelerinde (örn. Haşiye-i Tecrid) bile okutulan kitapların referans alındığı medrese sisteminde, öngörülen dersleri ve kitapları bitiren ve sınavlarını başarı ile veren öğrenciye daha yüksek dereceli medreselere girmesini sağlayan “mezuniyet belgesi/icazetname” verilirdi. Aynı medreseyi bir öğrenci, başarısı nisbetinde 3 yılda bitirebilirken 10 yıl boyunca bitiremeyenlerin de olduğu bu sistem günümüz eğitim sistemine bile katkı sağlayabilecek bir mahiyettedir¹⁷⁵.

Medreselerde modern anlamda kampüs sistemi benimsenmiştir. Günümüzdeki kampüs sisteminin izdüşümü mahiyetinde olmak üzere genellikle yatılı olarak örgütlenen medreseler, cami, dershane, imaret, muallimhane, kütüphane, yatakhane, hamam, ahırlar gibi çok farklı mekân unsurlarını içinde barındıran bir külliye şeklinde oluşturulmuşlardı¹⁷⁶.

Medreselerin mali kaynağı genellikle vakıflarla sağlanmıştır. Osmanlı Eğitim sisteminde, bütün eğitim-öğretim faaliyetleri en alt seviyeden en üst kuruma kadar, kurumların sahip olduğu vakıflar tarafından finanse edilmekteydi. Vakfın

¹⁷² Zengin, a.g.e., s.20.

¹⁷³ Yıldız, a.g.m., s. 128.

¹⁷⁴ Yıldız, a.g.m., s. 128-129.

¹⁷⁵ Yıldız, a.g.m., s. 128.

¹⁷⁶ Yıldız, a.g.m., s. 128.

gelirinin medresenin giderini karşılayamadığı durumlarda “Hazine-i Hümayun” tarafından desteklendiği de oluyordu. Bir vakıf medeniyeti olan Osmanlı devletindeki bu sistem sayesinde medreseler kendi yağıyla kavrulabiliyor, devlet sadece düzenleyicilik ve yönlendiricilik misyonunu deruhte ediyordu¹⁷⁷.

Neredeyse başlangıcından bugüne inşa edilmiş tüm medreselerin temeli vakıf sistemine dayandığı için, medreselere sosyal bir kimlik kazandıran da doğal olarak vakıf sistemi olmuştur¹⁷⁸

Osmanlı Devletinde birçok eğitim kurumu gibi medreseler de tamamen vakıf sistemine bağlı olarak çalışırlardı. Maddi imkânları iyi olan birisi rahatlıkla medrese kurabilir, medrese için menkul ve gayrimenkuller vakfedilebilirdi. Müderris ve muidin yanı sıra diğer medrese personelinin maaşları da doğal olarak vakıf gelirlerinden ödenirdi. Medreseler de eğitim parasız olduğu gibi, öğrenciler için yine medrese vakfının gelirlerinden harçlık ve barınacak oda tahsisi yapılabilirdi¹⁷⁹.

Medresede eğitim-öğretim hususunda/esnasında müderris olabildiğince serbest/özerk bırakılmıştır. Zaman zaman hatt-ı hümayun ve kanunnamelerde bilinen “usul-i kadim”e göre öğretim yapılması müderristen istenebilse de gerek okutulacak bilim dallarının gerekse de öğretim metotlarının seçiminde müderrisler geniş bir serbestiye sahip olmuşlardır¹⁸⁰.

Önemli medreseler payitahtta/başkentte kurulmuştur. İlk devirlerden başlamak üzere Osmanlı medreselerinin eğitim dereceleri, medrese banisinin siyasi ve sosyal statüsü ile kurulduğu şehrin önemine göre belirlenmekte, en gözde eğitim kurumları Edirne, Bursa ve XVI. yüzyıldan itibaren başkent İstanbul’da (Sahn-ı Seman ve Süleymaniye Medreseleri) kurulmakta ve taşra kökenli talebeler için dezavantaj teşkil etse de ilmi ve mesleki yükseliş büyük oranda başkent medreselerinde okumaktan geçmekteydi¹⁸¹.

Osmanlı medreseleri, devrin en önemli alimlerini uhdesinde toplamak suretiyle İslam eğitim merkezi olmuştur. XIV. ve XV. yüzyıllarda, Mısır, Suriye,

¹⁷⁷ Yıldız, a.g.m., s. 128.

¹⁷⁸ Ulusoy, a.g.t., s. 28.

¹⁷⁹ Demiralp, a.g.t., s. 3.

¹⁸⁰ Yıldız, a.g.m, s. 129.

¹⁸¹ Yıldız, a.g.m , s. 129.

İran ve Orta Asya eğitim kurumları Anadolu-Osmanlı medreselerinden ileride ve cazibe merkezi konumunda iken, Osmanlıda ulema için temin edilen elverişli şartların ve Ali Kuşçu, Tusi, İdris-i Bitlisi, Şeyh Muhammed Cezeri, Fahreddin Acemi ve Riyaziyeci Fethullah gibi XV. yüzyılın sonlarında İstanbul'a gelen alimlerin de katkılarıyla bu durum aşamalı olarak değişmiş ve Osmanlı Medreseleri İslam aleminin birer eğitim, kültür ve bilim merkezi olmuştur¹⁸².

Medrese devlet ile halk arasında köprü olmuştur. Medreseler, Selçuklular devri devlet yapısında olduğu gibi, Osmanlı devleti döneminde de gerek devlet teşkilatı, gerekse Osmanlı bürokrasisi alanında ve gerekse de devlet-halk bütünleşmesi anlamında çok önemli bir misyonu üstlenmiş, Osmanlı devletinin kuruluşundan gerileme dönemleri de dahil yıkılışına kadar hem kaliteli öğrenciler, ehil bürokratlar yetiştirmeyi sürdürmüş, hem de toplumun ilim-irfanına katkı sağlamaya devam etmiştir¹⁸³.

Yönetim mekanizmasında ve kamuda görev alan kişilerin medreseliler ve ulema arasından, yüksek memuriyet sahiplerinin medrese mezunu orta ve alt tabaka çocuklardan seçilmesi iyi bir uygulama iken Enderun mektebinin açılması ve mezunlarının (özellikle yüksek memuriyetlerde) öncelenmesi bu durumu sarsmış, hem devlet hem de halk kanadında bir ayrışma ve kopmaya neden olmuştur¹⁸⁴.

Osmanlı medreseleri verilen eğitim bakımından iki ana gruba ayrılmaktaydı:

Genel Medreseler: Mezunlarının kadı, müftü ve müderris olabildiği, esas olarak İslami ilimler, belli oranda da tabii bilimler ve fen bilimlerinin okutulduğu medreselerdir.

İhtisas Medreseleri: Öncelikli olarak İslami ilimler, kısmen de diğer bilimlerin herhangi birinde uzmanlaşmanın esas alındığı medreselerdir. Bunlar da genel olarak üç grupta ele alınabilir:

Daru'l hadisler: Dar anlamda Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed'in sözleri olarak ifade edilen fakat daha geniş ve kapsamlı bir muhteviyatı olan "hadis" ilmi ve yanı sıra diğer İslami ilimlerin de okutulduğu medreselerdir.

¹⁸² Yıldız, a.g.m.,s. 129.

¹⁸³ Ulusoy, a.g.t.,s. 107.

¹⁸⁴ Yıldız, a.g.m., s. 129.

İslam dünyasındaki ilk daru'l hadis, Şam'da Halep Atabeylerinden Nureddin Mahmud b. Zengi (1146-1179) tarafından yaptırılıp banisine nispetle “en-Nuriye” diye meşhur olan medresedir. Bu medreseyi Musul ve Şam'da Eyyubiler ve Emevilerin tesis ettiği diğer daru'l hadisler takip etti. Anadolu'da inşa edilen ilk iki daru'l hadis ise Sahib Ata'nın yaptırdığı Konya İnceminareli Daru'l Hadisi ile Şemseddin Cüveyni'nin yaptırdığı Sivas Çifte Minareli Daru'l Hadis'tir. Osmanlı Döneminde bina edilen ilk daru'l hadis ise I. Murad devrinde (1378) Çandarlı Halil Paşa'nın İznik'te yaptırdığı daru'l-hadis olup medresede Buhari, Müslim, Meşarik gibi hadis kitapları, yanı sıra tefsir okutulur, müderrisine “muhaddis” denirdi¹⁸⁵. Süleymaniye Daru'l-hadisi ise, devrindeki öğretim müesseselerinin en yükseği konumunda olup, diğer müderrisler günde 60 akçe alırken daru'l-hadis müderrisi 100 akçe almaktaydı ve resmi ziyaretlerde de protokolde diğer müderrislerden önde gelmekteydi¹⁸⁶.

Daru'l Kurralar: Mezunlarının genelde camilerde görev aldığı, Kur'an-ı Kerim'in öğretilip ezberletildiği ve yoğun olarak İslami ilimlerin okutulduğu medreselerdir.

Kur'an-ı Kerim'in farklı lehçelerde okunması üzerine de eğitim veren daru'l-kurralar, Anadolu'da daha çok “daru'l-huffaz” namıyla meşhur olmuştur ve başındaki kişiye “Şeyhü-l Kurra” denmektedir. Genel olarak “Cezeri”, “Kaside-i lamiye” ve “fethu'l-vahid” kitaplarının okutulduğu daru'l-kuuraların Osmanlıda ilki, İmam Cezeri'nin teşrifiyle Ulu Cami'de açılan Bursa Yıldırım Bayezid Daru'l-Kurra'sıdır¹⁸⁷.

Tıp Medreseleri: Tıp eğitiminin yapıldığı medreselerdir. Osmanlı devletinde tıp eğitimi ile tedavi hizmetlerinin farklı binalarda olduğu sistem tercih ediliyordu¹⁸⁸.

Temel olarak Hz. Peygamber'in Hendek Savaşı sırasında yaralıları için oluşturduğu “Rüfeyde Çadırı” gösterilse de, teşkilatlı olarak ilk defa Emevi Halifesi Velid b. Abdülmelik tarafından Şam'da 706 tarihinde açılan tıp medreseleri, günümüze kadar, “daru's-şifa, daru't-tıb, daru's-sıhha, maristan, bimaristan” gibi

¹⁸⁵ Özkan, a.g.t., s. 48.

¹⁸⁶ Bilge, a.g.e., s. 14.

¹⁸⁷ Özkan, a.g.t., s. 53-54.

¹⁸⁸ Demiralp, a.g.t., s. 4.

isimlerle gelmiş, teorik eğitimin yanı sıra pratik eğitim imkânı da sağlayan eğitim ve tedavi müesseseleri olarak faaliyet göstermişlerdir. Selçuklularda büyük önem verilip çoğunlukla hastanelerde yapılan tıp eğitiminin teorik kısmında İbn-i Sina, Hipokrat, Razi ve Galenos'un eserleri okutulmuştur. Osmanlılar da ilk tıp medresesi (darü's-şifa) Yıldırım Bayezid tarafından Bursa'da açılmıştır¹⁸⁹.

3.2.1. Medreselerin Dereceleri

Medreseleri ilke derecelendirme ve teşkilatlandırma faaliyeti Yıldırım Bayezid (1389-1402) tarafından yapılmış olsa da Fatih Sultan Mehmed tarafından yeniden ele alınıp sistemleştirildiği genel kabul gören bir husustur. Fatih döneminden itibaren, İstanbul'da yapılan Sahn-ı Seman ve Tetimme medreseleri tamamlandıktan sonra, mevcut olan bütün medreseler, özellikle müderrislerine verilecek maaşlar dikkate alınarak yedi kısma ayrılmıştı¹⁹⁰:

Haşiye-i Tecrid (Yirmili) Medreseler: Müderrisinin yevmiyesi 20 veya 25 akçe olan medreseler.

Miftah (Otuzlu) Medreseler: Müderrisinin yevmiyesi 30 veya 35 akçe olan medreseler.

Kırklı Medreseler (Telvih): Müderrisinin yevmiyesi 40 akçe olan medreseler.

Hariç (Ellili) Medreseleri: Müderrisinin yevmiyesi 50 akçe olan medreseler¹⁹¹.

Dâhil (Ellili) Medreseleri: Müderrisinin yevmiyesi 50 akçe olan medreselerdir¹⁹².

Sahn-ı Seman Medreseleri: En üst seviye medrese olarak kabul ediliyordu.

Altmışlı Medreseler: II. Bayezid zamanında eklendiği ifade edilmektedir.

¹⁸⁹ Özkan, a.g.t., s. 57-58.

¹⁹⁰ Cevat İzgi, Osmanlı Medreselerinde İlim, C.1, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 35-37; Zengin, a.g.e., s. 19.

¹⁹¹ Anadolu Selçuklu sultanları, Beylikler devri hükümdarları, sancak beyleri, vezirler ve diğer devlet erkânı tarafından yaptırılan medreseler bu grupta ve kırklı medreseler grubunda kabul edilip öylece değerlendirilmiştir.

¹⁹² Osmanlı padişahları ve yakınlarının yaptırdıkları medreseler bu grupta değerlendiriliyordu.

Osmanlı medrese teşkilatındaki diğer bir düzenleme de XVI. yy. ortalarında Sultan Süleyman tarafından yapıldı. Bu düzenlemede Süleymaniye medreseleri temel alınarak, darulhadis en başa yerleştirildi. Bir tıp medresesi eklendi ve altmışlı medreselerin sayısı artırıldı. Takip eden yıllarda medreselerle ilgili daha farklı düzenlemeler de yapıldı fakat en etkili ve kalıcı olanlar, Fatih'in ve Kanuni'nin kendi yaptırdıkları külliyesi esas alarak yaptıkları düzenlemelerdi¹⁹³.

Bu derecelenmeyle birlikte, Dâhil medrese mezunu bir öğrenci, bir ilimde uzmanlaşmak isterse, ya hukuk, edebiyat veya ilahiyat eğitimi için Sahn-ı Seman Medreseleri'ne, ya da matematik ve tıp eğitimi için Süleymaniye Medreseleri'ne gitmesi gerekirdi. Kanuni döneminde İstanbul'da yapılan Süleymaniye Medreseleri'nin inşasından sonra gerçekleştirilen ve Osmanlı devletinin sonuna kadar yürürlükte kalan düzenleme ve derecelenmeye göre, yirmili, otuzlu ve kırklı medreseler sistemden çıkarılmış, Osmanlı Medreseleri; İptida-i Haric, Hareket-i Haric, İptida-i Dâhil, Hareket-i Dahil, Musıla-i Sahn, Sahn-ı Seman, İptida-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı, Musıla-i Süleymaniye, Havamis-i Süleymaniye, Süleymaniye ve Daru'l Hadis olmak üzere on iki dereceye ayrılmıştır¹⁹⁴.

3.2.2. Medreselerdeki Öğrenim Süresi ve Okutulan Dersler

Osmanlı medreselerinde dersler kahvaltıdan sonra başlayıp öğle namazına kadar sürer, öğleden sonra öğrenciler kütüphane veya camide çalışırdı. Salı günü hafta tatili olup, bayram ve kandil günlerinde de ders yapılmazdı¹⁹⁵.

Osmanlı medreselerindeki eğitim/öğrenim süresi sabit olmayıp tarih ve dönemlere göre değişiklik arz etmektedir ve bir fermanda 5 yıl gibi bir süreden bahsedilmektedir¹⁹⁶. Genel itibariyle ifade edilen öğrenim/tahsil süreleri medreselere göre şöylece özetlenebilmektedir: Yirmili Medreseler; 3 ay ile 2 yıl¹⁹⁷, Otuzlu medreseler; 2 ay ile 2 yıl, Kırklı Medreseler; 3 ay ile 3 yıl, Ellili Medreselerin hariç bölümü; 5 ay ile 1 yıl, ellili medreselerin dâhil bölümü 6 ay ile 1 yıl, Sahn-ı Seman medreseleri 6 ay ile 1 yıl arasında değişmekte olup, Altmışlı medreselerinde ise 1 yıl

¹⁹³ Mustafa Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908/1914)*, Ankara 1996, s. 29.

¹⁹⁴ İzgi, a.g.e., s.38; Demiralp, a.g.t., s. 5.

¹⁹⁵ Özkan, a.g.t., s. 71.

¹⁹⁶ Demiralp, a.g.t., s. 6.

¹⁹⁷ Burada verilen sürelerden küçük olanı, tahsilin bitirilebileceği en kısa-erken süreci, büyük olanı ise, tahsilin bitirilebileceği en uzun-geç süreci ifade etmektedir.

süreyle tahsil süreci devam etmektedir¹⁹⁸. Genel kabul gören ve bir-iki ayrıntı dışında muvafık kalınan ana hatlarıyla Osmanlı medreselerindeki dersler ve okutulan kitapları şöyle gösterebiliriz¹⁹⁹:

Tablo-1 Osmanlı Medreselerinde Okututulan Dersler ve Ders Kitapları

Medrese Derecesi	Ders adı	Okutulan Kitaplar
Yirmili	Belâgat Kelâm Fıkıh	Mutavvel Hâşiye-i Tecrîd Şerh-i Feraiz
Otuzlu	Belâgat Kelâm Fıkıh Hadis	Şerh-i Miftah Hâşiye-i Tecrîd Tenkih, Tavzih Mesâbih
Kırkılı (Telvîh)	Belâgat Fıkıh Usul-ü Fıkıh Hadis	Miftahu'l-Ulûm Sadru'sh-Şerîa Meşârik Tavzih(Teftetzân) Mesâbih(Bagavî)
Ellili Hâriç	Fıkıh Kelâm Hadis	Hidâye Şerh-i Mevakıf Mesâbih

¹⁹⁸ Yıldız, a.g.m., s. 126, 4 No'lu Dipnot.

¹⁹⁹ Mustafa Ergün, "Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları", *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, S. 1, Afyon 1996, s. 11. Bu tablodaki bilgiler, bir iki ayrıntı dışında, C. Baltacı (XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri), İ. H. Uzunçarşılı (Osmanlı Devleti İlmiye Teşkilatı) ve H. Atay'ın (Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi) verdikleri bilgilerle örtüşmektedir.

Ellili Dâhil	Fıkıh Usul-ü Fıkıh Hadis Tefsir	Hidâye Telvîh Buharî Keşşaf, Beyzâvî
Sahn-ıSeman	Fıkıh Usul-ü Fıkıh Hadis Tefsir	Hidâye Telvîh, Şerh-i Adûd Buharî Keşşaf, Beyzâvî
Altmışlı	Fıkıh Usul-ü Fıkıh Kelâm Hadis Tefsir	Hidaye, Şerh-i Feraiz Telvîh Şerh-i Mevâkîf Buharî Keşşaf

Osmanlı medreselerinde genel itibariyle okutulan dersler “cüz’iyyat” denilen hesap, hendese, heyet ve hikmet dersleri, “alet ilimleri” denilen belagat, mantıkî kelam, Arap dili ve edebiyatı (sarf ve nahvî), tefsir, hadis ve fıkıh derslerinden oluşmaktaydı²⁰⁰. Bir başka anahatlarıyla yapılan tasnif de “Nakli ilimler” ve “Akli İlimler” şeklindeydi. Nakli²⁰¹ ilimler; Kur’an, Tefsir, yedi kıraat, hadis, nasih ve mensuh, mustalahu’l-hadis, fıkıh, feraiz (miras hukuku), usul-i fıkıh ve kelam ilimlerinden, akli-tabii-âli²⁰² ilimler ise, mantık, belagat, lügat, nahiv, hendese, hesap, heyet ve ilm-i hikmet (felsefe) den müteşekkildi. İlimlerin gayelerine göre yapılan

²⁰⁰ Özkan, a.g.t., s. 70-71.

²⁰¹ Vahiy ve aktarım-rivayet yoluyla gelen.

²⁰² Müşahade ve muhakeme ile elde edilen.

bir başka tasnif de “Makasıt ilimleri” ve “Alat ve Vesail İlimleri” şeklinde yapılmaktadır²⁰³.

Nakli ilimlerden Osmanlı medreselerinde Tefsir ilmi (Keşşaf ve Kadı Tefsiri), Hadis İlmi (Kütüb-ü sitte diye bilinen altı ana hadis kitabı, Meşarık al-envar, Mesabihu’s-sünne), Fıkıh İlmi (El-Hidaye, El-Vikaye, Muhtasaru’l Kuduri, Feraizü’s-Secavend), Usul-ü Fıkıh İlmi (Telvih, Menaru’l-Envar, El-Muğni, Müntehaü’s-Sui ve’l-Amal), Akaid İlmi (Azudiyye, Neseфи, Tahavi) okutulmaktadır. Akli ilimlerden ise, kelam ilmi (Tecridü’l-Kelam, Tevaliu’l-Envar, el-Mevakıf), Belagat İlmi (Miftahu’l-ulum, Telhis), Mantık İlmi (İsagoci, Eş-Şemsiyye, el-Gurra fi’l-Mantık, Metaliu’l-Envar), Hey’et İlmi (El-Mulahhas), Arapça-Sarf İlmi (Esas et-tasrif, eş-Şafia, El-İzzi, El-Maksud, Merahu’l-Ervah), Arapça –Nahiv İlmi (El-Elfiye ve’n-nahv, Avamil, Kafiye, Şuzur ez-Zeheb, Katru’n-Nada, Muğni’u’l-lebib, İrab, El-Mısbah) okutulmaktaydı²⁰⁴. İlk dönemlerden itibaren öğretim programlarında Arap Dili ve Edebiyatı ile dini ilimlerin ağırlıkta olduğu medreselerde, neredeyse Selçuklulardan itibaren sırasıyla Cebir/aritmetik, matematik ve geometri olarak uyarlayabileceğimiz Hesap, Riyaziye ve Hendese dersleri de okutulagelmıştır²⁰⁵.

Medreselerde okutulan ders programları bağlamında;

-Dini-Hukuki İlimler (Ulum-i âliye/Ulum-i nakliye): Fıkıh, Usul-i Fıkıh, Hadis, Tefsir, Kelam, Akaid ve Ahlak,

-Pozitif İlimler (Ulum-i Akliye) : Hikmet, Mantık, Hesap ve Hendese, Geometri ve Astronomi,

-Yardımcı İlimler (Ulum-i âliye) : Sarf ve nahiv, Beyan, Meanı ve Bedi’ olmak üzere üçlü bir tasnif de yapılabilmektedir²⁰⁶.

Osmanlı devletinin resmi dili Türkçe’ydi ve medreselerde de dersler Türkçe olarak anlatılmaktaydı. Ancak nakli ilimleri ve Arapça olarak kaleme alınan eserleri daha iyi anla(y)tabilmek için Arapça’dan da yoğun olarak

²⁰³ Bilge, a.g.e., s. 41-42.

²⁰⁴ Okutulan ilimlerin yanısıra parantez içinde o ilimlerle ilgili okutulmakta olan dersleri/kitapları ifade etmeye çalıştık. Kitapların tam ismi, ana teması ve yazarları hakkında ayrıntılı bilgi için lütfen bkz : Bilge, a.g.e., s. 43-63.

²⁰⁵ Zengin, a.g.e., s. 20.

²⁰⁶ Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 36-37.

faaydalanılmaktaydı²⁰⁷.Müderriş İslam dünyasının Gazali, Seyyid Şerif el-Cürcani, Adududdin el-İci, Kadı Beyzavi, Razi, Ebu'l-Hafs en-Nesefi gibi âlimlerin klasik metinler haline gelmiş eserlerini takrir eder, soru ve cevaplar, tartışmalar Türkçe olurdu²⁰⁸.

Osmanlı medreselerindeki derece(lenme)ler, okutulan dersler ve türleri, bu derslerin ele alınış metotları gibi konular, Türk Eğitim Tarihi'nin en önemli konularıdır. Fatih zamanındaki düzenlemeye kadar medreselerde, nakli ilimlerin yanı sıra, Matematik gibi akli ilimler de okutulmaktaydı²⁰⁹. Fatih zamanında yapılan Sahn-ı Seman Medreseleri tıp ve daru'l-hadis'ten mahrum bir haldeyken, günün ihtiyaçları da dikkate alınarak Süleymaniye Medreselerine, bunlar ilave edilmiştir²¹⁰.

3.2.3. Medrese Görevlileri

Diğer medreseler gibi Osmanlı medreselerinde de görevli müderrişlerin, talebelerin, diğer hizmet personelinin yeme, içme, barınma, maddi kazanç gibi bütün sosyal ihtiyaçlarının eksiksiz karşılandığı ve belki de eğitimde fırsat eşitliğini gerçekleştirmek adına fakir veya imkânı kıt öğrencileri desteklemek anlamında gereken neyse yapıldığı rahatlıkla ifade edilebilir²¹¹.

Osmanlı medreselerinde vakıf kurallarına bağlı olarak idarenin mütevellî heyeti, müderrişler, kâtipler, cabi, cabi kâtibî, mutemet ve noktacı gibi memurlar nezaretinde yürütüldüğü, eğitim-öğretim ile ilgili birçok detayın ise eğitim öğretim geleneğine bağlı kalmak şartıyla müderrişlerin inisiyatifine bırakıldığını söyleyebiliriz²¹².

Medreseler, ilmiye teşkilatına kısmen, dini hizmetlerle ilgili alanlara ise bütünüyle eleman yetiştiren kurumlardı. Medrese mezunları, Kazaskerlik, Defterdarlık, Nişancılık, Tabiplik yapabildikleri (bu alanlara atanabildikleri) gibi, mezun olur olmaz timar ve zeamet alarak askeri sınıfa da geçebiliyorlardı²¹³. Birçok

²⁰⁷ Demiralp, a.g.t.,s. 4.

²⁰⁸ Özkan, a.g.t., s. 71.

²⁰⁹Fatma Ürekli, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları", *Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 385-386.

²¹⁰ Özkan, a.g.t.,s. 71.

²¹¹ Ulusoy, a.g.t., s. 29.

²¹² Ulusoy, a.g.t.,s. 32.

²¹³ Ergün, *İkinci Meşrutiyet*, s. 29.

kaynakta medrese görevlileri ‘müderris’ ve ‘muid’den ibaret gösterilmekte ise de, derinlikli bir inceleme yapıldığı takdirde, medreselerde Ferraş, Bevvab, Hafız-ı kütüb ve Noktacı gibi görevlilerin de bulunduğu bilgisine ulaşılabilir²¹⁴. Diğer farklı kaynaklar tarandığında ise cemaat olarak adlandırılan medrese kadrosunun “idare-tedris-hizmet” olarak kategorize edildiğini, tedris kadrosunun müderris ve muidden, idare kadrosunun müteveli ve ona bağlı kâtip, cabi (medreseye ait vakıf gelirlerini toplayan), cabi kâtibi, mutemed ve noktacıdan, hizmet kadrosunun ise, hafız-ı kütüb (kütüphaneci), bevvab (kapıcı), ferraş (temizlikçi), kennas-ı hela (tuvalet temizleyicisi) ve siraci (kandilci)den oluştuğu görülmektedir²¹⁵.

Medreselerin yönetim bakımından mahalli, denetim bakımından ise merkeziyetçi bir yapısı bulunmakla birlikte eğitim-öğretim tedris faaliyetlerinin müteveli ve müderris kontrolünde olması da özerk bir işleyişe sahip olduğunu göstermektedir²¹⁶.

Bu görevliler ve görevleri ile ilgili ulaşabildiğimiz bilgileri şöylece özetleyebiliriz:

Müderris: Bir medresede okuyup aldığı icazete bağlı olarak cami veya medresede ders okutan, ders veren kişiye-hocaya müderris²¹⁷ denilmektedir. J. Pedersen’in İslam Ansiklopedisi “mescid” maddesinde ‘öğrencinin kitabında kalacak şekilde müderrisin yazdırdığı izin yazısı’ olarak dahi tanımlanabilen icazetini (diplomasını) alan medrese mezunu, bir anlamda müderris adayı, Anadolu’da görev almak istiyorsa Anadolu kazaskerliğinin, Rumeli’de görev almak istiyorsa Rumeli Kazaskerliği’nin yolunu tutar, kazaskerlerin belirli günlerde yapılan toplantılarına katılır, “matlab” denilen deftere ismini yazdırırdı. Her medresede bir müderrisin görevli olduğu Osmanlı eğitim sisteminde, atanma sırası gelen müderris adayı en alt derece sayılan Haşiye-i Tecrid bir medresede 20 akçe ile göreve başlar, her terfi edişinde bir üst medresede görev yapan müderris, son olarak en üst seviye medrese

²¹⁴ Demiralp, a.g.t., s. 7.

²¹⁵ İzgi, a.g.e., s. 40-41; Özkan, a.g.t., s. 80.

²¹⁶ Ulusoy, a.g.t.,s. 60.

²¹⁷ Temel olarak, ‘Ders veren’ anlamına geldiği gibi medrese ve büyük camilerde yüksek seviyede ders okutan, icazetli âlim, medrese hocasına, Tanzimat sonrasında kurulan yükseköğretim kurumlarındaki öğretim üyesi, yani profesöre de müderris denilmekteydi. Bkz: Pakalın,a.g.e.,C. II., s. 598; İlhan Ayverdi, *Misallı Büyük Türkçe Sözlük (Kubbealtı Lügatı)*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2011, s. 868; İzgi, a.g.e., s.43.

kabul edilen ya altmışlı medresede, ya da sahn-ı seman medreselerinde görev yapardı. Genel olarak bir medresede en az 3 yıl görev yapma zorunluluğundan basedilse de, 3 yıldan fazla görev yapan müderrislere rastlanmaktadır ²¹⁸ . Müderrislerin terakki ve terfileri Fatih devrinde 5'er akçe ile olmaktaiken, XVI. yüzyıl itibariyle 30'lu payesine kadar 5'er, sonrasında ise 10'ar akçe ile yükseldikleri görülmektedir²¹⁹ .

Müderrislerin tayinleri ilk dönemlerde kazaskerin padişaha arzı ile yapılmakta iken, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren, Haşiye-i Tecrid, Miftah ve Telvih gibi düşük dereceli müderrislerin tayinlerikazaskerlerin, daha üst dereceli medrese müderrislerinin atamaları ise Şeyhülislamın sadrazam vasıtasıyla padişaha arzı yoluyla yapılmaya başlandı²²⁰ .Müderrislerin yirmili medreselerde müderrislik yaparken kadılığa geçmeleri mümkündü fakat bunu bir sistem dâhilinde yapmaları gerekirdi ki; 20-30 akçe yevmiyeli bir müderris kaza kadılığına, 50 akçe yevmiyeli bir müderris 150 akçelik sancak kadılığına, Sahn-ı Seman ve Altmışlı Medreselerde görev yapan bir müderris ancak 500 akçelik Şam, Musul veya Mısır eyaletleri kadılığına tayin edilebiliyordu²²¹ .

Medresenin temel kişisi olan, temel akademik faaliyetleri yürüten ve tamamen sorumlu olan müderrisin Osmanlı Devleti'nde ve toplumunda itibarı büyüktü. Başlangıçta kayd-ı hayat şartıyla (süresiz) tayin edilen müderrisler, zamanla medreseler ve medrese mezunları çoğalınca, belirli süre ve şartlara, adaylar arası imtihanlara bağlı olarak atanır oldular. Mutad (belirli-sabit) maaşlarının yanı sıra, “aralık” ve kendilerine havale edilen geçici görevlere karşılık ek ücret de alan müderrisler, imaretten yemek yiyebildikleri gibi kendilerine konut tahsisi de yapılabiliyordu²²² .

Müderrislerin vakıf yöneticiliği, (kaimmakamlık-mütevellilik-nazırlık) yaptıklarına, medresedeki onarım işleriyle uğraştıklarına dair belgelere

²¹⁸ Demiralp, a.g.t.,s. 7.

²¹⁹ Varlık, “XVI. Yüzyılda Kütahya”, s. 209.

²²⁰ Zengin, a.g.e.,s. 21.

²²¹ Demiralp, a.g.t., s. 7-8.

²²² Ürekli, a.g.m.,s. 385-386.

ulaşabilmekteyiz²²³. Yine medreselerde müderrisler “dersiam” olarak tayin edilebiliyorlar ve ek olarak imamlık vazifesini de yerine getirebiliyorlardı²²⁴.

İslam Dünyasında para karşılığında ders vermenin caiz olup olmadığı ile ilgili âlimler arasında uzun tartışmalar olmuş, sonunda, müderrisin para kabul etmekle birlikte para istememesi gerektiği yönünde bir genel kanaat oluşmuştur. Bizzat para isteyen müderrisler kötü görülmekle birlikte, sayıları son zamanlara doğru yok denecek kadar azalmış olsa da verdikleri derse karşılık para almayan müderrisler de bulunmaktaydı²²⁵. Medrese eğitiminin temel unsurunu oluşturan müderrislerin diğer medrese personeliyle kıyaslandığında en yüksek maaşı aldıkları da rahatlıkla söylenebilir²²⁶.

Özellikle ve bilhassa vurgulanması gereken nokta şudur ki, medreselerde başlangıcından beri çoğunlukla ve yoğunlukla eğitim-öğretim faaliyetlerinin mihrinde (kaynağında) müesseseler (mektepler, medreseler) değil, kişiler (âlimler, müderrisler, hocalar, muallimler) bulunmaktaydı. Hele Osmanlı medrese sisteminin temelinde ve kaynağında tamamen müderris bulunmaktaydı. Talebeye yaşının ve durumunun gerektirdiği genel müfredat dışında, diğer eser ve ilimlerin okutulmasında müderrisin (ilk dönemlerde daha yoğun olmakla birlikte) bir serbestliği ve önceliği söz konusuydu. Talebenin hangi ilimleri okuduğu kadar kimden (hangi hocada) okuduğu da önemliydi ve bu durum öğrencinin aldığı icazetnamede özellikle belirtilir ve vurgulanırdı²²⁷. Yüksek dereceli medreselerde müderrisin genelde 15 talebesi olurdu²²⁸. Müderrislerin camide halka açık ders verenleri ise ‘dersiam’ olarak adlandırılırdı²²⁹.

Muid: Sözlük anlamı olarak iade eden, örfte ise dersi tekrar eden anlamında kullanılan muide “müzakereci” de denilmekte olup bugünkü “asistan” statüsündeydi²³⁰. Medreselerde müderrislerin verdiği dersi öğrenciye tekrar eden/ettiren, günlük 4 ile 8 akçe arasında bir ücret/maaş alan müderris yardımcısı

²²³ Enbiya Dumluoğlu, a.g.t.,s. 111-112.

²²⁴ VGMA, 190 No’lu Defter, s.148-149/1236-1237; Enbiya Dumluoğlu, a.g.t.,s. 158-159.

²²⁵ Bilge,a.g.e., s. 18.

²²⁶ Ulusoy, a.g.t., s. 37.

²²⁷ Ulusoy, a.g.t.,s. 42.

²²⁸ Sarıkaya, a.g.e., s. 36.

²²⁹ İzgi, a.g.e., s. 43.

²³⁰ Bilge, a.g.e.,s. 39-40.

diyebileceğimiz bir görevli idi. Belli başlı medrese vakfiyelerindeki bilgiler derlendiğinde, muidlerin en liyakatli danışmendler (talebeler) arasından, ilmi seviyesi yüksek, belki de eser sahibi kişiler arasından seçildiğini görebiliriz. Muidlerin sayısında bir sınır yoktu fakat her müderris için iki muid uygulaması yürürlükteydi. Muidlerin görev süresi ile ilgili sabit/kesin bir bilgi olmamakla birlikte 2 yıl olduğu şeklinde görüş bildirenler de olmuştur²³¹. Belli bir dönem ülkemizde de uygulanmakta olan “yardımcı öğretmen” uygulamasını da medreselerdeki “muid” uygulamasına benzetebiliriz. Öğretmen kontrolünde ve nezaretinde ders vermek cihetiyle stajyer öğretmene, alanında uzman öğretmenin yanında yetkinleşme yönüyle de aday öğretmene kısmi anlamda benzetilebilmektedir.

Hafız-ı Kütüb: Medreselerde kitaplardan (varsa kütüphaneden) sorumlu kişidir. Vakfiyelerde, yüksek ilim sahibi ve güvenilir olması gerektiği öngörülmüş, öğrencilere ve diğer görevlilere verilen kitapların kaydedilmesi istenmiş, dışarıya kitap çıkarılmaması talep edilmiştir. Yine farklı vakfiyelerde, çevre halkının bizzat medreseye gelerek kitaplardan istifadesine engel olunmaması, yapılacak yıllık sayımda eksik çıkan kitapların bedelinin görevlinin (hafız-ı kütüb) yevmiyesinden kesileceği mealinde bilgilere de rastlanmaktadır²³².

Bevvab: Medreselerde kapıcılık görevini yapan, yanı sıra diğer görevlilere de yardım/hizmet eden kişidir²³³.

Ferraş: Medreselerde temizlik işlerinden sorumlu kişilere denirdi²³⁴.

Noktacı: Günde 3 akçe yevmiye ile çalışan noktacılar medresedeki müderris, muid ve öğrencilerin derslerine/görevlerine zamanında gelip gelmediklerini kontrol ve takip etmek, zamanında gelmeyen (veya özürsüz devam etmeyen) leri mütevellie bildirmekle yükümlüydü. Mütevellî bunları yevmiyelerini keserek cezalandırabiliyordu²³⁵.

Talebe (Öğrenci): Belki bir görevli değillerdi fakat doğaldır ki, bütün medrese kadrosu, yani görevlileri ve çalışanları talebe için seferber olmuşlardı.

²³¹ İzgi, a.g.e., s. 49; Demiralp, a.g.t., s. 8.

²³² Demiralp, a.g.t., s. 8.

²³³ Demiralp, a.g.t., s. 8.

²³⁴ Demiralp, a.g.t., s. 8.

²³⁵ İzgi, a.g.e., s. 43.

Medreselerin, müderris kadar olmasa da vazgeçilmezi talebelerdi. Bir anlamda medrese onlar için vardı. Onlarla ilgili bilgiler, yapacakları işler, alacakları ücret, barınma hususları ayrıntılarıyla medrese vakfiyelerinde belirtilmişti.

Osmanlı medreselerinde medreseye yeni başlayan öğrenci için “suhte²³⁶”, ileri seviyedekiler için de “danişmend²³⁷” denilmekteydi. Osmanlı medreselerinde genel itibarıyla her öğrenci için ayrı oda tahsis edilmekteydi²³⁸. Medresenin bütçesine, bir anlamda vakıf gelirlerine göre kendilerine belli bir pay ayrılan talebeler, başarıları ve davranışlarıyla muidliğe yükselebilir, zamanla hocası tarafından müderrisliğe de aday olarak gösterilebilirdi. Sonradan tayinlerin İstanbul’a alınmasıyla bu sistem biraz aksamıştır. Medrese talebeleri, kitaplarını kendileri istinsah ederlerdi²³⁹. Medreseyi tamamen bitirmeden, belli bir aşamaya gelip imtihanlarını veren öğrenciye “temessuk” denilen ve daha yüksek dereceli bir medreseye naklini sağlayan bir belge verilir, bu medreseyi de başarı ile bitirirse, müderrislik veya kadılık yapmaya da imkân tanıyan “İcazetname/İcazet” verilirdi. Herhangi bir göreve başvuran kişi ise “mülazım²⁴⁰” olarak adlandırılırdı²⁴¹.

3.2.4. İlk Osmanlı Medreseleri

Osmanlı Medreseleri bağlamında (belirli dönemleri ele alsalar da) özellikle başvurulması gereken eserler; Ekrem Hakkı Ayverdi’nin beş cilt halinde kronolojik olarak medreselerin mimari özellikleri çerçevesinde ele aldığı eseri, İ. Hakkı Uzunçarşılı’nın “Osmanlı Devleti İlmiye Teşkilatı (Ankara, 1988)” isimli eseri başta olmak üzere, Cahit Baltacı’nın “XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri (İstanbul, 1976)” isimli eseri ile Mustafa Bilge’nin “İlk Osmanlı Medreseleri (İstanbul, 1984)” isimli eseridir²⁴².

²³⁶ Suhteler ve tahsil sistemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: İzgi, a.g.e., s. 50-52.

²³⁷ Danişmend, tahsili, icazeti ve danişmendlik sistemi ile ilgili bkz: İzgi, a.g.e., s. 53-60.

²³⁸ Özkan, a.g.t., s. 80.

²³⁹ Bilge, a.g.e., s. 39-40.

²⁴⁰ ‘Osmanlı ilmiye teşkilatında müderris olabilmek için belli bir süre staj yapan medrese mezununa’ denmekte olup, orta seviyede medrese öğrencisi olan “Mülazım (şakirt)” ile aynı anlamda kullanıldığı dönemler de olmuştur. Bkz: Ayverdi, a.g.e., s. 874; Ayrıca bkz: Pakalın, a.g.e., C. II., s. 611-612.

²⁴¹ Sarıkaya, a.g.e., s. 35-36.

²⁴² Demiralp, a.g.t., s. 1-2.

Osmanlı Medreseleri’ni ele alan kaynaklar genelde Orhan Gazi’nin yaptırdığı, şu anda mevcut olmayan İznik Orhan Gazi Medresesi (İznik Orhaniyesi²⁴³)’ni ilk Osmanlı Medresesi olarak kabul ederler²⁴⁴. Süleyman Paşa’nın İzmit (İznikmid)’te yaptırdığı medresenin ilk medrese olduğu da ifade edilmektedir²⁴⁵. Süleyman Paşa’nın İznik’te yaptırdığı bir diğer medrese, Orhan Gazi’nin 1326’da Bursa’nın fethini müteakip manastırı medreseye çevirmek suretiyle inşa ettirdiği medrese, yine Bursa’da Lala Şahin Paşa medresesi (vakfiye tarihi 1348), Sultan Murad Hüdavendigâr, Yıldırım Bayezid ve Çelebi Sultan Mehmed’in Bursa’da yaptırdığı medreseler ile 1363’te Edirne’nin fethinden sonra orada yapılan medreseler (özellikle Sultan II. Murad’ın yaptırdığı Saatli Medrese ve Daru’l-hadis), Fatih zamanına kadarki ilk Osmanlı medreseleri olarak kabul edilebilir²⁴⁶.

Erken Dönem Osmanlı Medreseleri’nin çok yönlü olarak ele alındığı bu çalışmada, bu dönemde (1300-1500 arası) medreselerden bugüne sağlam ulaşabilen 36 tanesi mercek altına alınmış, içinde Kütahya Timurtaş Medresesi ve Kütahya İshak Fakih Medresesi’nin de bulunduğu günümüze ulaşamayan 136 medrese liste halinde verilmiş, hala ulaşılamayan (tesbit edilemeyen) medreselerin de olabileceği belirtilmiştir²⁴⁷.

İlk Osmanlı medreseleri, teşkilatlanma ve idari yapılanma olarak, Selçuklular Devri medreselerinin devamı olarak kabul edilebilir. İlk Osmanlı medreselerinde kullanılan dil Türkçe olmakla birlikte, müderrislerin Arapça’ya ciddi anlamda vukufiyetleri vardı. Medrese vakfiyeleri de, çoğu zaman müderrisler tarafından, Arapça olarak tanzim edilmekteydi²⁴⁸.

4. OSMANLI MEDRESELERİNİN BOZULMA SÜRECİ

İslam medeniyetinin yükselişinin ve altın çağının mimarı ve öncüsü olan medreseler maalesef onun gerilemesine ve çöküşüne de öncülük etmişlerdir. Neredeyse Fatih döneminden itibaren başlayan zirveden aşağı düşüşe, gerilemeye-bozulmaya, Fatih’in yaptığı düzenlemeler, Sultan Bayezid’in vakıflarla ilgili

²⁴³ Unan, a.g.m.,s. 685.

²⁴⁴ Demiralp, a.g.t., s. 9.

²⁴⁵ Bilge, a.g.e., s. 12.

²⁴⁶ Demiralp, a.g.t.,s. 9.

²⁴⁷ Demiralp, a.g.t.,s. 9-17.

²⁴⁸ Bilge, a.g.e., s. 9-10.

atılımları, Yavuz'un ilme/âlîme olan müthiş rağbeti, Kanuni'nin göz dolduran görkemli Süleymaniyesi ve devamında yapılan birçok düzenleme bir çare/merhem olamadığı gibi her geçen gün daha da kötüleşerek bu süreç devam etmiştir ve belki de bundan dolayı bir dönem medreseler tamamen “yüzüstü” bırakılmışlardır²⁴⁹.

XV. yüzyıldan itibaren, tek tük baş gösteren usulsüzlükler bir tarafa bırakılacak olursa, bilhassa XVI. asır sonlarına doğru hem müderrisler ve öğrenciler itibariyle ve hem de eğitim-öğretim faaliyetleri olarak medrese sistemi bozulmaya başlamış ve seneler geçtikçe de bu süreç devam etmiştir²⁵⁰.

Özellikle II. Bayezid devrinde bu usulsüzlükler giderek artmıştır. XVI. yüzyılın sonlarında yaşayan (1541-1599) Osmanlı müellifi Gelibolulu Mustafa Ali Efendi, medreselerin bozulma sebeplerini ilme rağbetin azalmasına, mevalizadelerin zuhur edip kısa zamanda yükselmelerine, iltimas yoluna rağbet edilmesine, kadılık ve müderrisliğin rüşvetle verilmesine ve telif eserlerin azalmasına bağlamaktadır²⁵¹.

Tanzimat ve meşrutiyetle birlikte batıdan alınan kanun ve kıyafetlerle modern eğitim kurumları da bu gerileyişin tuzu-biberi olmuşlardır. Çünkü bu okullar işleyiş olarak medreselere tamamen zıt kurumlardı ve eğitimde ikiliği artırmaktan başka bir işe yaramıyorlardı²⁵².

Medreselerin gerileme sebeplerini şu 7 maddede ele almak/kategorize etmek mümkündür²⁵³:

Medreselerde matematik ve fen bilimleri ihmal edilmiş, felsefe ve hatta kelam müfredattan çıkarılmıştır. Bozulmanın en mühim sebeplerinden biri de Kâtip Çelebi'nin de “Keşfü’z-zünun” adlı eserinde özellikle belirttiği üzere tefekkürü faaliyete geçirecek olan matematik, kelam ve felsefe (hikemiyat) gibi Hocazade, Ali

²⁴⁹ Ergün, *İkinci Meşrutiyet*, s. 443.

²⁵⁰ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 67-71.

²⁵¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Eğitim ve Bilim”, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi* (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), C.1, Feza Gazetecilik A.Ş., İstanbul, 1999, s.248.

²⁵² Ergün, *İkinci Meşrutiyet*, s. 443.

²⁵³ Yıldız, a.g.m., s. 130-135.

Kuşçu, Molla Fenari gibi âlimlerin okuttuğu akli ilimlerin kaldırılarak yerine zaten mevcut olan fıkıh, usul-i fıkıh gibi nakli ilimlerin kaim olmasıdır²⁵⁴.

Tanzimat'tan önce eğitimi sağlayan kurallar, kılık bakımından olduğu kadar çalışma konuları ve çalışma metotları bakımından da zamanın gereklerine uygun değildi. Genel eğitim, medreseye bırakılmıştı. İlköğretim görevi yapan mektep ile yüksek okul ve üniversite vazifesini gören medrese tamamen ulemanın idaresindeydi. Bu sebeple de ilk ve yüksek öğretime din tesirihâkimdi. Mekteplerde çocuklara din bilgisi, ahlak ve Kuran'dan başka, biraz yazı ve aritmetik öğretiliyordu. Bu bilgi, bir insana hayatta gerekli olan en az bilgidir de azdı. Medreselerde ise gramer, metafizik, geometri, astronomi gösterilmekteydi. Tarih, coğrafya, arkeoloji ve müsbet bilimler gösterilmiyordu²⁵⁵.

Program açısından başlangıçtan itibaren gelenekçi sürdürerek, akli ve müsbet bilimler ile bunlarda geçerli olan eleştiri ve tartışma yönteminin terk edilip sadece nakli/dini, hukuki bilimler ve alet ilimleri –mantık-ile bunlarda geçerli olan şerh ve aktarmacı yöntemin yeterli görülmesi, Gazali'nin yanlış anlaşılmaması sonucu felsefe derslerinin müfredattan çıkartılması, “kelam felsefedir” anlayışıyla kelamın kaldırılıp yerine fıkıh dersinin konması medreseleri aşama aşama geriletti²⁵⁶. Bu bölümü sonlandırırken değinilmesi gereken bir nokta daha söz konusudur: Medreseler üzerine çalışma yapan çağdaş araştırmacılardan bazıları, bu görüşe katılmamakta, bu hususun medreselerin gerilemesinde çok fazla etkili olmadığını düşünmekte ve çalışmalarında bunu delilleriyle ayrıntılı bir şekilde ifade etmektedirler²⁵⁷.

Medreselerde okutulan dersler ve uygulanan programlar geliştiril(e)miştir. XVII. Yüzyılda Birgivi Mehmed Efendi tarafından ortaya atılıp sonraki yıllarda “Kadızedeliler”²⁵⁸ () tarafından savunulan, bilimlerin “mübah” ve “merdud/redd” ilimler diye ikiye ayrılması, kelam, astroloji ve tabiat bilimlerinin

²⁵⁴Kâtip Çelebi, *Keşf-el-zunun*, (Yay. Haz. Şerefettin Yaltkaya, Rıfat Bilge), C.1 MEB Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s. 680; Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 67.

²⁵⁵Keziban Mete, *Tanzimattan II. Meşrutiyete Kadar Kütahya'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu (1839-1908)*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2009, s.53.

²⁵⁶Yıldız, a.g.m., s. 130.

²⁵⁷Bkz. Sarıkaya, a.g.e.; Murat Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri XIX. Asır*, Beyan yay., İstanbul, Ekim 2004, ilgili bölümler.

²⁵⁸Yorumlara açık görüşü savunanlara da “Sivasizadeler” denilmiştir.

ikinci sınıf olarak görülmesi esaslarına dayanan fikirler ve geniş düşünceden ziyade şüphe ve tereddüdü önceleyen “Tarikat-ı Muhammediye²⁵⁹” (isimli eser ile Ayasofya Camiinde vaazlar veren Üstüvani Mehmed Efendi’nin bir risale yazarak dinen yasak hareketler çerçevesini genişletmesiyle açılan çığırda medrese programları giderek kısırlaşmıştır²⁶⁰.

Medreselerde okutulan ders kitapları da kendini yenileyememiş, İlm-i Kelam yüzyıllar öncesinden kalma kitaplarla okutulurken, İlm-i Hesap, Cerr-i Eşkâl, Küre Risalesi, Şerh-i İşaret, Şerh-i Kadımir ve Haşiyeleri, Şerh-i Çağmini gibi Eski Yunan orijinli sonradan Arapça’ya çevrilmiş, çağını yakalayamayan kitaplar da ısrarla okutulmaya devam etmiştir²⁶¹.

Medreselerde sadece din bilimlerinin okutulacağına dair bir kanaat gelişmiş, kökleşmiş, öyle ki medrese programlarına Coğrafya, Tarih ve Fen Bilimleri’nin alınabilmesi için bunların medreselerde tedrisinin “ahkâm-ı şer’iyye”ye uygun olup olmadığına dair şeyhülislam fetvası bile istenmiştir²⁶².

Medreselerin modernizasyonuna, toparlanmasına, kendini yenilemesine karşı çıkılmıştır. Bu durumdan rahatsız olanlar olduğu gibi bu duruma bigane/kayıtsız kalanlar veya buna ihtiyaç duymayanlar da vardı ve maalesef çoğunlukta idi. Cumhuriyetin kurulmasını müteakip daha çiçeği burnunda bir devletin İslamın temel kaynakları mahiyetinde olan Kur’an-ı Kerim²⁶³ ve hadis²⁶⁴) alanında yaptırdığı te’lif çalışmalar ile Osmanlı devletinin hali pür melalini anlatan aşağıdaki iktibas ettiğimiz bölüm karşılaştırıldığında ortaya çok vahim bir tablo çıkacaktır. Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, gerek içten gerekse dıştan gelen tenkitlerden yola çıkarak XVII. Yüzyıldan itibaren medreselerin kendini yenileyemediğinden, gün geçtikçe statikleştiği ve donuklaştığından ve batıda olduğu gibi “big bang” yaratacak fikir ve düşünce akımlarının gelişmesine imkân

²⁵⁹ Toplumdaki din ve mezhep sürtüşmelerini kaldırmak için yazılmıştır.

²⁶⁰ Mustafa Ergün, “Medreseden Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme”, *Yeni Türkiye Dergisi* (Ed. Güler Eren), S. 32, Mart-Nisan 2000, s. 742.

²⁶¹ Ergün, *İkinci Meşrutiyet*, s. 444.

²⁶² Zengin, a.g.e., s. 38.

²⁶³ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır-Tefsir alanında, Hak Dini Kur’an Dili isimli çalışmayı yapmış olup, birçok yayını ve baskısı mevcuttur.

²⁶⁴ Ahmed Naim Kamil Miras tarafından hazırlanan-Sahih-i Buhari/Tecrid-i Sarih isimli çalışma, sonradan tamamlanmış olup, farklı yayınevleri tarafından yayımlanmıştır.

tanınmadığını söyleyebiliriz. Bu konuda araştırma yapan bir yazarın durumu özetleyen, o devre ışık tutan ve o dönemi anlatmak üzere bizim için somut ve bariz bir gösterge mahiyetindeki tespitini aynen aktarmak istiyoruz.

300 senelik bir zaman dilimini ihtiva eden klasik Osmanlı sisteminde ortaya konulan yeni kitap sayısı 200 civarındadır. Dolayısıyla değişerek gelişen ve giderek karmaşık bir hal alan toplum ihtiyaçları devasa boyutlara ulaştığı halde üretilen reel bilginin düzeyi çok sınırlı kalmıştır. Örneğin;14-16. Yüzyıllar arasındaki 200 yıllık bir dönemde Osmanlı uleması tarafından kaleme alınan toplam 256 kitabın %86,3'üne karşılık gelen 221'inin daha önce yazılmış olan değişik eserlerin şerh, haşiye, talik, tasnif ve çevirisinden ibaret olduğu; diğer %13.7'sini oluşturan 35 kitabın ise telif olduğu bilinmektedir. Söz konusu dönemde, Osmanlı ulemasının kaleme aldığı ve çoğu şerh haşiye ve tercüme olarak adlandırılan toplam 256 kitap arasında pozitif bilimlere ait olanların oranı ise sadece %21.4'tür²⁶⁵.

Okul-mektep programlarının dini ilimler yönünden eksikliği kadar medrese programlarının da tabii bilimler yönünden eksiklikleri aşıkârdı. Müderrisler, medreselerinde tamamen başına buyruk, nev'i şahsına münhasır bir usul ve program takip ediyorlardı²⁶⁶.

İlmiye sınıfı itibarını yitirmiştir. Medreselerde müderris olarak görevlendirilenlerin birçoğu müderrislik liyakatinden ve ehliyetinden yoksundu. Medrese teşkilatının ve kadılık sisteminin bozulması müderrislere de yansımıştı. Padişahlar da dâhil olmak üzere birçok yetkili tarafından ilmiye sınıfı ile ilgili kanunlara ve kanunnamelere aykırı işler yapılmaktaydı²⁶⁷ Müderrislerin ciddi bir denetimini yapamayan devlet onlar için sağlıklı ve tatminkâr bir maaş/ücret politikası oluşturmaktan da uzaktı. Ne Ders Vekâletinin /Nezaretinin ne de Meşihat Makamının taşrada veya merkezde bir etkinliği ve itibarı söz konusuydu. Üstelik medrese öğrencileri de sosyo-ekonomik olarak ve sağlık şartları bakımından tamamen acınası hallerde bulunmaktaydılar. Eskiden kendilerinin hem pratiklerini geliştirmek, hem halkla kucaklaşmak, hem de bütçelerine katkı sağlamak amacıyla üç aylarda çoğunlukla da ramazan ayında gerçekleştirdikleri “cer” uygulaması da eski cazibesini

²⁶⁵ Ahmet Cihan, *Osmanlıda Eğitim*, 3F Yayınevi, İstanbul 2007, s. 29.

²⁶⁶ Ergün, *İkinci Meşrutiyet*, s. 444.

²⁶⁷ İzgi, a.g.e., s. 46-48.

yitirmekle kalmamış, tamamen sorunlar yumağı haline gelmişti²⁶⁸. Yarı aç yarı tok, bazı durumlarda aç bi-ilaç halde çoğu zaman da “askerlikten muafiyet” adına uzun yıllarını harcıyorlar, 8 yılda bitirilebilecek bir medreseye 18 yaşından sonra başladıkları bile oluyordu ve bu durum Sultan Abdülhamit’in son zamanlarında (son 10-15 yıl) daha da yaygınlaşmıştı²⁶⁹.

Hem ilmiye sınıfının hem de medresenin itibarsızlaşmasında ve sona doğru yaklaşmasında en önemli faktörlerden biri de, vakıfların ve gelirlerinin, özellikle II. Mahmud’dan itibaren, bir süreç boyunca, çoğu zaman da Evkaf Nezareti maharetiyle, devlet kontrolüne alınması ve mali kaynak olarak görülmesidir²⁷⁰

Medrese mezunlarının takip ettiği mülazemet ve nevbet sistemi bozulmuştur. Koçi Bey, IV Murad’a teslim etmiş olduğu meşhur layihasında özetle (1594) yılına kadarki sistem iyiiken bu tarihten itibaren kazaskerlerle bağlantılı olarak müderrislerin tayinleri, eğitim kademeleri ve ücretlerinde aksaklıkların olduğunu, mülazemetin 7 yıl ile sınırlandırılması gerektiğini, arpalık sistemlerinin bozulduğunu dile getirmektedir. Söz konusu tarihten itibaren, rüşvet, iltimas ve liyakatsizliğin artarak sürdüğünü örnekleyerek ifade etmektedir²⁷¹.

1598 yılından itibaren müderrislerin takip etmeleri gereken dereceyi takip etmeden, kanuna aykırı olarak çoğu zaman iltimas yolu ile tevcih ve tayinleri gerçekleşmeye başlamıştır²⁷².

Bir başka öne çıkan eleştiri noktası ise medreselere kanuna aykırı olarak müdahalelerin vukuu ve bir kısım ulemazadelere “beşik ulemalığı” da denilebilecek tarzda 15 yaşından evvel müderrislik rüusu verilmesi, medreselerin intizamı kalmayarak talebelerin para ve rüşvet ile müretteb eğitim görmeden müderris olmaları ve buna karşılık bin zorlukla medrese derslerini görüp mülazım olmalarına rağmen bunların tayin edilmemeleridir²⁷³.

Medreselerde suhte isyanları başlamıştır. Özellikle XV. yüzyılın ikinci yarısından (1558) başlayıp, son dönemlere kadar (1900’ler) sürmüştür. Tarsus’ta

²⁶⁸ Ergün, *İkinci Meşrutiyet*, s. 445.

²⁶⁹ Ergün, *İkinci Meşrutiyet*, s. 444.

²⁷⁰ Sarıkaya, a.g.e., s. 198.

²⁷¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı İlmiye*, s. 67-71, 247-249; İzgi, a.g.e., s. 60-61.

²⁷² Uzunçarşılı, *Osmanlı İlmiye*, s. 48-49, 51.

²⁷³ Uzunçarşılı, *Osmanlı İlmiye*, s. 67; İzgi, a.g.e., 57-60.

başlayıp geliştiği ifade edilen isyanlar, Osmanlı medreselerinde Osmanlı Medrese talebeleri arasında çıkmıştır. Devleti açıktan tehdit etmemekle birlikte, yıldan yıla, halkı da içine alan toplumsal bir krize doğru genişleyen Medreseli (suhte) isyanlarının da bu bozulma sürecinde etkisinin olduğu yadsınamaz bir gerçekliktir²⁷⁴.

Medreseli (suhte) isyanları, tüm Anadolu sathında olduğu gibi Kütahya’da da etkisini göstermiştir. Biz burada bu konu ile ilgili varid olmuş hükümler bağlamında, konuyu irdelemeye çalışacağız.

1 Haziran 1571 tarihinde Mustafa Çavuş vasıtasıyla Kütahya ve Karahisar-ı Sahib Sancakları kadılarına verilen hükümde Kütahya ve Karahisar-ı Sahib taraflarında silahla gezerek halka zulmeden medrese talebelerinin yakalanmaları emredilmiştir²⁷⁵. Bu hükümden medreselerdeki ve medrese öğrencilerindeki bozulma sürecinin hangi boyutlara kadar ilerleyebildiğini, öğrencilerin silahlı bir şekilde dolaşıp halkı tedirgin edebildiklerini ve bu sürecin –Osmanlı coğrafyasının birçok bölümünde olduğu gibi- Kütahya ve havalisinde de bütün vehametiyle yaşandığını görebilmekteyiz.

31 Ağustos 1571 tarihinde Balıkçı Çavuş vasıtasıyla Kütahya Dizdari’na verilen hükümde Kütahya’da muhafazada bırakılan Anadolu Defter Kâtiplerinden Pir Ali’ye, o bölgede ortaya çıkan suhte ve ehl-i fesadın yakalanması konusunda yeterince hisar eri verilmek suretiyle gereken yardımın yapılması emredilmiştir²⁷⁶. Yukarıda bahsettiğimiz durumun vehametine bu belge de şahitlik etmektedir. Devlet, eşkıya ile mücadele eder gibi talebeyle de mücadele etmekte ve bunun için takviye kuvvet talep edilmektedir.

13 Mart 1574 tarihinde Cafer babaya tabi Ali Çavuş eliyle Kütahya kadısına verilen hükümde iki medrese talebesiyle birlikte Anadolu Beylerbeyi Cafer’in adamlarına saldırarak birini öldürüp diğerini yaralayan Seferihisar Medresesi Müderrisi Resul’ün ömür boyu hapsedilmesi emredilmiştir²⁷⁷. Medrese talebeleri ve müderrisler açısından bakıldığında şunu söyleyebiliriz ki, birçok alanda olduğu gibi

²⁷⁴ Mustafa Akdağ, “Medreseli İsyanları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1949, s. 361-365.

²⁷⁵ Mim Kemal Öke, Sezgin Demircioğlu ve Süleyman Bilgin, *Tarihin Tanıklığında Evliya Çelebi’nin Kütahyası (Belgeler)*, İrfan Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 2006, s.149.

²⁷⁶ Öke vd., a.g.e., s.151.

²⁷⁷ Öke vd., a.g.e., s.149-150.

eğitim alanındaki bozulma/kokuşma süreci hızlı ilerlemektedir ve toplumun tüm kesimleri açısından feci ve elim bir sonuç doğurmaktadır.

Şer-i şerife göre iş görülmek üzere, Anadolu Beyine ve Kütahya, Uşak, Selendi kadılarına verilen hükümde, Kütahya'daki medrese öğrencilerini gördükleri yerde öldüreceklerini söyleyenlere engel olunması emredilmiştir²⁷⁸. Şiddet karşı şiddeti doğurmakta ve bu sefer de öğrencilere yönelik şiddetten yakınılmaktadır. Bütün bu hükümleri daha bütüncül olarak değerlendirmek gerekirse, Osmanlı Devleti'nin birçok bölümü gibi Evliya Çelebi'nin Kütahyası da bu yüzyıl itibarıyla eğitim ve kültür açısından çok da aydınlık günler geçirmemektedir. Diğer alanlarda karanlık günler geçirilmediğini söylemek de pek mümkün olmasa gerektir.

12 Haziran 1702 tarihinde Kütahya kadılarına; İslamın gereklerini ta'lim ve tahsil ve beş vakitte cema'at için ilim talebelerinden bir kimseyi içlerinde iskân ettirmeleri, mescid ve mektebi onarmaları için onları uyarmaları ile kasaba ve köylerde ilmin bekası namazların yerlerinin/vakitlerinin muhafaza olup ibadetlerin yerli yerince tatbikinin idamesi için ciddiyetle, samimiyetle ve Mevlana Fazlullah tarafından verilen mektub üzere iş yapmaları (eylemde bulunmaları) hususunda bir ferman gönderilmiştir²⁷⁹.

12 Haziran 1702 tarihinde şeyhülislam tarafından sıbyan mekteplerinde Kur'an-ı Kerim tecvidi ve diğer bilgilerin titizlikle öğretilmesi, emr-i bi-l ma'ruf ve nehy-i ani'l münkerin²⁸⁰ gereğince yerine gerilmesi, medreselerde tefsir, hadis (Ebu Davud ve İbn-i Mace) ve fıkıh konularının sürekli ve ciddi bir şekilde devamı, keza vaizlik ve imamlık görevlerinin hakkıyla idamesi ve bütün bu hususlarda gereği üzere ciddiyet ve gayret göstermeyenlerin bildirilmesi yönünde bir mektup yazılmıştır²⁸¹.

²⁷⁸ Öke vd., a.g.e. s.149-153.

²⁷⁹ Leyla Sarıavcı, *1 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili (III. Bölüm) Transkripsiyonu ve Kitiği*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2007. s. 276.

²⁸⁰ İyi, ma'ruf ve örfe uygun olanın emredilip, kötü, adaba ve örfe uygun olmayanın yasaklanması olarak ifade edilebilecek bu sisteme İslam dininde çok ehemmiyet verilmiş, birçok ayet-i kerime ve hadis-i şerifte de vurgu yapılmıştır. Tüm İslam Devletleri ve tabii ki Osmanlı Devleti de, bu ilkeye gereken önemi vermiştir. Bu prensibin daha iyi ve sistemli uygulanması için 'Hisbe' teşkilatı ve 'Muhtesib' isimli görevli ihdas edilmiştir.

²⁸¹ Sarıavcı, a.g.t., s. 278-280.

Son iki hükümden Devlet Merkezi'nin her ne kadar eğitim-öğretim faaliyetlerini vakıflara ve dolayısıyla müderrislerin inisiyatifine bırakmış olsa da ihtiyaç hâsıl oldukça müderrisler, öğrenciler ve farklı eğitim kurumlarına yönelik, örgün-yaygın eğitim, okul içi-dışı yaşam, teorik ve pratik-mesleki eğitim hususlarında görüş beyan etmekten ve genelge-talimatname göndermekten geri durmadığını görebilmekteyiz.

Her alanda görülen ve gözlenen gerileme medreseyi de etkilemiştir.Aslında medreselerin gözden düşmesi ve gerilemesindeki en önemli etken, Osmanlı devlet yönetim sistemi ve mekanizmasında meydana gelen fikri, siyasi, sosyal ve kültürel batılılaşma/yabancılaşma ve sekülerleşmeye dayalı bozulma ve çürüme hadisesidir²⁸².

5. MEDRESELERİN ISLAH SÜRECİ

Osmanlı medrese teşkilatında aksaklıkların görülmesinden itibaren ıslah çalışmaları başlamıştır. Çalışmalar, geneli itibariyle mülazemet(atanma) usulü ve sorunları, iltimas ve rüşvetten uzak durma, derslerin zamanında ve usulüne uygun olarak yapılması üzerinde yoğunlaşmış, kitaplar, öğretim usul ve programları gibi hususlara vakit ayırlamamıştı. Bu süreçte, batı ilmi alanda sürekli gelişme içinde iken, Osmanlı idarecileri, devletin ekonomik, siyasi ve askeri alanda gerilemesi üzerine bir çıkış noktası aramışlar, neticede eğitim de dahil her alanda Batı'ya yönelmek şeklinde bir kanaate ulaşmışlardır. Geleneksel eğitim kurumları olan medreselerin gerilemelerini önleyecek şekilde ıslahının mümkün olamadığı düşünülerek, medreselerin yanında yeni mektepler de açılmaya başlanmıştır. III. Selim (1789-1807)'den itibaren ıslah çalışmaları askeri alanla sınırlı kalmış, diğer alanlarla ilgili çalışmalar Tanzimat sonrasına bırakılmıştır²⁸³.

Tanzimatla birlikte, özellikle ortaöğretim üzerinde durulmuş, bir yandan medreseler ele alınırken, diğer yandan yeni kurumlar ve onlar için kaynak tahsisi gündeme getirilmişti. Bu hususta ardarda meclisler oluşturulmuş, kafalarda şu andaki durum ve gelecek tasavurları hakkında bir netlik ve belki de fikir birliği oluşmadığından dolayı çok da iyi neticeler alınamamıştır. Ne devlet tam olarak

²⁸² Sarıkaya,a.g.e., s. 198.

²⁸³ Zengin, a.g.e.,s. 23.

medreselere dokunabilmiş, ne de yeni kurumlar çok parlak bir görüntü çizebilmişti²⁸⁴.

II. Mahmut'tan itibaren medrese sistemi dışında bir eğitim sistemi hedeflenmiş, batılı tarzda bir eğitim politikası ve kurumları dizayn edilmeye başlanmıştı. İlk olarak 1869 yılında 'genel eğitim yönetmeliği' denilebilecek "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi" yayımlanmış, aşama katedilse de bir eğitim birliği sağlanamamış, ikilik ve/ya vahdetsizlik devam etmiştir. Medreseler de bir yandan, günden güne hem ekonomik hem de sosyo-kültürel olarak gerilemeyi sürdürmüştür. İlk anayasa olan Kanun-i Esasi'ye eğitim ile ilgili iki madde konmuş, meclisin açılışı dadâhil olmak üzere neredeyse her oturumda maarif-eğitim ile ilgili sorunlar masaya yatırılmış, çözüm önerileri üzerinde durulmuştur²⁸⁵.

II. Meşrutiyet devrinde yapılan ıslah çalışmaları, daha önce yapılan çalışmalara nisbetle daha kapsamlı olmalarının yanı sıra, medreseleri devrin gelişen şartlarına uygun olarak köklü mahiyette yeniden düzenlemeyi esas almaları nedeniyle de özel bir yere sahiptir²⁸⁶.

Bütün olumsuzluğuna, sistemin tıkanmasına, gerilemeye rağmen Osmanlı toplumunda, XX. yüzyılda bile medreseler hala en etkin, en görkemli, en yaygın eğitim kurumlarıydı. Maarif Nezaretine bağlı okulların öğretmen ve öğrenci ihtiyacı bile medreselerden sağlanıyordu. Sert bir şekilde eleştirip tamamen kapatılması gerektiğini söyleyenler bile olsa da devletin idari mekanizmasında medreselilerin rolü ve etkinliği tartışılmazdı²⁸⁷.

Başlangıçta, kuruluş devrinden itibaren medreseler branşlaşmaya elverişli akademik teşkilatı ile sisteme yeni atanan öğrenci potansiyelini genel eğitime tabi tuttukten sonra başarı ve yeteneklerine göre seçim imkânı sağlayarak yetiştiriyor ve toplum hizmetine sokuyor, bünyesinde barındırdığı cami vasıtasıyla medrese, devlet-halk bütünleşmesini de sağlıyordu. Medreselerde yükselmek, ancak başarıya yani zekâ, çalışkanlık ve diğer bazı meziyetlere bağlıydı. İmparatorluğun altın çağında,

²⁸⁴ İhsanoğlu, a.g.m., s. 299-302.

²⁸⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII., TTK Yayınları, TTK Basımevi, Ankara 1995, s. 375-376, 379-380.

²⁸⁶ Zengin, a.g.e., s. 13.

²⁸⁷ Ergün, *İkinci Meşrutiyet*, s. 445.

gerek işleyiş gerekse verdiği eğitimin niteliği bakımından yüksek bir seviye teşkil ediyordu. Ancak, zaman zaman ve özellikle XVII. asrın sonlarından itibaren diğer bütün devlet müesseseleri gibi medrese teşkilatında da ilme ve ilmi düşünceye verilen değerden uzaklaşılması bu değerlerin yerini, iltimas ve liyakatsizliğin alması bu kurumu sekteye uğratmış, geriletmiştir. Fakat yine de bütün eksiklerle beraber medreselerin asırlar boyu Osmanlı bürokrasisine, ilmine ve irfanına hizmet ettiği gerçeğini teslim etmemiz gerekmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT ÖNCESİNDE İNŞA EDİLEN KÜTAHYA MEDRESELERİ (TESPİT-TANITIM)

Tezimizin ana mihverini Tanzimat Sonrası Dönemde hizmet veren Kütahya Medreseleri oluşturmaktadır. Söz konusu dönem itibariyle faal olan 35 medresenin 20 tanesi Tanzimat öncesi dönemde²⁸⁸ inşa edilmişlerdir ve bu dönem itibariyle aktif durumdadırlar. Tanzimat öncesinde inşa edilmekle birlikte, Tanzimat sonrasında da faaliyetine devam eden bu medreseleri, sadece Tanzimat sonrası dönem itibariyle hizmet veren medreselerden ayırmayı ve müstakil bir bölümde ele almayı uygun gördük. Osmanlı Devleti'nin başlangıcından itibaren Tanzimat Fermanı'nın ilanı olan 1839 tarihine kadar olan ve 'Klasik Dönem' olarak adlandırdığımız süreçte faal durumda olan Tanzimat Sonrası Kütahya Medreseleri ile ilgili temel mahiyetinde şu bilgileri aktarmak yerinde olacaktır:

Osmanlı Devletinin başlangıcından Tanzimat dönemine kadar olan dönemde eğitim-öğretim kurumlarının temeli mesabesindeki yükseköğretim kurumları olarak nitelendirebileceğimiz medreseler, kuruluşlarından itibaren olduğu gibi Osmanlı Klasik Dönemi'nde de, toplumun ihtiyacı olan idareci, uzman ve devlet adamlarını yetiştirmek suretiyle askeri ve mülki alanda çok ciddi bir boşluğu doldurmuşlardır. Osmanlılardaki ilk medrese olan İznik'teki, müderrisliğini Davud-u Kayseri'nin yaptığı Orhan Bey Medresesi'nin ardından vakıf sistemi dâhilinde bir devlet politikası olarak bütün Osmanlı ülkesinde bir medrese ağı kurulmuştur. XV. yy. da (yapım tarihi 1463-1471) Fatih sultan Mehmed'in İstanbul'da inşa ettirdiği Sahn-ı Seman Medreseleri ile bundan yaklaşık bir asır sonra (yapım tarihi 1550-1557) Kanuni Sultan Süleyman'ın inşa ettirdiği Süleymaniye medreseleri, sadece Osmanlı Devleti değil, belki de Türk İlim ve Eğitim Tarihi açısından iki ayrı dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Bunlar, fiziki özellikleri, geniş maddi imkânları ve tabii ki zengin eğitim programları ile doğal olarak en üst seviyeyi temsil etmişlerdir²⁸⁹.

Osmanlı Devleti erken döneminde (M.1300-1500) küçük yerleşim birimlerinde bile medreseler inşa edilmiş, bunlardan sadece 36'sı günümüze kadar

²⁸⁸ 4 tanesi Germiyanogulları devrinde, 16 tanesi de Osmanlı Devleti klasik döneminde olmak üzere.

²⁸⁹ Ürekli, a.g.m.,s. 385.

gelebilmıştır. XIII. Yüzyıl başlarından Fatih döneminin başına kadar (1331-1451) şehir merkezlerinde 42 (Bursa-25, Edirne-13, İznik-4), küçük yerleşim birimlerinde (taşrada) ise 40 olmak üzere toplam 82 medrese inşa edilmiştir²⁹⁰. İlk ve erken dönem itibarıyla bu yoğunlukta medrese bina edilmesi Osmanlı'nın eğitim, bilim, kültür hayatının canlı oluşunu, eğitimin önemsendiğini ifade etmektedir. Fakat bu durum özellikle şehir merkezindeki medreselerin derecelenmesini de beraberinde getirmiştir ve statüsel olarak bu derecelenme, medreseler arasında farklılıklara neden olmuştur²⁹¹.

Kütahya, yüzyıllar boyunca Anadolu'nun önemli bir idare, ilim ve kültür merkezi olmuş, buna binaen birçok vakıf müessesesi oluşturulmuştur. Kütahya Ermenilerinin haracının imaretine vakfedildiği ve Sultan II. Murad tarafından mukarrer tutulan Germiyanoglu Yakup Çelebi evkafı bunların başında gelmek üzere, Demirtaş Paşa, Hamza Bey, Karagöz Paşa, Halil Paşa imaretleri ile Yiğit Paşa, Kasım Paşa, Rüstem Paşa, Lala Hüseyin Paşa evkafı da önde gelen sosyal dayanışma kurumlarıdır. Son zamanlarda Kütahya Argun Mevlevihanesi Kütüphanesi ve Molla Bey Kütüphanesi, Vahid Paşa Kütüphanesi'nde birleştirilmiştir²⁹². Orhan Gazi (1326-1359) devrinden Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) devrinin sonuna kadar, yaklaşık 240 yıllık bir süre içerisinde inşa edilen yaklaşık 333 Osmanlı Medresesi mevcuttur. Bunlardan 5 tanesi Kütahya'da inşa edilmiştir ki, devirlere göre şöylece sıralanabilir:

I. Bayezid devrinde (1389-1403) Beylerbeyi Kara Demirtaş/Timurtaş Paşa tarafından yaptırılan Demirtaş Medresesi,

II. Murad devrinde (1421-1451) İshak Fakih Bey tarafından 1433-34'te yaptırılan İshak Fakih Medresesi,

II. Bayezid devrinde (1481-1512) Müderris Halil bin Mahmud-i Germiyan tarafından 1504'te yaptırılan Molla Halil Medresesi ve Vezir Karagöz Ahmed Paşa (öl. 1511) tarafından 1509'da yaptırılan Karagöz Paşa Medresesi,

²⁹⁰ Ulusoy, a.g.t., s. 23.

²⁹¹ Ulusoy, a.g.t., s. 24.

²⁹² Gökbilgin, a.g.m., s. 1125.

I.Süleyman (1520-1566) devrinde Başvezir Rüstem Paşa (öl. 1561) tarafından 1550 de yaptırılan Rüstem Paşa Medresesi²⁹³.

Kütahya’da tarihi gelişim içerisinde kayda değer medrese sayısının azlığı ileri sürülebilir. Yine de, vakfiyeleriyle birlikte 9 medrese XVI. yy. kayıtlarından anlaşılmaktadır. İshak Fakih, Karagöz Paşa, Timurtaş Paşa, Vacidiye, Germiyanoglu Yakup Çelebi, Rüstem Paşa, Molla Halil, Balabaniye medreseleri büyük ölçüde aydınlatılabilirken, Hatuniye Medresesi ile ilgili kayda değer bir bilgiye rastlanamamıştır²⁹⁴.

XVII. yy. da Evliya Çelebi Kütahya’da 7 medrese olduğunu ifade etmektedir²⁹⁵.

Gerek Germiyanogulları Beyliği Devri, gerekse Osmanlı Klasik Dönemi’nde faal durumda bulunan, bir başka deyişle Tanzimat öncesine tarihlenen Kütahya Medreseleri ile ilgili yaptığımız tespit çalışmaları neticesinde elde ettiğimiz bilgileri aktarmak istiyoruz:

1. ALO PAŞA MEDRESESİ

1797 yılında, cami, minare, sebil ve şadırvan ile birlikte 12 hücreli medrese ve sıbyan mektebini Kütahya Şehreküstü mahallesinde Anadolu Eyalet Valisi olarak bulunan Seyyid Süleyman Ağa oğlu Kürt Ali(Alo) Paşa yaptırmıştır²⁹⁶.Caminin(ve medresenin) bugünkü Cumhuriyet Caddesi Çamlıbahçe mahallesinde bulunduğu da belirtilmektedir²⁹⁷.

Külliyeye ait Cami imamının muhafaza ettiği (oymalı tahta üzerine, 40*50 cm. bir kâğıda yapıştırılmış) bir kitabe ve şu anda mevcut olmayan (içeriği belli) bir başka kitabe söz konusudur. Her iki kitabede de inşa tarihi 1797 olarak belirtilmektedir. Uzunçarşılı, Kütahya Şehri isimli eserinde ebcet hesabıyla 1805

²⁹³ Yıldız Ötüken, “Orhan Gazi (1326-1359) Devrinden Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) Devrinin Sonuna Kadar Osmanlı Medreseleri”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Özel Sayı (9), Ankara 1978, s. 337, 351, 353, 358, 361.

²⁹⁴ Ara Altun, “Kütahya Türk Devri Mimarisi Bir Deneme”, *Atatürk’ün Doğumunun Yüzüncü Yılına Armağan Kütahya*, İstanbul 1981-1982, s. 421.

²⁹⁵ Kahraman, a.g.e., s. 24.

²⁹⁶ Hamza Güner, *Kütahya Camileri*, Kütahya 1964, s. 40; Serpil Cener, *Kütahya Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Bitirme Tezi, İstanbul 1970, s. 55.

²⁹⁷ Cener, a.g.t.,s. 55.

tarihinden bahsetmiş olsa da bunun ya küçük bir tamirden ya da bir meraklı tarafından yazılmış olması gerektiği, söz konusu tarihte Anadolu Valisi'nin Yusuf Paşa olduğu nakledilmektedir²⁹⁸.

Bir süre, 40x50 cm.lik bir kâğıt üzerine yazılıp oymalı bir tahta üzerine yapıştırılmış bir halde cami imamı tarafından muhafaza edilen kitabenin çok yerleri silik olup karşılıklı satırlar halinde yazılan hali şöyledir:

Allah için etmiş ise bina dünyada her kim mescidi

Cennet içinde Mustafa bir hasne yapılır dedi

Celil ümmetleri mesrur eder, ihsanına mecbur eder

Ashabını mesrur eder hayrat-ı rana armağanı

Asafların âlisidir, camilerin banisidir

*Anadolu valisidir devletli olsun sermedi...*²⁹⁹.

İlk şekil olarak 1796/97 de oluşturulan Ali Paşa Camii yanındaki medrese ile birlikte XVIII. yy. sonunda ahşap bir uygulama olarak göze çarpmaktadır. Cami, yenilenerek günümüze kadar gelebilmiş olmakla birlikte medrese tamamen ortadan kalkmıştır.

Merhum Seyyid Ali Ağa'nın torunu, merhum Seyyid Süleyman Ağa'nın oğlu, Anadolu valisi olan ve çoğunlukla Alo Paşa veya Kürt Ali Paşa olarak bilinen Seyyid Ali Paşa, 31 Aralık 1797 tarihli vakfiyesinde;

Şehreküstü Mahallesinde (aynı mahalle), mülk olarak satın aldığı arsa üzerine, beş vakit namaz, Cuma ve bayram namazlarının kılınacağı cami-i şerif,

Caminin bitişiğinde yaptırdığı 12 odalı, kiremit kaplı hücreler ve medrese,

Arasta Çarşısında yaptırdığı 8 kiremit kaplı hücreler ve medrese ki yekûn 20 odalı medrese hücreleri,

²⁹⁸ Güner, *Camiler.*, s. 42.

²⁹⁹ Cener, a.g.t., s. 55. Kitabeyi aynen alıntılar yapmak istemiyoruz. Kaydettiğimiz kitabenin kalan 8 beyti ve şu anda kayıp halde bulunan 11 beyitlik diğer kitabe metni için bkz: Güner, *Camiler*, s. 41-42. Söz konusu her iki kitabe de yukarıda da belirtildiği üzere 1211(M.1797) tarihlidir.

Ayrıca, Kütahya çarşısında Kuyumcularbaşı, Servi Mahallesi, Ulupınar, Gümüş nahiyesine bağlı Kavacık Köyü, Etrafşehir nahiyesine bağlı Saraycık köyü gibi farklı yerlerde bulunan kuyumcudan kahvehaneye varana kadar değişik işlevleri olan toplam 22 adet dükkân ve mağazayı, debbağhane, değirmen, çayır ve konağı, söz konusu cami ile Arasta çarşısındaki medresenin şadırvanına icra olunmak üzere bahsi geçen konağın arkasında yaptırdığı çeşmeye akan 10 dirhem temiz ve lezzetli suyu, ilelebet sadece Allah rızası için vakfetmiş;

-Bahsi geçen konakta kardeşi Yusuf Bey'in oturacağı ve belirtilen dükkânlar, debbağhane, değirmen ve çayırın müteveli eliyle kiraya verilip gelirden öncelikle vakfın giderlerinin karşılanacağı,

-Ali Paşa Camii şadırvanı ile çarşıda (Arasta'da) bulunan medresenin şadırvanına akan suların bakım, temizlik ve onarım işleri için su yolcuya günlük 14 akçe verileceği,

-Her iki medreseye tayin edilecek olan akli ve nakli (fen ve din) ilimlerde mahir, kâmil ve fazıl müderris efendilere günlük 40'ar akçe verileceği,

-Şehreküstü mahallesindeki söz konusu 12 odalı medrese ile Arasta Çarşısı'ndaki 8 odalı diğer medrese talebelerine günlük 9'ar akçe verileceği,

-Masraflardan artakalan gelirin müteveli tarafından muhafaza edilip gerektikçe vakfın tamir ve onarımı için harcanacağı şeklinde ana hatlarıyla şartlarını ileri sürmüştür³⁰⁰.

Vakfiyeden anlaşıldığı üzere, her iki medresedeki müderrisler 40 akçe ücret almaktadır. Buradan yola çıkarak, Ali Paşa'nın yaptırdığı iki medrese de aynı seviyede olup Kırklı medrese grubundandır şeklinde bir hükme varılabilir. Her iki medrese öğrencileri için ayrılan ücret de aynı olup 9'ar akçedir.

Vakfiyede dikkat çekilmesi gereken noktalardan biri de, su işleri ve tamirâtı ile uğraşan su yolcuya 14 akçe verilmesidir ki, diğer görevlilerle kıyaslandığında ciddi bir rakam olup, biz buradan vakıfta su işlerine önem verildiği anlaşılmaktadır. 5

³⁰⁰ VGMA, 593 Numaralı Defter, s. 261-262/205; 743 Numaralı Defter, s. 573-576/173; Cevdet Dadaş, Atilla Batur, İsmail Yücedağ, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kütahya Vakıfları II/3*, Kütahya Belediyesi Kültür Yayınları, Kütahya 2000, s. 137-145.

Haziran 1905 tarihli belge³⁰¹de bu durumu destekler mahiyettedir ki, Nakşibendî tarikati post-nişini Şeyh Hacı Ömer Efendi'nin Kütahya Etrafşehir nahiyesine bağlı Alayunt köyünde bulunan, istasyona sınır menzil mülkünü, gelirleri Alo Paşa Camii bitişiğindeki şeyhi olduğu 9 odalık dergâhın tamiri, Alo Paşa medresesi havlusundaki çeşmelerin suyu, tamiri ve ihtiyaçlarına harcanmak üzere vakfetmesi hususunu beyan etmektedir.

Bir diğer kayda değer nokta ise Ali Paşa'nın vakfiyede, baba bir kardeşi Yusuf Bey ve evlatlarından bahsederken kendi ailesinden ve çocuklarından bahsetmemesidir. Bundan da Ali Paşa'nın ya hiç evlenmediğini, evlenmiş olsa da (erkek) çocuğunun bulunmadığını çıkarabiliriz. Birçok vakfiyede olduğu gibi, bu vakfiyede de kız evlatlar tevliyet görevinden dışarıda tutulmuşlardır ve müteveli kalmama, vakıf şartlarını yerine getirememe gibi hususlarda kutsal topraklar, (Haremeyni'-ş-Şerifeyn) ve halkı, fakirleri gündeme alınmıştır. Sadece o bölgelerle ilgili yapılan ciddi miktarda vakıf söz konusu iken, birçok vakfiyede de son şart ve hüküm olarak bunun dile getirilmesi, milletimizin mukaddes topraklara olan yoğun ilgi, sevgi ve hürmetinin bir nişanesi olarak görülmelidir.

10 Ekim 1906 tarihi itibarıyla (Kürt) Ali/Alo Paşa'nın biri Şehreküstü mahallesinde, diğeri Arasta çarşısında olmak üzere yaptırmış olduğu 2 farklı medresesi faal durumdadır. Şehreküstü mahallesindeki medresede 4 Ocak 1858 tarihli berat ile müderris olan İbrahim oğlu Hasan oğlu Derviş Sadık Mehmed Efendi ve diğeri (Arasta Çarşısındaki) medresede beratı ile müderrislik yapan Hacı Memiş oğlu Parasızzade Hacı Şakir Efendi de dâhil olmak üzere, söz konusu tarihte vakfa bağlı olarak çalışan ve belge³⁰²de bahsi geçen görevlilerin hepsi, Kürt Ali Paşa'nın Şehreküstü Mahallesinde bulunan cami-i şerif ve medresesi ve Arasta Çarşısında bulunan medresesinin her türlü ihtiyaç ve masrafının usulüne uygun giderilmesi için 31 Aralık 1797 (veya 1 Ocak 1798) tarihli vakfiyeyi düzenlediğini itiraf, beyan ve şahitlik etmişlerdir. Söz konusu vakfiyede vakıfların gelirlerinden, Şehreküstü

³⁰¹ Muharrem Kapancıoğlu, *73 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Edisyon Kritiği*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2001, s. 25-27

³⁰² VGMA, *2108 Numaralı Defter*, s.11-12/13; Tenzile Deniz, *75 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicil Defterinin Transkripsiyonu*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2001, s. 350-352.

mahallesindeki medresenin müderrisine günlük 40 akçe, on iki ayrı hücrede kalan talebenin her birine günlük 9'ar akçeden toplam 108 akçe, Arasta çarşısındaki medresenin müderrisine günlük 40 akçe, sekiz ayrı odada kalan talebenin her birine günlük 9'ar akçeden toplam 72 akçe, cami ve medrese bevvabına (kapıcısına) günlük 3 ve mütevellieye günlük 10 akçe tahsis edilmiştir. Fakat söz konusu tarihte yukarıda bahsedilen görevliler, vakıf şartlarında belirtilen paraların değer kaybettiği, bazı binaların artık lüzumsuz ve çok masraflı olduğu, yine belirtilen bazı görevlilerin artık işlevinin kalmadığı, kendilerine tahsis edilen ücretlerin yeterli olmadığı, tamir ve gereken düzenleme ve masraflardan artakalan paranın görevlilere belli oranda taksim edilmesi yönünde şikâyetle ve talepte bulunmuşlar, içlerinde Ahi Mustafa Mahallesi'ndeki Kamil Paşa Medresesi Müderrisi Hafız Ebubekir Efendi'nin de bulunduğu bir heyet tarafından bu talep dinlenmiş, haklılığına kanaat getirilmiş ve imam, hatib, vaiz, muarref, mütevellî, ferraş, bevvab, suyolcusu, iki nefer müderris, iki nefer müezzin, iki nefer kayyum, iki nefer devirhan, her iki medresenin hücrelerinde kalan kayıtlı öğrenciler olmak üzere toplam 394 akçe olan ücretlerine belli bir oranda artış yapılması lazım geldiği karara bağlanmıştır.

Ali Paşa'nın Kütahya'da bulunan iki ayrı medresesini, vakıflarını, vakfa bağlı olarak çalışanlarını, aldıkları ücretleri, müezzin, kayyum, devirhan gibi görevlilerin işleri olarak tayin edilip muhtemelen nöbetleşe görev yaptıklarını, bütün vakıf çalışanlarının bir sorunu çözmek veya sıkıntıyı dile getirmek adına bir araya gelebildiklerini, bir müderrisin yaklaşık 48-50 yıl görev yapabildiğini, günün şartlarına göre vakfiyeyi askıya almadan vakıfla ilgili değişiklik ve düzenleme yapılabildiğini öğrenmiş bulunmaktayız.

Ali Paşa Vakfı ile ilgili Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından, birtakım gerekçelerle, vakfiye çerçevesinde, 1943, 1949 ve 1965 yıllarında bazı değişiklikler yapılmıştır³⁰³.

Medresenin tespit edilebilen müderrisleri hakkında bilgi vermek gerektiğinde, şu bilgileri aktarmak yerinde olacaktır:

18 Haziran 1852 tarihinde Kütahya'da Vali Sarayı yakınındaki Anadolu Valisi Ali Paşa Medresesi vakfından olmak üzere belli bir ücretle müderrislik

³⁰³Bkz. VGMA,1965 Numaralı Defter, s. 219/277; 1757 Numaralı Defter, s. 123/65-2.

görevini Seyyid Mehmed Ruşen ve Seyyid Mustafa Efendi kardeşler ellerinde bulunduruyorken vefat etmişler ve her ikisinin oğullarının da bu hususta ehliyet sahibi olmamaları üzerine İbrahim oğlu Hasan Efendi yaşı ve ilmi de dikkate alınarak bir imtihan ile bu işlere ehil ve layık görülerek 22 Aralık 1852’de kendisine berat ve mazbata verilmiştir³⁰⁴.

Medresenin öğrenci bilgileriyle ilgili veriler ise şunlarla sınırlıdır:

1884-1885 yıllarında³⁰⁵ olduğu gibi 1900 ve 1901 yıllarında da müderris Derviş Efendi’dir³⁰⁶. 70 numaralı Kütahya Şer’iyye Sicili kayıtlarından da Hüseyin oğlu Derviş Mehmed Sadık Efendi’nin müderris olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır³⁰⁷. İbrahim oğlu Hasan (Hüseyin?) oğlu Derviş Sadık Mehmed Efendi 4 Ocak 1858’den beri 10 Ekim 1906 tarihi itibarıyla de görevine devam etmektedir ve günlük 40 akçe ücret almaktadır³⁰⁸.

1884-1885 yıllarında 20 öğrenci kaydedilmekte³⁰⁹ olup 1900-1901 yıllarından itibaren müderris Derviş Efendi’nin 40 öğrencisi bulunurken³¹⁰, bu sayı 1903 yılında 63’e yükselmiştir³¹¹. 12 ayrı odada kalan öğrencilere günlük 9’ar akçeden toplam 108 akçe verilmektedir³¹².

Medrese, sıbyan mektebi, sebiller ve şadırvan yangından dolayı harap olmuş, sadece bir-iki hücre kalıntı halinde kalmıştır³¹³. Şu an (Ekim 2015) itibarıyla Ali paşa Camii de Kütahya Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından rehabilitasyona (tamirat-iyileştirme) alınmış olup, çalışmalar devam etmektedir.

³⁰⁴ Nihat Değirmenci, *30 Numaralı Kütahya Şer’iyye Sicili Transkripsiyon ve Edisyon Kritiği*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2002, s. 400-401; Özlem Sunar, *29 Numaralı Kütahya Şer’iyye Sicili Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2003, s. 332-333.

³⁰⁵ *HVS, 1301 senesi*, 12. Def’a, Kazancızade Matbaası, Bursa. s. 217.

³⁰⁶ *SNMU, 1318 Senesi*, 3. Def’a, Matbaâ-i Âmire, İstanbul, s. 1305.

³⁰⁷ Ahmet Remzi Oran, *70 numaralı Kütahya Şer’iyye Sicili Transkripsiyonu ve Kritiği*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2004, s.463.

³⁰⁸ Deniz, a.g.t., s. 350-352.

³⁰⁹ *HVS, 1301*, s. 217.

³¹⁰ *SNMU, 1318*, s. 1305.

³¹¹ *SNMU, 1321 Senesi*, 6. Def’a, Asır Matbaası, İstanbul, s. 489.

³¹² Deniz, a.g.t.,s. 350-352.

³¹³ Cener, a.g.t.,s. 40.

2. BALABAN PAŞA MEDRESESİ

Kütahya merkezinde Yeni Mahalle’de Lala Hüseyin Paşa Hamamı ve Evliya Çelebi İlkokulu civarında bir yerde³¹⁴, Lala Hüseyin Paşa Caddesi üzerinde Kemer Hamamları’ndan hemen sonra solda, içinde Alemdar Sultan Türbesi’nin de bulunduğu birkaç mezarın batısında bulunmaktadır³¹⁵.

Medresenin kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığı tam olarak belli olmamakla birlikte, medresenin mimari yapısı ve II. Yakub Bey’in, imaretinin gelirlerinden Balabaniye Medresesi için tahsis ettiği gelirler dikkate alındığında, medresenin Germiyanogulları Döneminde (XIV. yüzyılın son çeyreği) veya Taş Vakfiye’nin tamamlanma tarihi olan 1411’den önce mevcut olduğu rahatlıkla söylenebilir³¹⁶. Başka bir ifadeyle, Balaban Medresesi müderris ve öğrencileri için 1414 tarihli Taş Vakfiyede para tahsis edilmiş olması ve Yakub Çelebi devrinin çok hareketli olmasından dolayı bu medresenin yapılış tarihini Germiyanogulları Devri’ne, Süleyman Şah Çelebi (1390 ve öncesi) dönemine götürebiliriz³¹⁷.

Medresenin tek katlı bir plan üzerinde, üç veya dört eyvan şemasında olduğu ve üstü kubbeyle örtülü bir avluya sahip olduğu ifade edilmektedir. Kubbeli köşe odalarından biri değiştirilerek kullanılmakta olan yapı, XIV. yüzyılın son çeyreğinde yapılmış, avlusunun üstü kubbe ile örtülü, muhtemelen dört eyvanlı bir haldeydi. Büyük ölçülü, geniş kemerli eyvanının izleri gözlenebilir bir haldeydi. Yakup Çelebi’nin 1414 tarihli vakfiyesinde de bahsedilen yapı, Vacidiye ölçülerini aşan, XIII. yy. geleneğini sürdüren, Vacidiye’den farklı olarak, en az üç eyvanlı avlusu revaksız ve kubbe ile örtülü gelişmiş bir haldedir³¹⁸.

Halen bir vakfiyesine ulaşılamayan medresenin Tahrir Defteri kayıtlarına göre, Yakub Çelebi, kendi imaretinin gelirlerinden günlük sekiz akçeyi medresede görev yapan müderrislerin tasarrufuna bırakmıştır³¹⁹. Bu ifadeyi Ara Altun daha ayrıntılı olarak şöylece ifade etmiştir: 1534 tarihli Tapu Tahrir Defterinde vakıf

³¹⁴ İsmail Çiftçioğlu, ‘‘Germiyanogulları Dönemi Kütahya Medreseleri’’, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 15, Ağustos 2006, s. 166.

³¹⁵ M. Mustafa Kalyon, *Kütahya’da Selçuklu-Germiyan ve Osmanlı Eserleri*, Kütahya Belediyesi Kültür Yayınları, Kütahya 2000, s.211.

³¹⁶ Çiftçioğlu, a.g.m., s. 166.

³¹⁷ Kalyon, a.g.e., s. 212.

³¹⁸ Altun, a.g.m.,s.421-422.

³¹⁹ Çiftçioğlu, a.g.m.,s. 167.

gelirleri 1882 akçe olarak kaydedilen medreseye Germiyanoglu Yakup Celebi kendi imareti zevaidinden sekiz akçe tayin etmiş ve bilfiil müderris olanların bu hususta tasarruf yetkilerinin olduğunu beyan etmiştir. Kanuni devri mufasal evkaf defterinde medresenin mutasarrıfı Mevlana Hayreddin'e Yakup Celebi imareti gelirlerinden Kütahya'daki hristiyanların cizyesini alması, kendisine on, talebeye de beş akçe ödenmesi şeklinde bir şart konulmuştur³²⁰. 1571 tarihli evkaf defterine göre Balabaniye Medresesi'nin vakıf gelirleri toplamı 5139 akçe olarak kaydedilmiştir. Yine bu defterde müderrise senelik 5053, öğrencilere ise günlük 5, senelik 1800 akçe verileceği kaydedilmektedir³²¹. XVII. yy. sonlarında vakıf gelirleri toplamı 6853 akçeyi bulmaktadır³²².

1876 tarihli;

Medrese iken mabed oldu tek perişan kalmadı

İstemez nalin, dervişler gelir yalın ayak

Dâhile tarihin nev didi erenler ucdan (evcdan)

Eyledi Hacı Hasan Sahib Efendi (Hacı Hüseyin Paşa Efendi) tekke/tekke bak.

Ketebe el fakir Muhyi efendizade Feyzi Efendi.

Şeklindeki kitabeden bu medresenin sonradan Hacı Hüseyin Paşa tarafından “Balaban Paşa Tekkesi” adıyla bir tekke -Halveti Tekkesi- haline getirildiği anlaşılmaktadır³²³.

Medrese, tekke ve zaviyelerin Vakıflar idaresince satılması sırasında “Sarı Hafız” lakaplı Hüseyin Balaban'a 251 lira mukabilinde satılmış, vefatını müteakip varisleri bu yeri Mehmet Kesen'e satmış, önce kemerleri ve eyvanları olmak üzere, diğer bölümleri, taşları, tuğlaları her sene biraz daha fazla sökülüp bir başka yerde istiflenmek, bazı bölümleri mesken olarak satılmak ve diğer bazı bölümleri de depo yapılmak suretiyle medrese tamamen harab edilmiştir. Medresenin önünde kemerli bir çeşme olduğu kalan kısımdan hala anlaşılabilmektedir³²⁴. Korunup ayakta

³²⁰ Altun, a.g.m.,s. 333.

³²¹ Varlık, “XVI. Yüzyılda Kütahya”, s. 231.

³²² Altun, a.g.m., s. 333.

³²³ Kalyon, a.g.e., s.212; Güner, *Camiler*.,s. 87; Varlık, “XVI. Yüzyılda Kütahya”, s. 230.

³²⁴ Kalyon, a.g.e.,s. 211.

kalabilseydi, Anadolu Medreseleri zincirinin son halkalarından biri sayılabilecek durumda olan yapı, maalesef özel mülkiyete geçmiş ve harap olmuştur. 1975 yılında tespit edilebilen bölümlerin bir kısmı da yok olan yapının sonraki yıllarda planının bir kısmı tespit edilebilmiştir. Çok yakın bir geçmişte yapılmış yağlıboya bir resmi bulunmaktadır³²⁵. Ünlü ressam Ahmet Yakupoğlu'na ait olan ve medresenin en az 60 yıl önceki halini resmeden eserden Balabaniye Medresesi'nin de en az Vacidiye Medresesi ayarında ve hatta daha da geniş boyutlarda bir medrese olduğu anlaşılabilmektedir³²⁶. Germiyanogulları Devri'nde Selçuklu mimari özelliklerini gösteren en eski yapılardan biri olan Nallı Medrese, özel koruma altına alınmış, ardından bir müddet şeker atelyesi (imalathanesi) olarak işletilmiş, kayıtlı olmasına rağmen korunamamıştır. Yakupoğlu'nun resmini gördükten sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü Baş Mimarı Yılmaz Önge tarafından ressama binanın restore edilmesini öneren bir mektup yazılmış, fakat geç kalınıp yetişilememiştir. Medresenin bulunduğu yerdeki gecekonduların aşırı çoğalması-yaygınlaşması nedeniyle (bahanesiyle?) satılmış ve yıkılmıştır³²⁷.

3. ÇUKUR MEDRESE

Kütahya'da Çukur Mahalle'de, Yeni(Han) Çarşı'da bulunmaktadır³²⁸.1885 tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnameleri esas alındığında medresenin Kütahya Bakırcılar çarşısında bulunduğu ve Sultan II. Mahmut tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir³²⁹. Kazancılar mahallesinde yer aldığı ve Sofu Hoca Mustafa Efendi tarafından inşa edildiği de medrese ile ilgili ulaşabildiğimiz bilgiler arasındadır³³⁰. Uzunçarşılı ise mahkeme sicillerindeki bir kaydı delil göstererek medresenin 1817 yılında, aynı zamanda medresenin ilk müderrisi olan Mustafa Rüştü Efendi tarafından yaptırıldığını ifade etmektedir³³¹.

³²⁵ Altun, a.g.m., s.421-422; Söz konusu resim Ahmet Yakupoğlu tarafından çizilmiş olup, 'Rengarenk Kütahya' isimli eserde bulunmaktadır. Bkz: Yakupoğlu, a.g.e., s. 131.

³²⁶ Kalyon, a.g.e, s. 211. Bu tesbite Hamza Güner de katılmaktadır. Bkz: Güner, *Camiler.*, s. 87; Söz konusu resim, tezimizin sonundaki ekler bölümüne alınmıştır. Bkz: Ek-1.

³²⁷ Yakupoğlu, a.g.e., s. 131.

³²⁸ VGMA, *190 Numaralı Defter*, s. 356/3176; Dadaş vd., a.g.e., s. 26; Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 256.

³²⁹ HVS, *1302 Senesi*, Def'a 12, Kazancızade Matbaası, Bursa, s. 441.

³³⁰ SNMU, *1321*, s. 489.

³³¹ Mustafa Rüştü Efendi, Kütahyalı olup uzunca bir süre memleketinde müderrislik yapmıştır. Çukur Medrese'yi 1817 tarihinde yaptırmış olup kendisi de burada ders okutmuştur. 1836 yılında yazdığı

Kayıtlardan, medresenin Çukur Mahalle’de, Suk-ı Cedit(Yeni Çarşı)’te bulunup 8 odalı olduğu, banisinin ve vâkıfının dersiamdan, Server Mahallesi’nden Seyyid Mahmud oğlu Seyyid Mustafa Efendi olduğu bilgisine ulaşılmaktadır³³².

Salnamede, ismi ‘Sokur³³³’ olarak belirtilse de bu medresenin Çukur Medrese olması kuvvetle muhtemeldir. O dönemde Kazancılar çarşısı, Bakırcılar çarşısının bir bölümü mahiyetinde olabilir. Yine elde ettiğimiz bilgilerden yola çıkarak, medresenin II. Mahmut döneminde Sofu Hoca Mustafa Efendi tarafından yaptırıldığını söyleyebilirsek de Uzunçarşılı’nın görüşü daha tutarlı görünmektedir.

1841 yılında, Kütahya’da bulunan Çukur Medrese’nin harab vaziyette olup tamire ihtiyaç duyduğu tespit edilmiş ve hangi oranda, hangi kısımlarının ne kadar masrafla tamir edilebileceği ile ilgili keşif yapılmış ve rapor tutulmuştur. Medresede bulunan iki derslane ve altı odanın harab vaziyette olmasıyla birlikte, yeni olarak ilave edilen iki fevkani oda ve abdesthanenin de ilavesiyle, bu dönemde ayrıntıları belgede belirtildiği veçhile yaklaşık 5.800 kuruşa mal olan ciddi bir tamirat geçirmiştir³³⁴.

1841 yılı itibariyle medresede Kütahya âlimlerinden Seyyid Rüşdi Efendi müderrislik yapmaktadır³³⁵. 1900 yılından itibaren ise medresenin müderrisi Hacı Hafız Mehmet Efendi’dir³³⁶.

1899 yılında medresenin 30 öğrencisi varken³³⁷, 1900-1901 yıllarında 20’ye düşmüş³³⁸, 1903 yılında ise 32’ye yükselmiştir³³⁹.

Medresenin 1911-12 yılları itibariyle faal halde bulunduğu ve bağlı bulunduğu vakıf tevliyetinin iki kişi tarafından ve fahri olarak yürütüldüğü de edinebildiğimiz bilgiler arasındadır³⁴⁰.

Hediye-i Ebrar isimli eserini İstanbul’a götürüp Sultan İkinci Mahmud’a takdim ile medresesi için uygun miktar vazife almış ve ayrıca kendisi için de ayda 100 kuruş maaş tahsis edilmiştir. 1844 tarihinde vefat etmiştir. Bkz. Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 256.

³³² VGMA, *190 Numaralı Defter*, s. 356/3176; Dadaş vd., a.g.e., s. 26.

³³³ SNMU, 1321, s. 489. Baskı hatası olma ihtimali de söz konusudur.

³³⁴ Serkan Karaca, *Kütahya Şer’iyye Sicilleri 22 Numaralı Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2007, s. 101-102.

³³⁵ Karaca, a.g.t., s. 101-102.

³³⁶ SNMU, 1318, s.1305; SNMU, 1321, s. 489.

³³⁷ SNMU, 1317 Senesi, 2. Def’a, Matbaâ-i Âmire, İstanbul, s. 1169.

³³⁸ SNMU, 1318, s.1305

³³⁹ SNMU, 1321, s. 489.

4. DARU'L-HADİS

Banisi Osmanpaşazade Ahmet Paşa'dır. Muallimhaneyi de bu zat yaptırmıştır. Daru'l-Hadis, Camii kebir karşısında bulunmaktadır³⁴¹.

Ulu Camii ana giriş kapısı karşısındaki Sakahane'nin batısındaki sebillerin yan tarafında ve müzeye kadar olan bölümde olduğu ifade edilmektedir. Germiyanzade II. Yakub Bey Medresesi ve Halil Kamil Ağa Medresesi civarındaki sebillerin yanında, şimdiki kadınlar tuvaletinin bulunduğu yerde, alt tarafta Muvakkithane ve yan taraftan çıkılan ikinci/üst katta ise Daru'l-Hadis (hadis ilimlerinin okutulduğu ihtisas medresesi) medrese bölümünün bulunduğu görüşülen yaşlı insanlar (şahitler) tarafından da aktarılmaktadır³⁴².

Osmanpaşazade merhum Ahmet Paşa muallimhane ve daru'l-hadis vakfından ücreti alınmak suretiyle, camide³⁴³ hatiplik³⁴⁴, Cuma ve bayram namazlarında vaizlik³⁴⁵, serac-ı kanadil (kandil bakımı ve yakılması)³⁴⁶, Daru'l-Hadis'te tathirat ve tenzifat(temizlik, intizam, tadilat)³⁴⁷ görevlerinin ihdas edildiğini görebilmekteyiz. Vakıflar İdare Meclisi'nin 19.08.1937 tarih ve 723-730 sayılı kararları ile söz konusu vakıf, mazbut vakıflar arasına alınmıştır³⁴⁸. Yine söz konusu vakıf tarafından günlük 1'er akçe ile Mustafa oğlu Ahmed Efendi, camide cüzhanlık, duahanlık ve daru'l hadiste temizlik vazifeleriyle görevlendirilmiştir³⁴⁹.

1701'de Ulu Cami (Cami-i kebir) imam-hatibi Avnullah Efendi'nin ölümüyle yerine oğlu Sun'ullah Efendi atanmış ve cami-vakıf mütevelliliği Timurtaş Paşa Daru'l-Hadis Medresesi müderrisi Kütahyalı Halil Efendi oğlu Şeyh Abdurrahman Efendi'ye verilmiştir³⁵⁰. Daru'l-Hadis, Timurtaş Paşa Külliyesi'ne yakınlığından dolayı "Timurtaş Paşa Daru'l-Hadis Medresesi" olarak künyelenmiş olsa gerektir.

³⁴⁰VGMA, 190 Numaralı Defter, s. 356/3176.

³⁴¹HVS, 1302, s. 441; Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 214-215.

³⁴²Kalyon, a.g.e., s.209, 224.

³⁴³Muhtemelen Cami-i Kebir ismiyle ma'ruf, Ulu Cami'de.

³⁴⁴VGMA, 192 Numaralı Defter, s. 96/421.

³⁴⁵VGMA, 192 Numaralı Defter, s. 96/422.

³⁴⁶VGMA, 192 Numaralı Defter, s. 96/420

³⁴⁷VGMA, 192 Numaralı Defter, s. 96/419.

³⁴⁸VGMA, 192 Numaralı Defter, s. 96-97/418.

³⁴⁹VGMA, 194 Numaralı Defter, s. 80/351-353.

³⁵⁰Güner, *Camiler.*, s. 19.

Daru'l-Hadis'e ait müderris (muhaddis) bilgileri ise şöylece aktarılabilir: 17 Mart 1802 tarihli bir belgede Timurtaş Paşa Camii şerifi bitişiğinde bulunan Daru'l-Hadis Medresesi müderrisi Seyyid Abdurrahman Efendi, camii evkafından Sultan Bayezid Han vakfının günlük iki akçe ile nazırı olan Hasan Halife'nin vefatı dolayısıyla, bu işin erbabı görülerek bahsi geçen Halil oğlu Abdurrahman Halife, yine günlük iki akçe ücretle tayin edilmiştir³⁵¹.

Yukarıdaki iki bilgi/belgeye istinaden klasik dönemde Timurtaş Paşa camiinin bitişiğinde aktif/faal bir daru'l-hadis (hadis ilimleri okutulan medrese) bulunduğu bilgisine erişilmektedir³⁵². Yine bu bilgiler doğrultusunda, müderrislerin, görevlerinin yanı sıra vakıf mütevelliliği, vakıf nazırlığı gibi görevlerde bulundukları da ifade edilebilir.

16 Ocak 1879 tarihi itibarıyla, Ahmed oğlu Ebubekir Efendi, senelik 1658 kuruş ücretle, 'muhaddis' olarak bu medresede görevlendirilmiştir. Ebubekir Efendi'nin 20 yıldan fazla süren görevini müteakip vefatıyla söz konusu görev, büyük oğlu Ahmed Efendi'ye tevcih edilmişse de, 16 Ağustos 1914 tarihi itibarıyla onun da vefatıyla, oğlu Hafız Ebubekir Efendi'ye tevcih edilmiş, belli bir süre, Ahmed Efendi'nin diğer kardeşi hafız Ahmed Efendi'nin niyabeten görevi sürdürmesi uygun görülmüş ve 12 Aralık 1914 tarihi itibarıyla de bu durum kayıtlara geçirilmiştir³⁵³.

5. DARU'L-KURRA

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde verilen bilgiler dikkate alındığında 1579-1582 yılları arasında Anadolu Beylerbeyi olarak Kütahya'da görevli olarak bulunan ve Kütahya'da mescid, çeşme ve Etrafşehir Nahiyesi Saka köyünde cami yaptıran Cafer Paşa tarafından yaptırıldığı ortaya çıkmaktadır³⁵⁴.

Cafer Paşa'nın Kütahya Çukur Mahallesi'nde mescidi, Servi Mahallesi'nde ise Daru'l-Kurra'sı vardır. Bu Daru'l-Kurra, Balıklı Mahallesi'nde müteveffa

³⁵¹ Ö. Kürşad Karacagil, *6 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2002, s. 19.

³⁵² M. Çetin Varlık, H. Güner'den naklederek, Timurtaş Paşa Medresesi'nin yıkıldığı tarih olan 1913 senesine kadar, belli bir müddet, Daru'l-Hadis Medresesi olarak hizmet verdiğini söylemektedir. Bkz. Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 217.

³⁵³ VGMA, *192 Numaralı Defter*, s. 96-97/418.

³⁵⁴ Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 160.

Kolağası Ahmet Bey'in evinin avlusundadır. Balıklı caminin tamiri esnasında Mahkeme-i Şer'iyye Başkâtibi Daru'l-Kurra'nın taşlarını sökmek istemişse de hane sahibi Şükrü Efendi tarafından engellenmiştir³⁵⁵.

Cafer Paşa'nın 1579-1582 yıllarında yaptırmış olduğu, Balıklı Mahallesinde evler arasında sıkışmış harap vaziyette Daru'l-Kurra yapısı, özenli mimarisi, kubbeli sekizgen yapısı ile bir türbeyi andırmakta olup Kütahya'da Klasik Osmanlı mimarisinin ender örneklerinden biridir³⁵⁶.

Sekizgen binanın her yönünde dikdörtgen pencereler altı üstlü iki sıra halinde olup üst sıradakiler daha küçük ve üst tarafları hafif sivri kemerlidir. Dikdörtgen biçimindeki küçük kapı üstünde kitabe boşluğu görülmektedir. Pencerelerin üstünden yapıyı tamamen çevreleyen oyuğun etrafında ahşap sundurma olması, XVI. yy. Osmanlı türbeleri örneğini hatırlatmaktadır. Kesme taş ve tuğla sıralardan bu yapının inşa biçimi ortaya çıkmaktadır. Türbeden daha yüksekçe olan bu sekizgen binada, Kur'an-ı Kerim eğitimi aldıklarını ve bir kalfaları olduğunu Cumhuriyetin ilk yıllarında encümen azalığı da yapan, Mal Hatun Numune-i Nisa Mektebi mezunu Hacı Naime Öñiz Hanımefendi beyan etmiştir³⁵⁷. Cafer Paşa'nın Anadolu Beylerbeyi iken yaptırdığı 1579 tarihli daru'l-kurra harap haldedir³⁵⁸.Elimizde Daru'l Kurra'ya ait Ahmet Yakupoğlu tarafından 1953'te çizilen bir resim bulunmaktadır³⁵⁹.Şu ana kadar Daru'l-Kurra ile ilgili herhangi bir kurum ve yetkili tarafından yapılan bir çalışma yoktur.

6. EBUBEKİR SITKI PAŞA MEDRESESİ

Bir dönem Kütahya(Anadolu) Valiliği de yapan Ebubekir Sıtkı Paşa tarafından inşa edilmiştir³⁶⁰. Ebubekir Sıtkı Paşa medresesinin de Sıtkı Paşa evkafına bağlı mescid ve tekkenin de içinde bulunduğu külliyyede, Çukur mahallede olması kuvvetle muhtemeldir.

³⁵⁵ Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 150.

³⁵⁶ Altun, a.g.m.,s. 424.

³⁵⁷ Kalyon, a.g.e., s. 223.

³⁵⁸ Ebru Karakaya, "Kütahya-Mimari", *D İA*, C. 26, TDV Yayınları, Ankara 2002, s. 586.

³⁵⁹ Yakupoğlu, a.g.e., s. 95; Söz konusu resim tezimizin sonundaki ekler bölümüne alınmıştır. Bkz. Ek-2.

³⁶⁰ Hüseyin Göksal, *Kütahya'nın 52 No'lu Şer'iyye Sicili*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2001, s. 247.

2 Eylül 1819 tarihli vakfiyeye göre, Anadolu Valisi Ebubekir Sıtkı Paşa tarafından; kuyumcular başında bulunan Hancızade Mescidi, Seyyid Ali Paşa Camii ve medreselerinin vakıf dükkânları, Hasan Efendi Medresesi, Abacı dükkânları, simitçi dükkânı, on bir odası olan medrese ve hemen bitişiğindeki demirci dükkânı vakfedilmiş;

Kütahya’da müftü olan kişinin aynı zamanda medresede hasbi olarak mütevellî olması, Kütahya’da kadı olarak bulunanların aynı zamanda hasbi olarak vakfa nazır olması, Kütahya sakinlerinden ilim sahibi Hacı Kara Mustafa Efendi’nin, öğrencilere ilim tedrisi ve kıraat talimi yapması ve ders bitiminde talebelerin, üçer ihlâs ve birer Fatıha suresini salevatla birlikte okuyup, sevabını, Hz. Peygamber, a’l ve ashabı, temiz eşleri, dört halife, sahabe, tabiin, müçtehid imamlar, kendi geçmiş büyüklerine (ruhlarına) hediye etmelerini sağlaması, önceden Ebubekir Paşa’nın isteği üzerine hasbi olarak kendisine müderrislik tevcih edilen Şeyhü’l-Kurra Hacı Mustafa Efendi’ye beratının verilmesi öngörülmüş ve kararlaştırılmıştır³⁶¹.

Vakfiyede belirtilen Hasan Efendi Medresesi ile ilgili, banisinin Hafız Ağa olduğu dışında bir bilgiye ulaşamadık³⁶². Seyyid Ali Paşa Medreseleri ile ilgili ayrıntılı bilgi, bu bölümdeki Ali (Alo) Paşa ve Kürt Ali Paşa Medresesi bölümlerinde bulunmaktadır.

Ebubekir Sıtkı Paşa evkafından, medrese haricinde Kütahya’da Çukur Mahalle’de mescid-i şerif, dükkânlar ve tekke mevcuttur. Söz konusu binaların vakıf tevliyet ve meşihat görevleri Kadiri tarikatine mensup olanlarca yürütülmektedir³⁶³.

Vakfiyeden de anlaşılacağı üzere medresenin ilk müderrisi Hacı Kara Mustafa Efendi olup, 10 Haziran 1824 tarihi itibarıyla de Şeyhü’l-Kurra Hacı Mustafa Efendi’ye beratı verilmiştir³⁶⁴.

³⁶¹ VGMA, 580 Numaralı Defter, s. 300/148; 1968 Numaralı Defter, s. 231-232/192; Dadaş vd., a.g.e., s. 188-191.

³⁶² Dadaş vd., a.g.e., s. 189.

³⁶³ Ayşe Gümüş, 51 Numaralı Kütahya Şer’iye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2002, s. 459-460; VGMA, 1968 Numaralı Defter, s. 232-233/193.

³⁶⁴ VGMA, 580 Numaralı Defter, s. 300/148; 1968 Numaralı Defter, s. 231-232/192; Dadaş vd., a.g.e., s. 188-191.

Medrese vakfından 20 Kasım 1854 tarihinde müderris olarak görevlendirilen Mehmet Halife oğlu Ahmet, kendi isteğiyle bu görevi, eski beratı da elden teslim ederek Osman oğlu Ali Efendi'ye devretmiş ve 30 Kasım 1878 tarihi itibarıyla, yapılan bir imtihanla Ali Efendi'nin ilim öğretme (müderrislik) görevine layık ve ehil olduğu görüldüğünden, müderrislik görevine başlamıştır³⁶⁵. Tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte bu medresede Şeyh Yunus Efendi'nin görev yapmakta olduğu aktarılmaktadır³⁶⁶.

18 Ağustos 1912 tarihi itibarıyla, fahri olarak müderrislik görevini yürüten Osman oğlu Ali Efendi'nin vefatıyla, yerine büyük oğlu Mehmed(Muhammed?) Efendi müderris olarak görevlendirilmiştir³⁶⁷.

7. EVLİYA EFENDİ MEDRESESİ

21 Şubat 1774 tarihinde Müderris Abdullah Efendi tarafından, İshak Fakih mahallesinde kurulmuştur³⁶⁸. Vakıf defterinde “vakf-ı medrese-i Abdullah Efendi” olarak geçen medresenin 21 Şubat 1774 tarihli vakfiyesine göre; Kütahya Paşam mahallesi sakinlerinden İsmail Efendi oğlu müderris Abdullah Efendi tarafından, İshak Fakih Mahallesinde, bir tarafı Tatarlar konağı, bir tarafı eskiciler dükkânı, bir tarafı mescid diğer tarafı da umumi yol olan 12 tek katlı oda ve büyük oda denilen dersane odası ile akar vaziyette su, bütün müstemilatıyla birlikte vakfedilmek suretiyle kurulmuş, müteveli olarak da Sun'ullah Efendi oğlu Hatipzade Abdullah Efendi tayin edilmiştir. Vakfiye şartlarına göre, söz konusu odalarda öğrenciler iskân edilecek, hücrelerde kalan öğrencilerin yanı sıra dışarıdan gelenler de buradan yararlanabileceklerdir. Medresede “Andozi” olarak bilinen Evliya İsmail Efendizade Süleyman Efendi ve Mehmed Efendi müştereken (birlikte) ve hasbi (ücret almadan) olarak müderrislik yapacaklardır. Bunlar, hayatta oldukları sürece görevine devam edecekler, vefatları halinde bahsi geçen “Andozi” lakaplı Evliya İsmail Efendi'nin neslinden gelen ve müderrislik yapabilecek bir kişi tayin edilecek ve bu durum böylece devam edecektir³⁶⁹.

³⁶⁵ Göksal, a.g.t.,s. 247-248.

³⁶⁶ Kalyon, a.g.e.,s. 226.

³⁶⁷ VGMA, 190 Numaralı Defter, s. 384/3398.

³⁶⁸ VGMA, 608 Numaralı Defter, s. 455-456/48.

³⁶⁹ VGMA, 608 Numaralı Defter, s. 455-456/48.

Kanaatimizce, medrese Müderris Abdullah Efendi tarafından vakfedilmiş olmasına rağmen ilk müderrisi Evliya İsmail Efendi olduğu ve sonra gelen bütün müderrisler de onun soyundan geldiği için zamanla Müderris Abdullah Efendi unutulmuş, medrese, ilk müderrisine izafeten “Evliya Efendi” veya “Evliya Dairesi” olarak anılır olmuş, buna binaen, birçok kaynakta ve bazı salnamelerde yanlış olarak kurucusu Evliya Efendi veya Evliya Çelebi olarak ifade edilmiştir.

1883-84 yıllarında Hüseyin Efendi³⁷⁰, 1899 ve 1903 yıllarında Eyüp Efendi³⁷¹, 1900 ve 1901 yıllarında ise Hacı Ali Efendi müderrislik yapmıştır³⁷².

1883-84 yılında öğrenim görmekte olan öğrenci sayısı 10 olarak kaydedilmiştir³⁷³. 1899 yılında 30 olan öğrenci sayısı³⁷⁴, Hacı Ali Efendi döneminde 20 ye kadar düşmüştür³⁷⁵. 1903 yılında medresede bulunan toplam öğrenci sayısı ise 35 olarak kaydedilmiştir³⁷⁶.

8. GERMİYANOĞLU YAKUP BEY MEDRESESİ

Şehir merkezinde, medrese, mescid, türbe, hamam ve kütüphaneden müteşekkil bir külliye içinde, Cami-i Kebir mahallesinde, Ulu Camii'nin batı tarafında, Gediz Caddesi üzerinde yer almaktadır³⁷⁷. Medresenin yanındaki diğer yapılarla birlikte, II. Yakup Bey (Çelebi) tarafından 1411-1412 yılında yaptırıldığı meşhur aynı tarihli taş vakfiyeden anlaşılmaktadır.

Halk arasında “Gök Şadırvan” olarak bilinen zaviyeli mescit şeklindeki İmaret Mescidi, belki de taş vakfiye kitabesinin burada bulunmasından dolayı uzunca bir süre Yakup Bey Medresesi olarak adlandırılmıştır³⁷⁸. İmaret Mescidi'nin zaviye planlı olduğu, ön cephesindeki revakın üç bölümlü ve kubbeli olduğu belirtilmektedir³⁷⁹. Medresenin U biçiminde dar bir avlu etrafına dizili hücrelerden

³⁷⁰ HVS, 1301, s. 217.

³⁷¹ SNMU, 1317, s. 1167; SNMU, 1321, s. 489.

³⁷² SNMU, 1318, s. 1305.

³⁷³ HVS, 1301, s. 217.

³⁷⁴ SNMU, 1317, s. 1167.

³⁷⁵ SNMU, 1318, s. 1305.

³⁷⁶ SNMU, 1321, s. 489.

³⁷⁷ Çiftçioğlu, a.g.m., s. 167; Serap Kölemen (Yüce), *19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Kütahya Sancağı'nda Eğitim*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2007, s. 29.

³⁷⁸ Çiftçioğlu, a.g.m., s. 167.

³⁷⁹ Karakaya, “Kütahya”, s. 585.

ve müderris odasından oluştuğu ifade edilmektedir³⁸⁰. Külliye'nin bir bölümü olan medrese ise dokuz hücreden oluşmaktadır. Medresenin giriş bölümünde dar bir eyvan biçiminde nısf (yarım) kubbe bulunmakta ve bu eyvanın bitişiğinde ise müderris odası yer almaktaydı. İç tarafta bulunan türbenin yanına yapılan duvar, batı tarafta kalan Halil Kamil Ağa Medresesi ile Germiyan Medresesi'ni birbirinden ayırmaktaydı³⁸¹.

Kütahya'nın, Timur ve Ankara Savaşı (1402)'nin ardından tekrar Germiyanogulları'nın eline geçmesiyle meydana getirilen, Taş Vakfiyesi günümüze ulaşmış II. Yakup Çelebi Külliyesi'nin esas yapısını İmaret mescidi olarak tanımlanan yapı meydana getirmektedir. Zaviyeli, yan mekânlı, ters T gibi isimlerle aydınlatılmaya çalışılan plan şemasını, girişte üç kubbe ile içeri çekilmiş bir mekânla kullanan yapıda, güney kanadına bitişik eyvan biçimli, II. Yakup Çelebi'nin türbesi³⁸² olarak bilinen bir bölüm yer almaktadır. Batı kanadında ise mescid bulunma ihtimali vardır. Giriş tarafına eklenmiş birer kubbeli oda ile gelişmiş bir düzen göstermekte ve orta mekân ile üç yöndeki eyvan kanatlar T meydana getirmektedir. Mescit ile imaretin iç içe olduğu bu külliye'de, medrese, neredeyse tamamen ortadan kalkmış haldedir. Yüzyılımızın başlarına kadar kullanılmakta olan taş vakfiyeye göre, imaret ön planda, mescit, medrese ve türbe ise ikinci sıradadır. Bugün, yenileme tarihi olarak 1440/41 yılları belirtilen ve mescit adlı bölümün doğusunda bulunan medrese bu imareti tamamlar haldeydi³⁸³.

Birçok kaynakta belirtilmiş olan meşhur "Taş Vakfiye"yi³⁸⁴ aynen alıntılarmakansa kitabeler üzerine kaleme alınan muteber bir kaynağa yönlendirmeyi

³⁸⁰ Altun, a.g.m., s. 422.

³⁸¹ Kölemen (Yüce), a.g.t.,s. 29-30.

³⁸² II. Yakup Bey'e ait sanduka ve zemini altıgen ve üçgen formlu tek renk (firuze/lacivert) sırlı çinilerle kaplanmışır.Bkz: Faruk Şahin, "Kütahya'da Çinili Eserler", *Atatürk'ün Doğumunun Yüzüncü Yılına Armağan Kütahya*,İstanbul 1981-1982, s. 116..

³⁸³ Altun, a.g.m.,s. 417.

³⁸⁴ Büyük bir dikili taş şeklinde olup, boyu 3.30 m. eni ise 2.10 m. idi. Önceden medresenin bahçesinde dikili iken sonradan farklı nedenlerle cami, mescit, müze gibi yerlere kaldırılmıştır. Bkz. Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 220;Külliye (İmaret) ait 1414 tarihli, dönemin Türkçesiyle yazılmış 39 satırlık (silindiği için 30 satırı okunabilmiştir) bu taş vakfiye halen mevcuttur. 1935 yılında, bir sureti Kütahya Müzesi kadı sicilleri (No: 60) 'ne kaydedilmek suretiyle medresenin yanı başındaki eyvandan alınarak, İmaret Mescidi'nin giriş revakının güney duvarına yerleştirilmiştir.Bkz. Çiftçioğlu, a.g.m., s. 168; Söz konusu taş vakfiyenin orijinal fotoğrafı tezimizin sonundaki ekler bölümünde bulunmaktadır. Bkz: Ek-3.

uygun görüyoruz. Gereklikçe biz de bu kaynağa göndermede bulunacağız³⁸⁵. Medresenin kitabesinde ise şu bilgiler kayıtlıdır:

Sultan Murad Han Sani sene 1440-41

Kütahya'da Germiyan oğlu Yakub Bey Medresesi³⁸⁶

Yakub Bey dergâhının kapısı balasına mevzu'u ve Osmanî sülüs ile muharrer levha şeklinde olup tuli metre 0.69, arzi 0.45'tir.

1) *Hazih'il imaretü'l ummire[t] ve ta'adet ba'de'l inkızai ve'l indirasi bi'l-fesad-ı bi iznin min*

2) *El Mevle'l --muazzam el sultan murad hallede mülkehu maa neslihi ila yevm [el]--tenad ala min yed-i*

3) *Ezafi'l ibad Mevlana İshak Fakih bin Halil el -- mütevellî maa'l -- evlad fi tarih seneti 1440-1441*³⁸⁷.

Kitabede bu medrese vakfının bir süre zor ve verimsiz günler geçirmesinin ardından Mevlana İshak Fakih'in himmetleriyle tekraren ihya olduğuna işaret edilmektedir.

Vakfiyeden de anlaşılacağı üzere, yapıldığı tarih olan 1411'den beş ay sonra Karamanoğlu Mehmet Bey'in işgali üzerine külliye (medrese), iki buçuk yıl atıl kalmış, --Osmanlı Sultanı Çelebi Mehmed'in savaşıarak, Bursa'ya kadar ilerleyen Karamanoğlu Nasıruddin Mehmed Bey'i geri çekilmeye zorlamasıyla³⁸⁸ -- Yakup Çelebi'nin tekrar düzen ve istikrarı sağladığı 1414 yılında³⁸⁹ külliye çalışmaya devam edebilmiştir³⁹⁰. Vakfiyenin devamında Osmanlı Hükümdarı Mehmed Çelebi'nin vakfiyeye verdiği nişandan³⁹¹ söz edilmekte ve onun tahsis ettiği gelirler şöylece sıralanmaktadır:

³⁸⁵ Halil Edhem, *Kütahya'da Al-i Germiyan Kitabeleri*, (Çev. Emine Gedik), Kütahya Valiliği Yayınları, Kütahya 2011, s. 13-17.

³⁸⁶ 1935 yılında yıktırılmış olan medrese, şimdi çini müzesi olarak kullanılan İmarek Mescidi olup, bu kitabe de İmarek Mescidi'nin kitabesidir.

³⁸⁷ Edhem,a.g.e., s. 26.

³⁸⁸ Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 220.

³⁸⁹ Muhtemelen taş vakfiye kitabesi de bu tarihte, Yakup Bey ülkesine döndükten sonra diktirilmiştir.

³⁹⁰ Edhem,a.g.e., s. 13-17; Kölemen (Yüce),a.g.t., s. 29-30.

³⁹¹ Nişan Çelebi Mehmed tarafından verildiğine göre, 1414 yılından itibaren Germiyanogulları'nın Osmanlı hâkimiyetine girdiği de söylenebilir. Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 220.

Kula, Simav Gölü, Çepni, Ilıcasu (ve çeltiği), Kurt/Kürt Köyü, Çepni, Pınarbaşı, Armut-ili, Seydi-köyü, Ayas Harimi, Yonca Bahçesi, Sünbüllü Bahçe, Davut Harimi, Kütahya Sandıklı'daki hamam ve bahçe, Çat'daki bağ, Kütahya'daki Karaağaç köyü, Kütahya'da şehir ile Bölcek (Bölücek/Völcek³⁹²) Köyü arasındaki Çiftlik ve köşk bahçesi, Meydan ağzındaki yer, Şeyhlu'daki (Işıklı) Canbaz Bağı, Donuzlu'daki (Denizli) Hoca Ömer Hamamı, Dolap'taki yerler, Denizli'deki Hober kapısındaki yerler ve Kütahya'daki Yeni hamamın gelirleri.

Vakfiyenin ilerleyen bölümlerinde ise müessesenin düzenli işleyişi ile ilgili hususlar dile getirilmiş, mütevelliliğe İshak Fakih, İmaret Şeyhliği'ne de Seyyid Cafer getirilmiştir³⁹³. İshak Fakih (mütevelli) için günde 5 akçe, şehir müdüyle yılda 6 müd buğday, Seyyid Cafer (İmaret Şeyhi) için günde 15 akçe ile Armut-ilinde Sürmen köyü ve Kütahya'daki Yonca bahçesinin gelirinin verilmesi; ondan sonra kim şeyh olursa günlük 10 akçe ve yılda 6 müd buğday verilmesi şart koşulmuştur³⁹⁴.

Müderrise günde altı akçe ile yılda altı müd buğday ve üç kağı odun, günde iki çanak aş ve dört ekmek verilmesi, dokuz odaya (hücre) ise, her birine birer akçe, yılda birer müd buğday ve ikişer kağı odun, günde birer akçe ile ikişer çanak aş ve dörder ekmek verilmesi hususları da özellikle belirtilmiştir³⁹⁵. İmarette günde 4 batman et pişmesi de vakfiyede belirtilen şartlardandır³⁹⁶.

Paye olarak Germiyanogulları zamanında müderresine günlük 6 akçe tahsis edilen medrese, 1444'ten önce "otuzlu", 1577'den önce "ellili" medreseler arasında bulunmakta idi. 1598-99 yıllarında "haric ellili" payesini muhafaza etmekteydi³⁹⁷. XVI. yüzyıl, Kanuni devrine ait mufassal Evkaf Defterinde müderresin günlüğü 20 akçe, 1571 tarihinde 30 akçe, 1577'den önce de 50 akçe olarak kaydedilmiştir³⁹⁸. Kanuni devri mufassal defterine göre imaretin masraflarında ayrıca müderres Mevlana Muslihiddin'e yıllık 2 müd buğday, talebeye günde 3 akçe, yılda 3 müd

³⁹² Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 221.

³⁹³ Çiftçioğlu, a.g.m., s. 168-169.

³⁹⁴ Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 221.

³⁹⁵ Çiftçioğlu, a.g.m., s. 168-169.

³⁹⁶ Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 222.

³⁹⁷ Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976, s. 212.

³⁹⁸ Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 222.

buğday, mütevellî Mahmud Çelebi'ye günde 25 akçe, müderrisler Mevlana Ahmed ve Mevlana Şemseddin'e günde 6'şar akçe verileceği kaydedilmiştir³⁹⁹.

Taş vakfiyede belirtilen imarete ait vakıflar ve müessesenin yıllık 76182 akçe gelire sahip olması hususu 438 numaralı vakıf defterinde de kayıtlıdır. 1571'de vakıf gelirleri 174.332 akçeye çıkmış, sadece Mart 1697-Mart 1698 arası bir yıllık gelir, 287.060 akçe olarak kaydedilmiştir. 1571 tarihli defterde ayrıca masraf olarak müderrise günlük 30 akçe, medresede bulunan 9 talebeye 2'şer akçe, imaret mütevellisine 30 akçe olarak kaydedilmiştir ki, bu bilgilerden ödenen miktarların arttığı da görülmektedir⁴⁰⁰.

11 Ağustos 1885 tarihi itibarıyla verilen karar neticesinde, Germiyanzade Yakup Çelebi Evkafı da, aslında Selâtin Camilere sahip vakıfların müstesna tutulduğu dile getirilmek ve kendi elleriyle fethettiği yerlerde kurulduğu da beyan edilmek suretiyle, Hacı Bektaş Veli ve Sultan Divani Evkafı da emsal gösterilerek, vakıf yetkililerinden gelen talep üzerine vergiden istisna-muaf tutulmuş, müstesna vakıf olarak kabul edilmiştir⁴⁰¹.

25 Kasım 1893 tarihli belgede, belki de son dönem Osmanlı Devleti medrese ve vakıf sisteminin bozulmaya yüz tuttuğunun ve gerilediğinin bir göstergesi ve yansıması olarak, 1898-1900 yılları arası Yakup Çelebi Evkafı gelirlerinin toplanması ve muhafazasındaki problemler dile getirilmiştir⁴⁰². Muhtemelen bu problemlerle bağlantılı olarak, biri, 30 Nisan 1904 Cumartesi tarihinde, 17 Haziran 1902 tarihli⁴⁰³, diğeri ise 17 Mayıs 1904 Salı tarihinde ise 9 Haziran 1902 tarihli olmak üzere Kütahya'daki Germiyanzade Yakup Çelebi Evkafı'nın gelirleri (tanzim ve taksimi) hakkında sadır olan fermanın hükümlerinin gereği gibi uygulanması ile ilgili Şeyhülislam Mehmed Cemaleddin Efendi tarafından Kütahya Niyabet-i Şer'iyyesi'ne iki ayrı şukka gönderilmiştir⁴⁰⁴. Yine aynı yıl içerisinde aynı konu

³⁹⁹ Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 223-224.

⁴⁰⁰ Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 224.

⁴⁰¹ BOA, MV, 5, 1, 2.

⁴⁰² BOA, BEO, 394, 29541/1.

⁴⁰³ Arif Kolay, *Kütahya Şer'iyye Sicilleri 72 Numaralı Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2001, s.33.

⁴⁰⁴ Kolay, a.g.t., s.34.

mahiyetinde 4 Eylül 1901’de sadır olan fermanın gereğinin yerine getirilmesi ile ilgili bir şukka daha gönderilmiştir⁴⁰⁵.

16 Mayıs 1904 tarihli belgeye istinaden Germiyanzade Yakup Çelebi vakfı mütevelisinin müracaatı üzerine, senelik 11.500 (on bir bin beş yüz) kuruş olan mütevellî maaşının aynen devamı yönünde istekte bulunulmuş ve vakfın gelirleri, mütevellîleri ve şu ana kadarki vakfın süreci mercek altına alınmıştır⁴⁰⁶.

Anadolu Ahkâm Defteri’ndeki Kütahya Sancağı ile ilgili kayıtlar incelendiğinde, medresenin de bağlı olduğu Germiyanzade Yakup Çelebi Evkafı ile ilgili üç hüküm bulunmuş olup Kütahya Naibine ve mütesellimine gönderilen iki ayrı hükümden birinde Germiyanzade Yakup Çelebi Evkafı Mütevellisi tarafından vakfın Simav Gölü mukataasının tasarrufuna mültezimin müdahalesi, diğerinde de, Kütahya Sancağı’ndaki Kalın Viran Nahiyesi’ndeki Kale müstahfızlarının söz konusu evkafın malına müdahalesinden şikâyet edilmekte, üçüncü olarak Kütahya Naibine ve Geyve mütesellimine gönderilen hükümde, vakfın mütevellisi Hasan, Simav Gölü köyünün gelirlerini toplayan Hacı İsmail’in zimmetinde para kaldığından ve bunun tahsil edilemediğinden şikâyet etmekte olup, her üç hükümde de vakıf malının haklı tasarrufuna müdahale ve tecavüzün cezalandırılması, haksız tasarrufuna da engel olunması yönünde karar beyan edilmiştir⁴⁰⁷.

Germiyanoglu Yakup Çelebi Evkafı’ndan olmak üzere, mevlevihanedeki dervişlere verilen senelik 60 kiyle buğday, arpa ve toz-toprağın verilmediği, Kütahya Mevlevihanesi Postnişini İsmail Hakkı Efendi’ye 3 yıldır yıllık ücreti olan 45 kuruşun ödenmediği ve yine aynı vakfa bağlı olan medresede müderrislik yapmakta olan Osman, Mehmed Galib ve İbrahim Ethem Efendi’lere de vazifelerinin (ücretlerinin) gereği gibi ödenmediğine dair nezarete şikâyetler ulaşmış, Evkaf-ı Hümayun Nezareti tarafından, durumun derhal düzeltilmesi ve bahsi geçen hak sahiplerine ödemelerin vaktinde ve tam olarak yapılması yönünde ihtarda bulunulmuştur⁴⁰⁸.

⁴⁰⁵ Kolay, a.g.t.,s.32.

⁴⁰⁶ Dadaş vd., a.g.e., s. 195-202.

⁴⁰⁷ Filiz Tapan, 2 *Numaralı Anadolu Ahkâm Defterinde Yer Alan Kütahya Sancağı ile İlgili Hükümlerin Analizi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010, s. 70, 72, 75.

⁴⁰⁸ BOA, A.MKT. UM, 340, 80, 3/1-3.

Kütahya'nın en köklü ve en büyük medreselerinden biri olan Yakup Çelebi Medresesi'nin vakıfları ve vakıf faaliyetleri ile ilgili bu bilgileri aktardıktan sonra, şimdi de medresenin müderrisleri ve öğrencileri hakkında edindiğimiz malumatı aktarmayı uygun buluyoruz.

Şeyhülislam Şeyhi Efendi'den icazetli, fazıl ve mütenebbi bir insan olan Bülbülzade Kasım Efendi, Kütahyalı olup bazı müderrisliklerde bulunmuş ve 1588 yılında Sahn payesiyle Kütahya Germiyanzade Yakup Çelebi Medresesi müderrisi olarak tayin edilmiştir⁴⁰⁹.

Hamid Efendi, Rükneddin Efendi, Hubbaa(Habi) Mollası Mehmed Efendi⁴¹⁰ ve Seyyid Murtaza Efendi, XVI. yüzyıl Germiyanoglu Medresesi müderrislerindendir⁴¹¹. İsmi sayılan müderrislerden başka, bu medresede 1590'dan itibaren –muhtemelen Bülbülzade Kasım Efendi⁴¹²,den sonra- sırasıyla Kara Fatma Efendi, Şerif Efendi ve Visali Efendi⁴¹³ 'nin de müderrislik yaptıkları anlaşılmaktadır⁴¹⁴.

Germiyan medreselerinin birinde Müftü Hafız Bekir Efendi, diğerinde ise Hocazade müderrislik yapmakta idi⁴¹⁵.

Germiyanzade Yakup Çelebi Vakfı'na bağlı belli bir hisse (3/4) vazife ile tevcih edilen müderrisler olan Seyyid Osman Efendi ve oğlu Abdullah Efendi, ücretlerine kanaat etmeyip halktan buğday (ve/ya un) çalma yoluna gittikleri için, 16 Kasım 1854 tarihinde, vakıf yetkililerine, müderrisler hakkında gerekli işlemlerin yapılmasına dair bir şukka gönderilmiştir⁴¹⁶. Baba-oğul birlikte müderrislik yapılabildiği yönünde bize bilgi veren belge, aslında Osmanlı toplumunun her alanda nasıl kötüye doğru gittiğinin eğitim cephesinden çekilmiş bir fotoğrafı olsa gerektir.

⁴⁰⁹ Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 252.

⁴¹⁰ Şehzade Selim'in sancakbeyliği sırasında Kütahya Kadılığı yapmış, müderrislik ilave edilerek mevleviyet payesi verilmiştir.

⁴¹¹ Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 222.

⁴¹² Müftülük görevinde de bulunan Kasım Efendi, 1601'de Kütahya'da vefat etmiştir. Bkz: Güner, *Tarihte*, s. 40.

⁴¹³ Aslen Niğde'li ise de Kütahya'da yaşamış, 1646'da Kütahya'da vefat etmiştir. Bkz: Güner, *Tarihte*, s. 40.

⁴¹⁴ Baltacı, a.g.e., s. 213.

⁴¹⁵ Kalyon, a.g.e.,s.226.

⁴¹⁶ BOA, A.MKT.UM., 172, 7.

28 Haziran 1878 tarihi itibariyle Börekçiler Mahallesi sakinlerinden 27 Ağustos 1862 tarihli berat ile Camii Kebir-Germiyan medresesinde müderrislik yapan Abdullah Halife'nin vefatı üzerine yerinin boş kalmasından dolayı oğlu Mehmed Şerif Efendi'ye bu görev teklif edilmiş, fakat O'nun da kendi istek ve rızasıyla görevi bırakıp, Hacı Abdülbaki Efendi'yi teklif ve tavsiye etmesi üzerine yapılan imtihan ve tahkikat sonucunda ehil ve muktedir olduğu anlaşılan Hacı Abdülbaki Efendi müderris olarak tayin edilmiştir⁴¹⁷. Bu belgeden anlaşılmaktadır ki Osmanlı Eğitim Sisteminde müderrislik, vakfiye şartları dâhilinde gönüllülük esasına dayanıyordu. İstemediği takdirde kimseye zorla müderrislik verilmiyordu. Dikkate değer ikinci bir husus ise, teklif ve tavsiye edilse dahi belirli inceleme ve imtihan yapılmaksızın müderris tevcihi yapılmıyordu.

1883-84 yıllarında Ahmed Asım Efendi'nin müderris olarak görev yaptığı⁴¹⁸ medresede 1899 yılında Kamil Efendi⁴¹⁹, 1900-1901 yıllarında ise Rasih Efendi müderris olarak görev yapmaktaydı⁴²⁰. 1903 yılında ise müderrisliğe Mehmet Kamil Efendi getirilmiştir⁴²¹.

5 Ağustos 1901 tarihinde, Evkaf-ı Hümayun Nezaret-i Celilesi'ne, müderris Kamil Efendi ve Halil Kamil Paşa Medresesi'nde de görev yapan Rasih Efendi'nin liyakatsizlikleri, kötü görülen halleri ve görevden alınıp yerine ehil birilerinin tevcihi talebine binaen bir dilekçe gönderilmiş, Germiyanzadelerden 4 imza ile de teyid edilmiştir⁴²². Bu belgeden yola çıkarak, müderrislerle ilgili sözlü olduğu kadar yazılı şikâyetlerin de yapılabildiğine tanık olmaktadır. Durumu teyid ve tahkik amaçlı bilinen bir aileden 4 imza istenmesi de hayli ilginçtir.

1883-84 yılında medresenin öğrenci sayısı 30 iken⁴²³ 1899 yılında 25'e düşmüş⁴²⁴, Rasih Efendi döneminde 40'a kadar yükselmiş⁴²⁵, 1903 yılı Mehmet

⁴¹⁷ Göksal, a.g.t., s. 109.

⁴¹⁸ HVS, 1301, s. 217.

⁴¹⁹ SNMU, 1317, s. 1169.

⁴²⁰ SNMU, 1318, s. 1305.

⁴²¹ SNMU, 1321, s. 489.

⁴²² BOA, DH. MKT, 2524, 27, 1.

⁴²³ HVS, 1301, s. 217.

⁴²⁴ SNMU, 1317, s. 1169.

⁴²⁵ SNMU, 1318, s. 1305.

Kamil Efendi döneminde ise medresede bulunan toplam öğrenci sayısı 27' ye kadar düşmüştür⁴²⁶.

Germiyanoglu II. Yakup Bey Medresesi, 1935 yılına kadar kısmen ayakta durmakta idi ve ünlü taş vakfiye sonradan taşındığı şimdiki yerinde değil de buradaki bir eyvanda duruyordu. O devirde orada yaşayanlar ve hatırlayabilenlerin de yardımlarıyla, medresenin U biçimi dizilen hücreler ve müderris odasından meydana geldiği tesbit edilebilmiştir. Baca yapıları da dikkate alındığında, neredeyse İznik Süleyman Paşa Medresesi'nin küçük bir prototipi diyebileceğimiz medresenin Germiyanlı mimarisine Osmanlı mimarisinin etkilerini gösterdiği söylenebilir. Medresenin tam planının ortaya çıkması bir kazı çalışmasıyla mümkün görünmektedir⁴²⁷.

Medreselerin yıkılışı esnasında görevli bulunan Mustafa Yeşil tarafından anlatıldığı ve yazılı kaynaklardan da tespit edildiği üzere, mescid, medrese, imaret, türbe ve kütüphaneyi de içine alan Yakub Bey Külliyesindeki medrese 9 hücrelidir. Giriş kapısı eyvan biçimindedir ve meşhur “Taş Vakfiye” bu dar eyvanda bulunmaktadır. Hemen yanında ise “Müderris Odası” bulunmaktadır⁴²⁸.

1935 yılına kadar bir bölümü ayakta kalabilen medrese, bu tarihten sonra tamamen yıkılmıştır. Bugün itibariyle büyük bir kısmının üzerinde Gediz Caddesi'nin girişi (başlangıcı) bulunmaktadır⁴²⁹. 70'li yıllar itibariyle medrese ve İmaret Mescidi Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi olarak kullanılmaktaydı⁴³⁰. 1440-41 ve 1803 yıllarındakilerden sonra Yakup Çelebi Külliyesi, 1954 ve 1998-99 yıllarında da onarım görmüştür⁴³¹.

9. HACI KARA MEHMET AĞA MEDRESESİ

Kara Hacı Mehmet Ağa Medresesi olarak da karşımıza çıkmakta olan medresenin 22 Şubat 1813 tarihli bir kayda göre “Odun Pazarı” denilen yerde

⁴²⁶ SNMU, 1321, s. 489.

⁴²⁷ Altun, a.g.m.,s. 422.

⁴²⁸ Kalyon, a.g.e., s.209.

⁴²⁹ Kölemen (Yüce), a.g.t., s. 29-30.

⁴³⁰ Şahin, a.g.m., s.116.

⁴³¹ A. Osman Uysal, *Germiyanogulları Beyliği'nin Mimari Eserleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006, s. 125.

bulunduğunu söylemek mümkündür⁴³². 9 Şubat 1900 tarihli sicil kaydını esas alarak da, medresenin Kütahya Arasta çarşısında, büyük bedestenin yukarı kapısı civarında olduğunu söyleyebiliriz⁴³³. Söz konusu iki yer de zamana göre ismi ve işlevi değişmiş aynı pazarın bölümleridir diye düşünmekteyiz. Medrese Kara Hacı Mehmed Ağa tarafından yaptırılmıştır⁴³⁴.

22 Şubat 1813 tarihinde, Kütahya Bezirciler mahallesi sakinlerinden Fahri kızı Ümmühani tarafından, Eskiciler Sokağı'nda bulunan, dört taraftan Hacı Ahmet Ağa, Eskici Ali, Hacı Hasan'ın dükkânları ve umumi yol ile sınır mülkü olan dükkân Allah rızası için vakfedilmiş; medresede –birlikte- müderrislik yapan Seyyid Abdullah ve Abdurrahman Efendiler, kendilerinden sonra da evlatlarına geçecek şekilde vakıf için müteveli olup, dükkânı misline kiraya vermeleri, gelirden öncelikle dükkânın masraf ve tamiratına harcamaları, kalan gelirden, iki hücreden oluşan medresenin her bir odası için senelik 120 akçe para ayırmaları ve sonrasında kalan gelire de iki mütevellinin sahip olması şart koşulmuştur⁴³⁵. Seyyid Abdullah Efendi ve Seyyid Abdurrahman Efendi'lerin, söz konusu tarihte, müştereken görev yaptıkları medresenin 2 odalı küçük bir medrese olduğu ve bir kadın tarafından hem bina olarak hem de eğitim-öğretim faaliyetleri olarak desteklendiği anlaşılmaktadır.

10. HACI ŞERİF MEDRESESİ

Bu medrese ile Tanzimat Sonrası Dönem'e tarihlenen Hacı Şerif (Mehmed) Ağa Medresesi, farklı yerlerde bulunmalarına rağmen Salnameler de dâhil olmak üzere birçok kaynaktan birbiriyle karıştırılabilmektedir. Bu karışıklığı gidermek adına biz Kazancılar Mahallesi'ndeki medreseyi, Hacı Şerif Ağa, Hacı İbrahim Mahallesi'ndeki bu medreseyi ise Hacı Şerif Medresesi olarak isimlendirmeyi tercih ettik. Her iki medrese, birbirinden bağımsız medreseler olup yaptırımları da farklı kişilerdir.

⁴³² Dadaş vd., a.g.e., s. 325.

⁴³³ Oğuz Akça, 68 *Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicil Defterinin Transkripsiyonu*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2000, s. 364.

⁴³⁴ VGMA, 196 *Numaralı Defter*, s. 80/700; 1751 *Numaralı Defter*, s. 80-81/55; Zeyrek, a.g.t., s. 130; Dadaş vd., a.g.e., s. 25.

⁴³⁵ VGMA, 1751 *Numaralı Defter*, s. 80-81/55; Dadaş vd., a.g.e., s. 325.

Kütahya’da Hacı İbrahim Mahallesi’nde bulunmakta olan medrese, Hacı Süleyman oğlu Hacı Şerif (Mehmed) Ağa tarafından 21 Kasım 1816 tarihli vakfiye ile kurulmuştur⁴³⁶.

20 Mayıs 1848 tarihi itibarıyla, medresenin kurucusu Hacı Şerif Ağa’nın kızı ve aynı zamanda müteveli olan Fatma Hatun tarafından, medresenin yanında akmakta olan suyun Kütahyalı Karaağazade Hacı Hüseyin Efendi tarafından kesilmesi (ve/ya kendi suyuna aktarılması) sebebiyle Evkaf-ı Hümayun Nezareti’ne durumla ilgili bir şikâyet dilekçesi gönderilmiş⁴³⁷, söz konusu problemin giderilmesi için de Nezaret tarafından Kütahya muhassılına bir şukka gönderilmiştir⁴³⁸.

1899 yılında müderris Ali Efendi iken, 1900-1901 yıllarında ise Raşit Efendi’dir. 1903 yılında bu göreve Şakir Efendi getirilmiştir⁴³⁹. 1899 yılı Ali Efendi döneminde öğrenci sayısı 40 iken, 1900-1902 yılları Raşit Efendi ve 1903 yılı Şakir Efendi dönemlerinde ise sırasıyla 50 ve 60’a yükselmiştir⁴⁴⁰.

11. HALİLİYE MEDRESESİ

Kaynaklarda Molla Halil, Halil Çelebi ve Kazasker Medresesi olarak da görebildiğimiz medrese, Balıklı Mahalle’de, Sâdeddin Câmîi’nden Mollabey külliyesine giderken Muvakkithâne’nin arkasında, günümüzde Barbaros İlkokulu’nun batı kısmı ile şimdi Hacı Hıfzı Bölge Kur’an Kursu olan yerde, vaktiyle Şer’i Mahkemelerin olduğu yerde (mahkeme önü-mekime önü) bulunmakta idi. Çok geniş ve yüksek ahşap bir avluya giriş kapısı olan medresenin yanında Müftülük Dairesi olarak kullanılan çok bakımlı bir bahçesi olan yapı ve sol tarafında da Müftü Efendi’nin oturduğu oda ile diğer hizmet odaları bulunmakta idi. Halk tarafından “Haliliye Medresesi” olarak da bilinen medresenin banisi Halil b. Mahmud-i Germiyani, medrese ile birlikte şimdi otomobil garajı olarak kullanılan yerde bir de hamam yaptırmıştı. Germiyani’nin kadılık ve Rumeli kazaskerliğinden dolayı medreseye Kazasker Medresesi de denilmiştir⁴⁴¹.

⁴³⁶ VGMA, 43 Numaralı Defter, s. 472-474-166; HVS, 1302, s. 441; SNMU, 1318, s. 1304-1305; Karakaş, a.g.t., s. 80.

⁴³⁷ A.MKT, 122, 38/1.

⁴³⁸ A.MKT, 122, 38/2.

⁴³⁹ SNMU, 1317, s. 1169; 1318, s. 1305; 1321, s. 489.

⁴⁴⁰ SNMU, 1317, s. 1169; 1318, s. 1305; 1321, s. 489.

⁴⁴¹ HVS, 1302, s. 441; Kalyon, a.g.e., s.216.

Molla Halil Medresesi, bazı medreselerde müderrislik yaptıktan sonra İstanbul'da Sahn-ı Semaniye'den birine müderris olan, ardından II. Bayezid'in Edirne'deki medresesine müderris olarak atanan, müteakiben İstanbul kadısı ve Rumeli kazaskeri olan ve Yavuz'un ilk devirlerinde de vefat eden 'Halili' lakaplı Halil b. Mahmud-u Germiyani tarafından yaptırılmıştır⁴⁴². Aşağıda da belirtileceği üzere medresenin vakfiye tarihi olan 1505 yılında yaptırıldığını söyleyebiliriz.

Ayrıca Dr. Mehmet Saadettin Aygen tarafından Afyon'da neşredilen 'Afyonkarahisar'lı Ahteri⁴⁴³ isimli eserin 12. ve 13. sayfalarındaki medrese ile ilgili resim ve planlardan⁴⁴⁴ medresenin kubbeli ve revaklı olduğu, kapı ve pencerelerinin de mermer işlemeli aynaları, kemerleri ve kesme taş duvarlarıyla devrinin mimari özelliklerini çok güzel bir şekilde aksettirdiği anlaşılmaktadır⁴⁴⁵.

Hal-i hazırda mevcut bulunmayan medresenin Sa'di b. Üveys imzalı vakfiyesi, 1504-1505 tarihlidir. Bu veya buna yakın bir tarihte yapılmış olması düşünülen medrese, söz konusu vakfiyeye göre yirmili idi ve bu durumunu Kanuni devrinde de korumaktaydı⁴⁴⁶. Halil b. Mahmud-i Germiyani tarafından yapılan hamama da yaptığı görevden dolayı "Kazasker Hamamı" denilmiştir ve bu hamam medreseye vakfedilmiştir. Söz konusu 1512 tarihli vakfiyede hamamın; erkekler, kadınlar ve keçecilerin keçe dövmeleri için ayrılan bölüm olmak üzere üç bölümden oluştuğu kayıtlıdır⁴⁴⁷. Bu medresenin İstanbul'da da vakıfları olmasından mülhem İstanbul evkaf defterinde de "Vakf-ı Mevlana Halili bin Mevlana Mahmud" şeklinde kayıtlı bulunmaktadır⁴⁴⁸. 1546 tarihli defterde medresenin giderleri; diğer görevlilerin yanı sıra müderrise günlük 20, talebelere günlük 25 akçe olarak kaydedilmiş, vakıf gelirleri olarak ise, Kütahya'da ve İstanbul'da farklı mahallelerde olmak üzere, hamam, başhane, müstakil veya iki katlı evler ve dükkanlar olarak belirtilmiştir ki, bütün gelirler toplamı 24840 akçe, giderler toplamı 20880 akçe,

⁴⁴² Ahmet Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Daru-l Hadislerin Yeri*, TTK, Ankara 1997, s.89; Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s.226.

⁴⁴³ Fotoğraflar ve ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Saadettin Aygen, *Afyonkarahisarlı Alim ve Lüğatçı Muslihiddin Mustafa bin Şemsettin Karahisari Ahteri*, Türkeli Yayınları, Afyon 1980, s. 10-11,17.

⁴⁴⁴ Söz konusu resimlerden biri ve medresenin planı tezimizin sonundaki ekler bölümünde bulunmaktadır. Bkz: Ek-4 ve 5.

⁴⁴⁵ Kalyon, a.g.e.,s. 217.

⁴⁴⁶ Gül, a.g.e., s. 89.

⁴⁴⁷ Kalyon, a.g.e., s.216.

⁴⁴⁸ Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 227.

buna binaen artan gelir ise 3960 akçe olmaktadır. Geçmiş senelerden söz konusu tarihe kadar artan gelirlerin toplamı da 3960 akçe olarak ifade edilmiştir⁴⁴⁹. Medrese hakkında, 1534 tarihli defter ve Kanuni devrine ait mufassal defterde herhangi bir bilgi bulunmazken, 1571 tarihli evkaf defterinde, Kütahya'daki vakıf gelirleri; hamam dükkân, çayır ve zemin ve debbağhane gelirleri toplamı 15448 akçe, İstanbul'daki vakıf gelirleri 9440 akçe, yekûn olarak 24888 akçe tutmaktadır. Söz konusu defterde, medrese harcamaları ise; müderrise günlük 25 akçe, talebeye (10 nefer-kışı) günlük 5, senelik 1800 akçe olarak belirtilmiştir⁴⁵⁰. Buraya kadarki bilgilerden yola çıkarak, Haliliye Medresesi'nin hem Kütahya'da hem de İstanbul'da önemli miktarda gelirleri olan vakıfları olduğu hükmüne varabiliriz. Kurumsallığını kazanmış, kayıtları ciddiyetle tutulan bir medrese görünümündedir.

24 Aralık 1698 tarihi itibarıyla günlük 5 kuruş akçe ücretle Kütahya Haliliye Medresesi vakfı mütevellisi olan Seyyid Kasım Efendi görevine devam ederken, Seyyid Abdü'l-baki Efendi tarafından şikâyet edilmiş, soruşturma geçirmiş, kendi isteği üzerine görevden alınıp Seyyid Abdülbaki Efendi aynı ücretle aynı şartlarda vakıf mütevellisi olarak tayin edilmiştir⁴⁵¹. 14 Mart 1701 tarihinde ise Halil Çelebi Evkafı'nın mütevellisi olan Ömer Efendi'nin kendi rızasıyla hakkından feragat etmesi üzerine, yerine günlük beş akçe ile Seyyid Ahmed müteveli tayin edilmiştir⁴⁵².

Kütahya'da Haliliye vakfına merbut, günlük 2 akçe ile kitabet (kâtiplik), iki akçe ile nazırlık, iki ve üç akçe ile cüzhanlık, iki akçe ile cabilik ve bir akçe ile mürkatı görevlerinin iki berat ile mutasarrıfı olan Hacı Ali oğlu Hüseyin Efendi'nin vefatı üzerine, söz konusu görevler, oğulları Seyyid İbrahim ve Seyyid Ali'ye tevcih edilmiştir⁴⁵³ ki bu belgeler kanalıyla biz Osmanlı vakıf sisteminde bir görevin birden fazla kişi tarafından paylaşılması gibi, birden fazla görevin tek kişinin uhdesinde bulundurulmasının da mümkün olabildiği bilgisine ulaşmaktayız.

⁴⁴⁹ Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 227-228.

⁴⁵⁰ Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 229.

⁴⁵¹ Ekrem Güngör, *1 No'lu Kütahya Şla şöylece aer'yye Sicili (II. Bölüm) Transkripsiyonu ve Kritiği*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2006, s. 301-302.

⁴⁵² Sarıavcı, a.g.t., s. 189.

⁴⁵³ BOA, C.EV., 486, 2571/1,3.

2 Numaralı Anadolu Ahkâm defterinde kayıtlı üç ayrı hükümde Haliliye (medresesi) vakfının mütevellisinin Müteveffa Bolvadinli Müderris Efendi Vakfına (ve tasarrufuna) müdahalede bulunduğu bu vakfın mütevellisi Cafer Efendi tarafından dile getirilmiş, ayrıca Haliliye Medresesi vakfına ait Pazar Hanı isimli yer için mütevellisine kira ücreti ödedikleri halde tekrar kendilerinden “icare-i zemin” olarak fazladan para talebinde bulunulduğundan şikâyet etmiş, bunlara binaen Kütahya kadısı, naibi ve müsellimine; vakfa ve vakıf malına herhangi bir şekilde müdahale ve tecavüzün engellenmesi üzere bildirimde bulunulmuştur⁴⁵⁴.

Vakıf bilgileri ve görevlilerini böylece özetleyebildiğimiz medresenin müderris ve öğrenci bilgilerini ise ana hatlarıyla şöylece aktarmak mümkündür:

Müderrisi olarak Vildan Efendi (ö.1558'den sonra) bilinmektedir⁴⁵⁵. 9 Mart 1558 tarihinde Kütahya'yı ziyaret eden Kutbeddin Mekki'den, bu medresede görevli bulunan Vildan Efendi'nin 20 Osmanî akçe aldığı nakledilmektedir⁴⁵⁶. Bu bilgiden medresenin söz konusu tarihte paye itibariyle yirmili olduğu anlaşılmaktadır.

İsmi Muslihiddin Mustafa bin Şemseddin Ahteri olmakla birlikte, Ahteri diye meşhur olan, Şerh-i ale'r-Risaleti'l-Kefevi fi'l-edeb, Hamilü'l-Muhadarat, Tarih-i Ahteri⁴⁵⁷, Camiu'l-Mesail⁴⁵⁸, Ahteri-i Kebir⁴⁵⁹ isimli eserlere sahip olan zatın babası meşhur hattat Şemseddin Ahmet Çelebi'dir. Doğumu ve tahsili hakkında bilgimizin olmadığı bu zat Kanuni Sultan Süleyman devrinin önde gelen âlimlerindendir. Ahteri, tahsilinden sonra, 15 akçe yevmiye ile Kütahya Haliliye Medresesi müderrisi olmuş, vefatına kadar da burada görevine devam etmiştir. 1560 yılında vefat eden Ahteri'nin kabri de Kütahya'dadır⁴⁶⁰.

⁴⁵⁴ Tapan, a.g.t.,s. 63-64, 71, 101-102.

⁴⁵⁵ Gül a.g.e., s. 89.

⁴⁵⁶ Varlık, “XVI. Yüzyılda Kütahya”, s. 227; Baltacı, a.g.e., s. 87.

⁴⁵⁷ Peygamberler ve bazı İslam âlimlerinin hayatları hakkında kaleme alınmıştır.

⁴⁵⁸ Fıkıh meseleleri hakkında kaleme alınmıştır.

⁴⁵⁹ En meşhur ve en önemli eseri, medreselerde de okutulan 40.000 kelimelik Arapça-Türkçe lügat.

⁴⁶⁰ Recep Dikici, “Afyonkarahisar’lı Meşhur Âlim, Edip ve Şairler”, *VI. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Afyon Belediyesi Yayınları, Ocak 2003, s. 370. Ayrıca bkz: Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s.218; Aygen, *Ahteri*, eserin tamamı.

4 Mart-1 Nisan 1701 tarihinde Kütahya'daki Halil Çelebi Medresesi Müderrisliği'ne Seyyid Kasım Efendi'nin vefatı üzerine Mevlana Seyyid Ahmed Efendi tayin edilmiştir⁴⁶¹.

1883-1885 yılları itibariyle Hakkı Efendi'nin görev yaptığı medresede 20 öğrenci ilim tahsil etmektedir⁴⁶². 1899 yılından itibaren medresenin müderrisi Ali Efendi olarak tespit edilmiştir⁴⁶³.

Medresede, 23 Ağustos 1866 tarihinden itibaren “yarı(1/2)” müderrislik görevine Mustafa oğlu Ahmed Efendi, yine 13 Kasım 1867 tarihinden itibaren diğer “yarı(1/2)” müderrislik görevine ortak olarak görevlendirilen Ebubekir oğlu Ahmed Sabit, İbrahim ve İsmail Hakkı Efendi devam etmektedir. Söz konusu müderrislerden sadece İsmail Hakkı Efendi çocuk sahibi olup diğerlerinin çocuğu bulunmamaktadır. Bunların vefatı dolayısıyla yerlerine sırasıyla, İsmail Hakkı Efendi'nin oğulları Ali, İbrahim Edhem ve Mehmed Halid getirilmiş, bunlardan Ali, göreve ehil bulunmamış olup İbrahim Ethem halen tedris görevine devam etmektedir, Mehmed Halid ise halen yaşça küçük olduğu için, Ahmed Sabit, babası İsmail Hakkı Efendi ve diğer amcası Ahmed Efendi vefat edip üçünün de yeri boş olduğu veçhile, İbrahim Ethem Efendi imzasıyla üç kişinin yerine de müderrislik görevini ifa etmekte iken, amcalarının çocuksuz vefat etmesi, Ali Efendi'nin ehil olmaması ve kardeşinin de yapamayacak derecede küçük olması sebebiyle, yapılan bir imtihan neticesinde bütün tedrisiyyet cihetlerine 18 Haziran 1906 tarihinde İbrahim Ethem Efendi ve oğlu İsmail Efendi layık görülmüş ve buna göre görevlendirme yapılmıştır⁴⁶⁴. Bu belgeye istinaden müderrislik görevinin müştereken (belli ve sabit oranlarda bölünmüş ve ortaklaşa) yapılabileceğini, diğer şartları uygun olsa da küçük yaşın göreve engel teşkil edebileceğini ve birden fazla kişinin yerine vekâleten görevin ifa ve eda edilebileceğini anlamaktayız.

17 Ağustos 1907 tarihli, medrese müderrisinin kazasker hamamı denilen bir hamamla ilgili alım-satım, tamirat ve tadilat işlerinin konu edildiği belge⁴⁶⁵ de

⁴⁶¹ Öke, vd., a.g.e., s.102, Ayrıca bkz., Sarıavcı, a.g.t., s.189.

⁴⁶² HVS, 1301, s. 217; Öztürk, a.g.t., s. 28.

⁴⁶³ SNMU, 1317, s. 1167.

⁴⁶⁴ VGMA, 189 Numaralı Defter, s. 270-271/2163; Kolay, a.g.t.,s.118.

⁴⁶⁵ İbrahim Çiğdem, *Kütahya 76 No'lu Şer'iyye Sicili Transkripsiyonu*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2002, s. 26-28.

aslında, ileride bir sonraki bölüm olan III. Bölümde Müftizade Medresesi'nin girişinde bahsedeceğimiz kafa karışıklığına katkı sağlar mahiyettedir. Belgede müderris olarak, berat sahibi Kütahya Cemalettin mahallesi ahalisinden Ebubekir oğlu, İsmail Hakkı oğlu Müftizade Seyyid İbrahim Ethem Efendi'den bahsedilmekte ve medreseden de "Haliliye nam-ı diğer Mahkeme Medresesi" olarak söz edilmektedir. Belgenin devamında söz konusu edilen kadiasker/kazasker hamamını dikkate aldığımızda medresenin Balıklı mahallesinde olduğu ortadadır. Asıl sorun şudur, belgede de belirtildiği üzere, vakfa bağlı hamamdan yola çıkarak bu medresenin Haliliye-Molla Halil medresesi olduğunu ve mahkeme medresesi olarak da adlandırıldığını anlayabiliyoruz. Ama kaynaklarda bahsedilen ve Balıklı mahallesinde gösterilen Mahkeme Medresesi yok mudur, yahut, yer yakınlığı (aynı mahallede) dolayısıyla var fakat birbiriyle karıştırılmakta mıdır, tartışma konusudur.

1899 yılında müderris Ali Efendi'nin 30 talebesi vardır⁴⁶⁶. 1900 ve 1902 yıllarında, öğrenci sayısında bir değişiklik gözlenmezken, 1903 yılında bu sayı 35'e yükselmiştir⁴⁶⁷. Haliliye Medresesi'nde müderrisliğin yanısıra vakıf mütevelliliği de yapan Ömer Bari Hazretleri'nin İstanbul'dan bir araştırmacı tarafından bulunan kabri de garaj girişinin sağındaki yüksek ağaçlı bir mekânda olup bir levha ile yeri ve kısa kimliği açıklanmış⁴⁶⁸, Kütahya'lı ünlü ressam Ahmet Yakupoğlu tarafından mezarının yağlıboya bir resmi çizilmiştir⁴⁶⁹.

Sonradan Fetvahane, Müftülük olarak da kullanılmakta olan ve bir XVI. yy. yapısı olan Molla Halil (Kazasker) Medresesi'nin bugün yerinde hiçbir şey yoktur. Ara Altun'un belirttiğine göre, 1980 yılında, avluya işaret eden yerde eskiden kalmış olması muhtemel bir şadırvanın kalıntıları yer almakta ve suyu akmakta idi⁴⁷⁰. XVI. yüzyılın başlarına ait olan Molla Halil Medresesi tamamen yok olmuş durumdadır⁴⁷¹. Bu bilgilerden yola çıkarak varacağımız ortak sonuç şudur: Medrese, maalesef günümüze ulaşamamıştır.

⁴⁶⁶ SNMU, 1317, s. 1167.

⁴⁶⁷ SNMU, 1318, s. 1305; SNMU, 1319 Senesi, 4. Def'a, Matbaâ-i Âmire, İstanbul, s.580; 1321, s. 489; Kölemen (Yüce), a.g.t.,s. 36.

⁴⁶⁸ Kalyon, a.g.e., s. 217.

⁴⁶⁹ Bkz: Yakupoğlu, a.g.e., s. 100.

⁴⁷⁰ Altun, a.g.m.,s. 423.

⁴⁷¹ Karakaya, "Kütahya", s. 586.

12. HALİL KAMİL AĞA (PAŞA) MEDRESESİ

Halil Kamil Paşa ve/ya Halil Kâmilî Ağa Medresesi olarak da meşhur olan mederese, Camii Kebir mahallesinde, Germiyanoglu Yakup Bey Medresesi bitişiğinde bulunmaktadır⁴⁷². Bugünkü Gediz Caddesi'nin ortalarına kadar varan ve bazı bölümleri kargir ve bazı bölümlerinin ahşap olduğu anlatılan, Yakub Bey Medresesi'nin yanında ve türbenin çıkıntısında bir duvarla ayrılan Halil Kamil Ağa Medresesi ve çeşmesi bulunmaktadır⁴⁷³. İmaret mescidi yanında, çeşmesiyle birlikte Germiyanlı medresesine bitişik ahşap bir yapıdır⁴⁷⁴. 1835 tarihli bir ilam kaydından Paşam Mahallesinde bulunduğu ifade edilmektedir ki o yörenin söz konusu yüzyıl itibariyle diğer isimlerinden biri olsa gerektir⁴⁷⁵. Medrese, Kütahya mütesellimi Mehmetoğlu Halil Kamil Ağa tarafından yaptırılmıştır⁴⁷⁶.

1835 tarihli vakfiyede bildirildiği üzere, Halil Kamil Ağa tarafından;

Paşam mahallesinde Şabanoğlu Ali'den alınıp, yıkılarak yeniden yaptırılan ahşap, üzeri kiremit örtülü 9 oda, 10 dirhem tatlı su, çeşme, şadırvan ve avludan müştemil medrese başta olmak üzere, diğer vakfedilen bahçe, değirmen ve dükkânlardan oluşan gayr-i menkuller sayılmış;

-Sayılan bütün mülklerin, müteveli tarafından misliyle kiralanması, değirmenden elde edilen gelirin sadece medrese, dükkân ve bahçelerin duvarlarıyla değirmenlerin tamirine harcanması, bahçeler ve dükkânlardan sağlanan gelirden, medresedeki müderris odasının haricinde öğrenci odalarının her birine aylık üçer kuruş ayrılması, artan gelirin ise, şehrin âlimlerinden olmak şartıyla, akli ve nakli ilimlere sahip, tedrise muktedir müderris efendiye, şu anda bu şartları haiz Ahi Erbasan Mahallesinden Doğ(a)larlı Osman Efendi'ye⁴⁷⁷, vefat edince de aynı şartlarda kadı onayı ve ilamı ile verilmesi, yönetimin hayatta oldukça kendisinde olması, kendisinden sonra ise neslinden gelen erkeklerin en büyüğü, yoksa kız çocuklarının en büyük ve olgunu, o da yoksa sırayla yakınlık derecesine göre

⁴⁷² Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 84.

⁴⁷³ Altun, a.g.m.,s. 290.

⁴⁷⁴ Altun, a.g.m.,s. 423.

⁴⁷⁵ Dadaş vd., a.g.e., s. 351-355.

⁴⁷⁶ Dadaş, vd., a.g.e., s. 351-355.

⁴⁷⁷ 1809-1874 yılları arasında yaşadığı belirtilen Osman Efendi'nin, 'Veli-i talibin Veli-i gayr-i talibden kırk veçhile efdaliyyetine dair risale' ile fıkıh ve tefsire ait risaleleri bulunmaktadır. Bkz: Güner, *Tarihte*, s.40.

akrabalarının mütevellî olması, neslinden kimse kalmadığı takdirde ise, kadının onayıyla, dindar ve dürüst bir kimsenin mütevellî olması, vakıf şartlarında değişiklik ve gelirlerdeki artırım hususunda vakıf sahibinin yetkili olması, hal-i hazırda mütevellî olarak vakfın işlerini yürütmek üzere müderris Osman Efendi'nin kendisine naib olarak tayin edilmesi istenmiş, şart koşulup ilan edilmiştir⁴⁷⁸.

Ana hatlarıyla özetlemeye çalıştığımız vakfiyede, vakıf sahibi Kamil Ağa'nın, mütevellilikte kendini, neslini ve akrabalarını (kızlar da dâhil) öncelerken, müderrislik hususunda aynı soydan gelmekten daha çok ehliyet ve liyakat şartını ileri sürmesi anlamlıdır. Bu ve diğer birçok medrese vakfiyesinde “tedris-i uluma muktedir” ibaresinin müderrisin ilim sahibi olma şartına ilaveten dile getirilmesi, Osmanlı Eğitim sisteminde, müderrisin ilme sahip olması kadar, onu aktarabilme, sunabilme, yaklaşım-ilke ve metot-teknik bilgileri çerçevesinde öğretim yeteneğini haiz olması da önemlidir. Daha modern ve güncel terminolojiyle ifade etmek gerekirse, Osmanlı Eğitim sisteminde müderrisin-öğretmenin alan bilgisi kadar pedagojik formasyonu da önemsenmiş, dikkate alınmıştır. Kamil Ağa Medresesi vakfiyesiyle ilgili kayda değer bir başka husus ise, bir iki temel harcama kaleminden sonra –miktar ve zaman belirtilmeksizin- kalan gelirlerin tamamının müderrise aktarılmasıdır ki, hayli ilginç bir hususiyet arz etmektedir.

Bu dönemde, söz konusu vakfiye çerçevesinde Doğalarlı Osman Efendi'nin müderrislik yaptığını söyleyebiliriz⁴⁷⁹.

Hüdavendigâr Vilayeti'ne bağlı Kütahya mahallelerinden Paşam Mahallesi'nde Halil Kamil Paşa tarafından yaptırılan medresede 28 Şubat 1836 tarihli beratla akli ve nakli ilimlerin sahibi ve tedris kabiliyeti olduğu için müderris olarak görevlendirilen Doğalarlı Seyyid Osman oğlu Osman Efendi'nin 25 Ocak 1854'te vefatı üzerine boş kalan yerine büyük oğlu halen bi'l-fiil öğretim ile meşgul olan Ahmed Asım Efendi bu işe ehil ve layık görüldüğünden kendisine müderrislik beratı ve tevcihi 3 Ekim 1874 tarihinde verilmiştir⁴⁸⁰.

⁴⁷⁸ VGMA, 580 Numaralı Defter, s. 420-421/239-240; Dadaş vd., a.g.e., s. 351-355.

⁴⁷⁹ VGMA, 580 Numaralı Defter, s. 420-421/239-240; Dadaş vd., a.g.e., s. 351-355.

⁴⁸⁰ A. Gümüş, a.g.t., s. 45-46.

1899 ve 1903 yıllarında medresede müderris Rasih Efendi görev yapmaktadır⁴⁸¹. 1900 ve 1902 yılları arasında Hafız Mehmet Efendi müderrislik yapmaktadır⁴⁸². 5 Ağustos 1901 tarihinde, Evkaf-ı Hümayun Nezaret-i Celilesi'ne, Halil Kamil Paşa Medresesi'nde müderris olarak görev yapan Rasih Efendi'nin liyakatsizliği, kötü görülen halleri ve görevden alınıp yerine ehil birinin tevcihi talebine binaen bir dilekçe gönderilmiş, Germiyanzadelerden 4 imza ile de teyid edilmiştir⁴⁸³. Bu belgeden yola çıkarak, müderrislerle ilgili sözlü olduğu kadar yazılı şikâyetlerin de yapılabildiğine tanık olmaktadır. Durumu teyid ve tahkik amaçlı bilinen bir aileden 4 imza istenmesi de hayli ilginçtir. Rasih Efendi, 1900'lü yıllarda, ya aynı anda, ya da birbirini müteakip, Germiyan ve Halil Kamil Paşa medreselerinde görev yapmıştır.

Kalyon, medresenin üniversite düzeyinde eğitim verdiğini ve bu medresede Doğlarlızade Halil Kamil Efendi'nin ders vermekte olduğunu Ömer Akalınoglu'ndan naklederek aktarmaktadır⁴⁸⁴.

Hicri 10 Ekim 1906 tarihli bir sicil kaydında, Kamil Paşa Medresesi'nin söz konusu tarihteki müderrisi Ahi Mustafa Mahallesi sakinlerinden Hacı Mehmet oğlu Hafız Ebubekir Efendi olarak belirtilmiştir⁴⁸⁵.

1899 yılında müderris Rasih Efendi'nin 25 öğrencisi bulunurken⁴⁸⁶, Hafız Mehmet Efendi (1900-1902) döneminde öğrenci sayısı 10'a kadar düşmüştür⁴⁸⁷. 1903 yılında ise (müderris Rasih Efendi döneminde) öğrenci sayısı 35 olarak kaydedilmiştir⁴⁸⁸.

13. İSHAK FAKİH MEDRESESİ

Binası camiinin karşısına düşmüş olmakla birlikte, mescit, çeşme, kütüphane, türbe ve zaviyeden oluşan külliye içinde, şehir merkezinde, kurucusuyla aynı adı

⁴⁸¹ SNMU, 1317, s. 1169; 1321, s. 490.

⁴⁸² SNMU, 1318, s. 1305; 1319, s. 581; Kölemen (Yüce), a.g.t., s. 31.

⁴⁸³ BOA, DH. MKT, 2524, 27, 1.

⁴⁸⁴ Kalyon, a.g.t., s. 210.

⁴⁸⁵ Deniz, a.g.t., s. 350-352; VGMA, 2108 Numaralı Defter, s.11-12/13.

⁴⁸⁶ SNMU, 1317, s. 1169.

⁴⁸⁷ SNMU, 1318, s. 1305; 1319, s. 581.

⁴⁸⁸ SNMU, 1321, s. 490; Kölemen (Yüce), a.g.t., s. 31.

taşıyan mahallede, İshak Fakih Mahallesi'nde (eski adı Tabakhane ⁴⁸⁹) bulunmaktadır⁴⁹⁰.

Banisi, cami kitabesinde ismi “Mevlana İshak el-Fakih b. el-hac Halil” olarak geçen İshak Fakih'tir. Mevlana İshak Fakih b. Hacı Halil tarafından yaptırılmıştır⁴⁹¹. Medresenin yanı sıra mescit ve kütüphane de yaptıran İshak Fakih, kadı olarak görev yapmakta olup, aynı zamanda, 1381 yılında Süleyman Şah'ın kızının Yıldırım Bayezid'e verilmesiyle ilgili görevlendirilen ve Bursa'ya giden heyetin başında yer almaktadır⁴⁹². Hacı Halil oğlu İshak Fakih'in ismi taş vakfiyede de İmaret mescidinin mütevellisi olarak geçmektedir⁴⁹³. 1433 yılına kadar yaşadığı tahmin edilen ve hayatı boyunca Germiyanogulları'na, diplomat, mütevellî, kadı ve ilim adamı olarak hizmet eden İshak Fakih'in adına II. Murad devri Osmanlı uleması arasında rastlanmamaktadır⁴⁹⁴.

II. Yakup Çelebi Külliyesi'nin mütevellisi, Germiyanoglu Devri'nin ileri gelenlerinden olan İshak Fakih, Osmanlı öncesi Kütahya'da daha küçük çaplı olarak kendi külliyesini de planlamıştı. Kitabesi kaybolan ve kendi adını taşıyan çeşmenin bulunduğu semtte, 1422 tarihli vakfiyesi ile bu kez merkezi cami (vakfiyede mescid) olan bir külliye meydana getirmiştir. Cami kitabesindeki 1433/1434 tarihinden yola çıkılarak, Osmanlı Döneminde ancak bitirildiği söylenebilecek olan yapı, minaresiyle birlikte orijinal bir XV. yy. yapısıdır. Tek kubbeli ve üç bölümlü son cemaat yerine sahip yapının bir köşesinin daha ölmeden önce⁴⁹⁵ tekke-zaviye olarak belirtilmesi dikkat çekmektedir. Yine vakfiyede kütüphane hücresiyle birlikte anlatılan medresenin, önceleri ortadan tamamen kalkmış olduğuna inanılmakta iken, caminin tam karşısında kot farkı ile duran bu yapı, XIX. yy. içinde bazı değişiklikler geçirmiş ve üstüne yarı ahşap bir üst kat eklenmiş olduğu halde dahi vakfiyedeki anlatımla uyum arz etmektedir. Esas karakterini koruduğu alt kat ve bir de kanat söz

⁴⁸⁹ Ara Altun, “İshak Fakih Külliyesi”, *DİA*, C. 22, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 533.

⁴⁹⁰ Çiftçioğlu, a.g.m., s. 169.

⁴⁹¹ Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 109.

⁴⁹² M. Çetin Varlık, *Germiyanogulları Tarihi (1300-1429, Sevinç Matbaası*, Ankara 1974, s. 131.

⁴⁹³ Çiftçioğlu, a.g.m., s. 169.

⁴⁹⁴ Çiftçioğlu, a.g.m., s. 170.

⁴⁹⁵ İshak Fakih'in ölümünü müteakip, söz konusu yer, (sağdaki kubbeli revak), türbe şekline çevrilip buraya defni sağlanmıştır. İçerisinde kendisi, eşi ve çocuğuna ait, süpürgeliklerinde 240*240 mm. boyutlarında, çok renkli sır altı tekniğinde çiniler bulunan ahşap sandukalar yer almaktadır. Bkz: Şahin, a.g.m., s. 117.

konusudur. Açık avlulu, revaklı, derslane mescitli bu yapı, erken dönem Anadolu Medreseleri ile Osmanlı Medreseleri arasında bir geçiş yapısı olarak gelişme çizgisi içinde yer alabilecek konumda ve durumdadır⁴⁹⁶.

Kesme taş duvarlarında taş arasında tuğlanın da kullanılması nedeniyle Osmanlı Mimarisi etkileri taşıyan medrese, özellikle plan düzeni açısından Beylikler Devri Mimarisi ile Osmanlı Medreseleri arasında bir geçiş yapısıdır. İki kanadı revaklı avlu, biri giriş, diğeri kapalı derslane olmak üzere iki eyvan düzenini yaşatmakta, revakların arkasında ise bir bölümü bozulmuş hücreler yer almaktadır. Dershanenin doğusunda ise vakfiyede de belirtildiği üzere “kitap saklamağa mahsus hücre, yani kütüphane” bulunmaktadır⁴⁹⁷.

1433 tarihli İshak Fakih Külliyesi Mescidi (cami) kitabesi ise şu şekildedir:

1) *Bena ve Ammare haze'l mescid –el mübarek el- şerif*

2) *El Mevla el –ameliyyet ül kamiliye*

3) *Mevlana İshak el Fakih bin el hac Halil ağa*

4) *Anhüma el Celil fi tarih seneti seb'a ve selasin ve semanümayet*⁴⁹⁸.

Şubat-Mart 1422 tarihli (mescid kitabesinde 1433 tarihi olmasından dolayı vakfiye tarihinin de Mart 1422 olması gerektiği ifade edilmiştir⁴⁹⁹) medrese, zaviye, mescid ve kütüphane için, Kütahya nahiyesindeki İn, Çat, Yoncalı⁵⁰⁰ ve Kırkık⁵⁰¹ köyleri, Kütahya'da bir arazi ve şehir çarşısında dükkân (ve/ya dükkânlar⁵⁰²) vakfedilmiş; bu vakıflardan elde edilen geliri her ne olursa olsun mütevellinin kendisine 1/5'ini ayırmak suretiyle kalan kısmı da şu şekilde vazifelilere dağıtması istenmiştir:

⁴⁹⁶ Altun, “Kütahya Türk”, s. 418-419.

⁴⁹⁷ Altun, “Kütahya Türk”, s. 422-423; VGMA, 608/2 Numaralı Defter, s. 296-297/240.

⁴⁹⁸ Edhem, a.g.e., s. 25.

⁴⁹⁹ Bu durumla ilgili, medresenin inşasının vakfiye tarihinde (1422) başlayıp, mescid kitabe tarihinde (1433) bitirilmiş olabileceği de ifade edilmiştir. Bkz. Çiftçioğlu, a.g.m., s. 169.

⁵⁰⁰ Kalınsaz nahiyesine tabi Yoncalı nahiyesinde bulunan Ağızvıran köyü olarak da ifadelendirilebilmektedir. Bkz. Varlık, “XVI. Yüzyılda Kütahya”, s. 210.

⁵⁰¹ Sincanlı'ya bağlıdır. Kaynaklarda “Kırka” olarak da geçmektedir. Bkz. Varlık, “XVI. Yüzyılda Kütahya”, s. 210.

⁵⁰² Bkz. Varlık, “XVI. Yüzyılda Kütahya”, s. 210.

-Müderrise günde 30 akçe para, senede 5 müd buğday⁵⁰³.

-Her bir talebeye günde birer akçeden toplam 7 akçe⁵⁰⁴.

-Hafız-ı Kütüb'e günde 2 akçe para, senelik 2 müd buğday.

Vakfiyede medrese müderrisinin bu vakfa birinci nazır olacağı, vakıf sağ olduğu müddetçe ikinci nazır, vefatından sonra da yabancı birinin ikinci nazır olacağı ve bu nazıra günlük bir dirhem verileceği, hafız-ı kütüb denilen kütüphane memurunun erkek olması ve ücretinin günlük 1 akçe olarak tayin edilmesi de öngörülmüştür⁵⁰⁵.

Vakıflar Genel Müdürlüğü 608 numaralı defterde bulunan vakfiyede, yapıdan “mescidin yanında yedi hücre ve geniş bir avlu ve derslane denilen yüksek kubbeyi müstemil bir medrese” şeklinde bahsedilmiştir⁵⁰⁶. İshak Fakih Medresesi 7 odalı olmasına rağmen 30 akçeli bir medrese idi⁵⁰⁷. Vakfiyenin devamında, İshak Fakih – vakıf gelirlerinin 1/5’ini almak suretiyle- vakıf tasarruf ve tevliyetini oğlu Mehmed’e bırakmış, müderrislerin asli görevlerinin yanı sıra vakfın birinci nazırları olmalarını temin etmiş, medresedeki diğer görevlilerle birlikte öğrencilerin alacağı ücretleri de tek tek, ayrıntılı bir şekilde kayda geçirmiştir⁵⁰⁸.

Kanuni devrindeki mufassal evkaf defterinden İshak Fakih’in neslinden Hasan isimli kimsenin müteveli olduğunu öğreniyoruz. 438 numaralı vakıf defterine göre 1530 (ve/ya 1534) yılında toplam geliri 24979 akçe olan külliye’nin vakıfları, Kütahya, Gediz ve (Afyon)Karahisar’da olmak üzere farklı sayılarda kervansaray, hamam, bahçe ve dükkânlar ile çayırıların gelirleri toplamı yıllık 5272 akçe ve ayrıca vakıf köylerinin gelirleri olarak kaydedilmiştir⁵⁰⁹.

⁵⁰³ 30 akçe alan müderrisin olduğu bir medresede muiddan söz edilmemesi ilginçtir Bkz: Gül, a.g.e., s. 48.

⁵⁰⁴ 7 odada 7 talebeden mülhem küçük bir medrese olduğu söylenebilir. Bkz: Gül, a.g.e., s. 48.

⁵⁰⁵ VGMA, 608/2 Numaralı Defter, s.296-297/240; Varlık, “XVI. Yüzyılda Kütahya”, s. 211.

⁵⁰⁶ VGMA, 608/2 Numaralı Defter, s.296-297/240; Vakfiyenin tam metni için bkz. Varlık, *Germiyanogulları Tarihi*, s. 150-154. (VGM Arşivindeki Türkçe tercümeden aynen aktarılmıştır.)

⁵⁰⁷ Gül, a.g.e., s. 48.

⁵⁰⁸ VGMA, 608/2 Numaralı Defter, s.296-297/240; Çiftçioğlu, a.g.m., s. 171.

⁵⁰⁹ Çiftçioğlu, a.g.m., s. 171. Ayrıca bkz. Varlık, “XVI. Yüzyılda Kütahya”, s. 212.

II. Selim devrine ait 1571 tarihli evkaf defterinde, toplam gelir 31.425 akçe olarak kaydedilmiş, sonradan hayır sahiplerinin mescide yaptıkları vakıf geliri de 2324 akçe olarak ifade edilmiştir⁵¹⁰.

Söz konusu defterde kayıtlı İshak Fakih'in vakıf giderleri;

Nazırlık görevi de yapan müderrise günlük 20, senelik 7200 akçe,

Medrese talebelerine günlük 7, senelik 2520 akçe olarak kayıt altına alınmıştır⁵¹¹.

Kanuni devrindeki mufassal evkaf defterin baş kısmının eksik olmasından dolayı tam bilgi edinilemese de İshak Fakih'in neslinden Mevlana Carullah isimli kimsenin imamlık ve nazırlıkla birlikte müderrislik görevini de yürüttüğü anlaşılmaktadır⁵¹².

7 Mart 1796 tarihinde Merkez Aydoğdu Köyü'nde Hüseyin Kızı Refia Hatun tarafından vakfedilen 3 dönümlük bahçenin mütevellisi, halen İshak Fakih Medresesi'nde talebe olan Süleyman oğlu Ahmet Efendi, bahçenin mülk veya vakıf olarak kullanılmasıyla ilgili bir davada Hacı Ali isimli birisiyle davalaşmakta olduğu aktarılmaktadır⁵¹³. Bu belge kanalıyla kadınların da aktif olarak vakıf faaliyetleriyle uğraşıp gayr-i menkul vakfı yaptığını ve öğrenci olan birinin de müteveli olarak kalabileceğini, mütevelliliğin bütün tasarrufunu elinde bulundurabileceğini öğrenmiş bulunmaktayız.

2 Numaralı Anadolu Ahkâm defterindeki bir kayda göre, Müteveffa İshak Fakih Efendi vakfının mütevelliliğini Hasan, Muhsin ve Mahmud Efendiler müştereken yapmaktadırlar. Bu mütevellilerin beyanına göre aynı vakfa bağlı İshak Fakih Cami-i Şerifi'nde imamlık ve müezzinlik görevlerini birlikte yürüten Hüseyin Halife görevini ifa ederken dışarıdan müdahalelere maruz kalmaktadır. Buna binaen Kütahya Naibine ve Mutesellimine vakıf görevlisinin görevini ifasına engel olunmaması yönünde bir hüküm bildirilmiştir⁵¹⁴.

⁵¹⁰ Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 212.

⁵¹¹ Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya ",s. 212-213.

⁵¹² Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya" , s. 212.

⁵¹³ Dadaş, vd., a.g.e., s. 247; Söz konusu belge ile ilgili ayrıca bkz: Dumluoğlu, a.g.t.,s. 82-83; Zeyrek, a.g.t., s. 79.

⁵¹⁴ Tapan, a.g.t., s. 98.

Birincisi 30 Nisan 1904 Cumartesi tarihinde, diğeri ise 17 Mayıs 1904 Salı tarihinde olmak üzere sırasıyla 17 Haziran 1902 ve 9 Haziran 1902 tarihli Kütahya'daki Germiyanzade İshak Fakih Vakfı'nın gelirleri (tanzim ve taksimi) hakkında sadır olan fermanın hükümlerinin gereği gibi uygulanması ile ilgili Şeyhülislam Mehmed Cemaleddin Efendi tarafından Kütahya Niyabet-i Şer'iyesi'ne iki ayrı şukka gönderilmiştir⁵¹⁵.

11 Ağustos 1885 tarihi itibarıyla verilen karar neticesinde, Germiyanzade İshak Fakih Evkafı da, kendi elleriyle fethettiği yerlerde kurulduğu da beyan edilmek suretiyle, Hacı Bektaş Veli ve Sultan Divani Evkafı da emsal gösterilerek, vakıf yetkililerinden gelen talep üzerine vergiden istisna-muaf tutulmuş, müstesna vakıf olarak kabul edilmiştir⁵¹⁶.

25 Kasım 1893 tarihli belgede, belki de Osmanlı Devleti'nin her alanda olduğu gibi eğitim alanında da gerilemesinin bir göstergesi olarak, 1898-1900 yılları arası Germiyanzade İshak Fakih Evkafı gelirlerinin toplanması ve muhafazasındaki sorunlar dile getirilmiştir⁵¹⁷.

16 Mayıs 1904 tarihli belgeye istinaden İshak Fakih vakfı mütevelisinin müracaatı üzerine, senelik 2.500 (iki bin beş yüz) kuruş olan müteveli maaşının aynen devamı yönünde arzuhalde bulunulmuş ve vakfın gelirleri, mütevellileri ve şu ana kadarki vakfın süreci mercek altına alınmıştır⁵¹⁸.

Müderris ve öğrenci bilgileri hakkındaki bilgilerimizin oldukça sınırlı olduğu medrese ile ilgili sonraki yıllar için müderris tevcihlerinde de kayda değer bir bilgiye rastlanamamıştır⁵¹⁹. Salname kayıtlarında ise şu bilgiler mevcuttur. 1899 ve 1903 yıllarında medresede, Hacı Ali Efendi⁵²⁰, 1900-1902 arası dönemde ise Hacı Hafız Efendi müderris olarak görev almışlardır⁵²¹. 1902 yılına kadar 20 olarak kaydedilen öğrenci sayısı⁵²², 1903 yılında artış göstererek 28'e ulaşmıştır⁵²³.

⁵¹⁵ Kolay, a.g.t.,s. 33-34.

⁵¹⁶ BOA, MV, 5/1, 2.

⁵¹⁷ BOA, BEO, 394, 29541/1.

⁵¹⁸ Dadaş vd., a.g.e., s. 195-202.

⁵¹⁹ Bilge a.g.e., s. 181.

⁵²⁰ SNMU, 1317, s. 1169; 1321, s.489.

⁵²¹ SNMU, 1318, s. 1305; 1319, s. 581; Kölemen (Yüce), a.g.t.,s. 33.

⁵²² SNMU, 1317, s. 1169; 1318, s. 1305; 1319, s. 581.

⁵²³ SNMU, 1321, s. 489; Kölemen (Yüce), a.g.t., s. 33.

İshak Fakih Medresesi, kısmen geç devirde onarılmış, XIX. yy. da kısmen ahşap bir üst kat eklenmiş olarak caminin karşısında ayakta duran bir yapı olup 30-40 yıl öncesine kadar yok hükmündeydi(yok olduğuna inanılıyordu). Üst katının XIX. yy. sonlarında Kiremitçi Medresesi adı ile anıldığı medresemiz tamamen İshak Fakih Külliye'sini tamamlayan bir duruşa sahiptir⁵²⁴.

İshak Fakih'in yaptırmış olduğu medrese ve kütüphane maalesef günümüze ulaşmamıştır. Sadece mescit, İshak Fakih mahallesinde, İshak Fakih Camii olarak varlığını şu anda da sürdürmektedir⁵²⁵.

Araştırmacılar tarafından yıkıldığı sanılan medrese, yıkılmamış olup vakfiyede belirtildiği üzere derslane mescidinin derununda(arkasında) müderrislerle öğrenciler için vakfedilen kitapların saklanması mahsus hücre (kütüphane) ile birlikte ayaktaadır. Cami karşısındaki yapının üstüne XX. yüzyılda ikinci bir kat ilave edilip cephesi değiştirildiğinden öyle zannedilmiş olması muhtemeldir⁵²⁶.

İshak Fakih Camii'nin bulunduğu yolun karşısında ve aşağıda Sırrı Yokuşu'na kadar süren ve kot farkından dolayı birinci katı aralıkta ikinci katı ise camiinin bulunduğu yol hizasında bulunan bu medrese, tekke-zaviye ve vakıf mülklerinin satıldığı tarihten 1980 yılına kadar Yardım Severler Derneği'nde (satış veya tahsis yoluyla, çok güzel duygularla) kalmıştır. Bu süre zarfında “Halı Dokuma Sanatı”nın öğretim ve uygulamasının yapıldığı medrese, kurs koordinatörü Mediha Ispartalıgil'in vefatıyla tamamen kaderine terk edilmiş ve 1980'den 2000 yılına kadar bu ilgisizlik sürmüştür. Mustafa Kalyon'un da özel girişimleriyle Kütahya Belediyesi sorumluluğu üzerine alarak medreseyi ihya etmek istediye de Yardım Severler Derneği ile basit arsa-dükkân anlaşmazlığı (kavgası) yüzünden iş yine sürüncemede kalmış durumdadır⁵²⁷. Medresenin muhtemelen bu döneme ait 2 farklı fotoğrafı tezimizin sonundaki ekler bölümüne alınmıştır⁵²⁸.

⁵²⁴ Altun, “Kütahya Türk”, s. 422-423.

⁵²⁵ Varlık, *Germiyanogulları Tarihi*, s. 131-132.

⁵²⁶ Altun, “İshak Fakih”, s. 533-534.

⁵²⁷ Kalyon, a.g.e., s. 212-213.

⁵²⁸ Bkz: Ek-6 ve 7.

2013 yılı Temmuz ayında Kütahya Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden temin ettiğim Kütahya-Merkez İshak Fakih Medresesi Restitüsyon⁵²⁹ Raporu'nda onarım ve aslına uygun iyileştirmeye alınan İshak Fakih Medresesi'nin öncelikle hikâyesi anlatılmıştır. Külliye'nin vakfiyesi, yapılara ait kitabeler, Ara Altun'un 1975 ve 1980'deki çalışmaları sonucu elde ettiği bilgilerden de faydalanarak oluşturulan bu hikâyeyi maddeler halinde şöylece özetlemek mümkündür:

İshak Fakih yapılarının bir parçası olan medrese yapısı üstüne 1980 yılında bir kat ilave edilmiş ve terk edilmiş durumda bulunmakta idi.

1925 yılında tekke ve zaviyelerin Özel İdare'ye devrinden itibaren,

--Dershane kubbesi yıkılarak bu bölüm iki katlı yapılmıştır.

--Dershanenin kütüphane bölümü hamama dönüştürülmüştür.

--Medrese yapısının üstüne kat çıkılmıştır.

--Revaklarla oynanmış ve bağlayıcı tonozlar yıkılmıştır.

--XIX. yy. başlarında esaslı bir onarım geçirmiştir.

--Pencereler genişletilmiştir.

--Doğu yönündeki odaların tamamında tonozlar yok edilerek yerine volta döşeme yapılmıştır.

--Duvarlar almaşık örgü sistemi ile yapılmıştır.(Cami ile benzerlik). Bu süreçlerden sonra Restitüsyon kararları şöylece belirtilmiştir:

Vakfiyesinden de anlaşıldığı üzere yapı cami ile eş zamanlı yapıldığından mimari öğelerinin (pencere, kapı, silme vb.) tipolojileri benzeşmekte olup, yine cami ile benzer konumda duvarlar almaşık örgü sistemi ile yapılmıştır. Bütün odalar tonozlu, dershane yüksek kubbeli olup, dershanenin kütüphane bölümü mevcuttur. Medrese yapısı, 7 hücre, dershane ve kütüphaneden oluşmakta olup, üzerinde kat yoktur. Revaklar tonozlu olup, kubbeler cami ile benzerlik (piramidal kubbe örtüsü)

⁵²⁹ Varolmayan veya bir bölümü varolan yapıların belgeler ve eldeki deliller bağlamında özgün biçimine kavuşturulması ve bazen de yeniden yapımı anlamına geldiği gibi bu işlem için yapılan hazırlıklara da "restitüsyon" denmektedir. Bkz: Metin Sözen, Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, 6. Baskı, Remzi Kitabevi, Ekim 2001, s. 202.

göstermektedir⁵³⁰. Şu an (Eylül-Ekim 2015) itibariyle çalışmalar bitirilmiş olup, medrese, Kütahya Müftülüğü'ne bağlı bir Kur'an Kursu (İshak Fakih Kur'an Kursu) olarak hizmet vermektedir. Kapıdaki muhtemelen vaktiyle kitabenin bulunduğu yere Kur'an Kursu tabelası asılmış olup, söz konusu giriş mahalli fotoğrafına tezin sonundaki eklerde yer verilmiş olup kitabenin yeri ve durumu ile ilgili bir bilgi edinilememiştir⁵³¹.

14. KARAGÖZ AHMET PAŞA MEDRESESİ

Şehreküstü mahallesinde bulunmaktadır⁵³². Camide bulunan iki farklı kitabe ve aslı Vahitpaşa Kütüphanesi'nde bulunan Arapça vakfiyede de medrese ile ilgili bilgiler mevcuttur⁵³³.

Medrese Anadolu Beylerbeyi Karagöz Paşa tarafından yaptırılmıştır. Asıl ismi Ahmet olan ve devşirme olduğusöylenen Karagöz Ahmet Paşa, ocak ağalığı, valilik gibi görevlerde bulunmuş, son olarak II. Bayezid devrinde vezirlik görevine getirilmiştir. Bu dönemde çıkan Şahkulu isyanı sırasında isyancılara esir düşmüş ve idam edilmiştir⁵³⁴. Türbesi (Ahır ardı denilen yerde⁵³⁵) Kütahya parkında olan Paşa'nın vasiyeti üzerine mescit, medrese ve mektebin yaptırıldığı Cami üzerindeki kitabeden anlaşılmaktadır⁵³⁶. Paşa'nın Filibe'de bir medresesi daha bulunmaktadır⁵³⁷.

1505 yılından 1511 yılına kadar Anadolu Eyaleti Valisi olarak Kütahya'da bulunan Karagöz Ahmet Paşa tarafından 1509'da yapımına başlanan külliye (cami, medrese ve sıbyan mektebi⁵³⁸), 1511'de Paşa'nın (akıbetinin meçhuliyeti ve Kütahya'nın yakılıp yıkılması hakkında kayıtlara rastlansa da⁵³⁹ şehit edilmesi üzerine, –vasiyetinin de bir gereği olarak- vefatından sonra, hanımı İstanbullu Abdullah kızı Şahıdevran tarafından tamamlanmıştır⁵⁴⁰. Fakat imaret

⁵³⁰ Kütahya Vakıflar Bölge Müdürlüğü, *Kütahya-Merkez İshak Fakih Medresesi Restitüsyon Raporu*, s. 1-6.

⁵³¹ Bkz: Ek-8.

⁵³² HVS, 1302, s. 441.

⁵³³ VGMA, 587 Numaralı Defter, s. 109-111/126.

⁵³⁴ Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 117-118.

⁵³⁵ Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 119.

⁵³⁶ Gül, a.g.e., s. 92.

⁵³⁷ Gül, a.g.e., s. 92; Gökbilgin, a.g.m., s. 1125.

⁵³⁸ Kaynaklarda mektep, “muallim-hane” ve “darü't-talim” olarak da geçmektedir. Varlık, “XVI. Yüzyılda Kütahya”, s. 213.

⁵³⁹ Varlık, “XVI. Yüzyılda Kütahya”, s. 213.

⁵⁴⁰ Cener, a.g.t., s. 39; Güner, *Camiler*, s. 29.

yaptırılmamıştır. Kitabeler ve vakfiyede görülen 1511 tarihi inşaya başlangıç tarihini göstermekte olup külliye'nin ikmal (tamamlanma) tarihi tam olarak bilinmemektedir⁵⁴¹.

Paşa hayatta iken, Ekim-Kasım 1509'da vakfi yapılan medresenin vakfiyesi ise, Paşa'nın şehadetinden sonra 1511-1512'de düzenlenmiştir⁵⁴². Muallim Cevdet'e göre ise vakfiye tarihi 1509-1510'dur⁵⁴³. Medrese, paye bakımından 1535-36'dan önce 20'li iken, 1581'den öncesinde ise 30'lu olarak kabul ediliyordu⁵⁴⁴.

Cami, medrese ve mektebin vakıfları, Ahi Mustafa Zaviyesi yakınında 77 odalı Kapan Hanın (Menzilhane) tamamı, hanın ortasında bir mescit, mescidin altında çeşme, havuz, ahır, helâ, bahçe ve söz konusu hana bitişik, iki taraftan umumi yol, diğer yönlerden Ahi Erbasan mezarı ve kilise ile sınır olmak üzere 20 adet dükkân, zikredilen hanın önünde söz konusu dükkânların karşısında, iki taraftan umumi yol, diğer yönlerden Elvan Bey'in vakıf hamamı (metruk E(ğ/y)demir Hamamı ve Sultanbağı nehriyle sınır olmak üzere 14 adet dükkân, yine zikri geçen hanın yakınında Kara isimli kimsenin, hristiyan Serkez'in, vâkıfın (Karagöz Ahmed Paşa) ve hristiyan İskender'in mülkü ile sınır olmak üzere tek katlı (alt) 2 oda, çardak, hücre, ahır, su kuyusu, helâ, 2 avlu ve fırından oluşan menzilin tamamı olarak ifade edilmektedir⁵⁴⁵.

Medrese için akli ve nakli ilimlerde yetkin, bu ilimlere vakıf birinin müderris olması, kapıcının itimad edilen bir kimse olması, Kütahya kadısı ile medrese müderrisinin vakıfların tamamına ve görevlilere nezaret etmesi, mütevellîye, müderrise ve medresede okuyan talebelerin hepsine (toplam) geçer akçe/gümüş(64 gr.) para 20'şer dirhem, mektebin muallimine günde 4 dirhem, Kütahya'da eğitim gören çocuklara ve yetimlere kaftan, kavuk, ayakkabı vb. giyim için günlük 5 dirhem, medrese talebeleri, cami hizmetlileri ve diğer fakirler için imaretin mutfağında pişirilecek et masrafı için 20 dirhem tahsis edilmesi konuları da Karagöz Paşa vakıfları bağlamında kaydedilen dikkate şayan diğer hususlardandır⁵⁴⁶.

⁵⁴¹ Güner, *Camiler*., s. 29.

⁵⁴² Celal Kağnıcıoğlu, *Tarihi ve Turistik Yönüyle Kütahya*, İstanbul 1964, s. 67.

⁵⁴³ Gül, a.g.e., s. 92.

⁵⁴⁴ Baltacı, a.g.e., s. 101; Gül, a.g.e., s. 92.

⁵⁴⁵ VGMA, 587 Numaralı Defter, s. 109-111/126; Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 213-214.

⁵⁴⁶ VGMA, 587 Numaralı Defter, s. 109-111/126; Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 214.

Medresenin vâkıfı Karagöz Ahmed Paşa, 12 kasabadaki dükkânlar için her bir kasabaya birer emin tayin edilmesini, gelirlerin bu eminler vasıtasıyla cabiye teslim edilmesini ve bu eminlere günlük birer dirhem verilmesini, medrese, cami ve imaret var ve faal oldukça vakfiye şartlarına titizlikle riayet edilmesini, yıkılıp da vakıf gelirinin iadesi mümkün olmadığı takdirde ise fakir ve miskinlere aktarılmasını öngörmüştür⁵⁴⁷.

Hayli uzunca olan vakfiyede, vakfedilen gayrimenkul ve menkuller de ciddi bir yekûn tutmaktadır. Kütahya Belediyesi tarafından yayımlanan bir eserde, vakfedilen mülkler tablolastırılmış ve şöylece kategorize edilmiştir:

Yoğunluğu gayr-i menkuller tutmaktadır ki;

Toplam 181 hücreli olmak üzere 7 han, 9 ahır, birer mescid, çeşme ve havuz,

Toplam 1749 dükkânın yanı sıra, 22 oda, 6'sar abdesthane ve bahçe, 3 hamam,

Üçer tane çardak ve fırın, birer su kuyusu ve mektep, 5 avlu,

Otuz bir değirmen, 11 anbar, 2 mahzen, 1 karye (köy), toplam 390 dirhemlik 8 mezra,

İki bağ, birer tarla, köşk, mutfak ve samanlık,

İki araba, birer otluk, sofa, çayır ve 150 dirhemlik bostan, menkulleri ise;

137 kısrak, 15 çift öküz, 11 çift camus,(camız-manda), 38 inek ve 7 aygır olarak kaydedilmiştir⁵⁴⁸.

Kanuni devrine ait olduğu anlaşılmakta olan mufassal evkaf defterinde cami, medrese ve mektebin yıllık geliri 59.680 akçe, gideri ise 47.480 olarak kaydedilmiş olup, gelirlerden medrese talebesi için günlük 22, müteveli ve müderris için 20'ser akçe ödenmekteydi. 1571 tarihli evkaf defterinde vakıf gelirleri 87.365 akçe olarak zikredilmekte ve müderris için günde 20, medrese talebeleri için 21, mekteb muallimi için 3 akçe ayrılması ifade edilmektedir⁵⁴⁹. Söz konusu defterde, vakfın başlıca gelir kaynakları olarak; Sırasıyla Kütahya, Eskişehir, Hamid ve Aydın

⁵⁴⁷ VGMA, 587 Numaralı Defter, s. 109-111/126; Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 215.

⁵⁴⁸ Dadaş vd., a.g.e., s. 104-105.

⁵⁴⁹ Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 215.

sancaklarına bağı Gediz, İnönü, Balat, Eskişehir, Gölhisar ve Yenişehir’de hamam, bina, dükkan ve pazar dükkanlarının kira gelirleri olarak belirtilmiştir ki vakfiyedeki bilgilerle de örtüşmektedir⁵⁵⁰.

Karagöz Paşa Camii ve medresesinin içine olduğu kadar dışına, çevresine ve civarındaki yapılaşmalara da dikkat edildiğini, medrese yakınında yoldan da bir miktar alınarak yapılan bir duvar ve o duvarın zararının olup olmadığı, yapıldığı arsanın vakıf olup olmadığı ile ilgili yapılan tahkikatı konu edinen 27 Haziran 1698 tarihli bir belgeden anlayabilmekteyiz⁵⁵¹.

9 Aralık 1702 tarihi itibarıyla Karagöz Paşa cami-i şerifi ve medresesinin, yılların geçmesiyle harabolan kısımlarını onarma maksadıyla, kapılar, pencereler, çatı, kubbeler, döşeme ve mefruşatı da içine alan kapsamlı bir tamirat geçirmiş, gerekli keşif ve incelemeler sonucunda mütevellî Ali Çelebi tarafından cami için 35, medrese için 20 (16 kuruş halı, döşeme ve konaklık, 4 kuruş da kubbe, kiremitler ve kozalak için) olmak üzere, işçi ücretleri de dâhil olmak kaydıyla toplam 55 kuruş harcanmıştır⁵⁵².

10 Mart 1727 tarihine kadar, Ali ve kardeşi Mustafa Efendi müştereken Karagöz Paşa evkafının mütevellisi iken Mustafa’nın vefatı üzerine nısf-yarı (1/2) tevliyet görevi söz konusu tarih itibarıyla Hacı Mehmed oğlu Mehmed’e tevdi edilmiştir⁵⁵³.

4 Ekim 1849 tarihli ilama göre Haliliye Medresesi bitişindeki Ebubekir Ağa Medresesi müderrisi Muhibbizade Ahmed Efendi, Karagöz Paşa Camii şerifinin bütün tamir, ihtiyaç ve masraflarını düzenlemek üzere ehil ve layık görülerek cami-i şerif vakfı kaimmakamlık görevi kendisine tevdi edilmiştir⁵⁵⁴. Bu belgeden bir medresede müderris olan bir kimsenin aynı anda bir başka camide vakıf kaim makamlığı ve/ya vekilliği görevine getirilebildiğini öğrenmekteyiz.

⁵⁵⁰ Varlık, ‘‘XVI. Yüzyılda Kütahya’’, s. 215-216.

⁵⁵¹ Serpil Dağılı, *1 Numaralı Kütahya Şer’iyye Sicili (1. Bölüm) Transkripsiyonu ve Kritiği*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2004, s.45-46.

⁵⁵² Güngör, a.g.t., s. 212-213.

⁵⁵³ Öke vd., a.g.e., s. 83-84.

⁵⁵⁴ Gürhan Kurukaya, *27 Numaralı Kütahya Şer’iyye Sicili Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2003, s.38-39.

14 Ağustos 1852 tarihli belgeye göre Karagöz Paşa Camii vakfı mütevellisi Süleyman Efendi'nin vefatı üzerine tevliyet görevi kızları Nimetullah, Ayşe, Rabia, Hatice, Neslihan ve Şerife hanımefendilere tevcih edilmiş, kendileri adına işleri yürütmek üzere, bu işin ehil ve erbabı, akrabalarından Müderris Halil oğlu Ahmed Efendi müteveli kaimmakamı olarak tayin edilmiştir⁵⁵⁵.

Bu belgeden vakfiye şartları hilafına olmaksızın kadınların da bireysel olarak olduğu gibi müştereken de tevliyet görevi mutasarrıfı olabildiklerini ve bu hususta kendilerine vekil tayin edebildiklerini anlaşılmaktadır.

2 Numaralı Anadolu Ahkâm defterinde, Kütahya naibine gönderilen bir hükümden bahsedilmektedir ki; söz konusu hükümde Kütahya Karagöz Paşa Evkafına bağlı olarak günlük 5 akçe ile berat sahibi kâtiplik görevine devam eden Muslihiddin'e aynı görev(kitabet) için dışarıdan berat çıkartarak Cafer'in müdahale etmekte ve zarar vermekte olduğu, Cafer'in müdahalesinin engellenmesi ve Muslihiddin'in görevine devamı için gerekenin yapılması emredilmiştir⁵⁵⁶. Medresenin vakıfları ve vakıf faaliyetleri ile ilgili bilgilerden sonra, şimdi de müderris ve öğrenci bilgileri hakkında varid olan bilgileri aktarmak istiyoruz.

Medresenin Tanzimat öncesi müderrisleri olarak Arap-zade Abdalbaki Efendi⁵⁵⁷ (ö.1563-1564) ve Piri-zade Mahmud Efendi⁵⁵⁸ (ö.1598-1599)'yi bilebilmekteyiz⁵⁵⁹. Kanuni devrine ait mufassal evkaf defterinde, Mevlana Abdullah Efendi'nin bu medresede günlük 20 akçe ücretle müderris olarak görev yaptığı kayıtlıdır. 1571 tarihli evkaf defterinde medresenin müderrisinin günlük 20 akçe ücretle görev yapan Kasım Çelebi olduğu belirtilmektedir⁵⁶⁰.

1883-84 yıllarında medresenin müderrisi Halil Efendi'dir⁵⁶¹. 1900-1901 yılları ile 1903-1904⁵⁶² yılları arasında medresenin müderrisi Müftü Hacı Halil

⁵⁵⁵ Sunar, a.g.t., s.353-354.

⁵⁵⁶ Tapan, a.g.t.,s. 81.

⁵⁵⁷ Kanuni devri başlarında görev yaptığı anlaşılan Abdü'l-Baki Efendi günlük 25 akçe ücret almaktaydı. Bkz. Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 216.

⁵⁵⁸ Abdü'l-Baki Efendi'den sonra görev yaptığı anlaşılmakta olan Mahmud Efendi'nin günlük aldığı ücret 30 akçe idi. Bkz. Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 216.

⁵⁵⁹ Gül, a.g.e., s. 92.

⁵⁶⁰ Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya",s. 215.

⁵⁶¹ HVS, 1301, s. 217; Öztürk, a.g.t., s. 28.

⁵⁶² Söz konusu tarihli (H. 1321) salnamede, medrese, muhtemelen yanlışlıkla Ali Paşa'ya izafe edilmiştir.

Efendi'dir⁵⁶³. 1883-84 yıllarında öğrenci sayısı sadece 15 iken⁵⁶⁴ 1900 ve 1902 yılları arasındaki öğrenci sayısı 50'ye⁵⁶⁵, 1903 yılında ise 70'e yükselmiştir⁵⁶⁶.

Şehrin imarı gerekçe gösterilerek, harap olan medrese ve sıbyan mektebi yıkılmış olup, maalesef bugün itibariyle bu iki eserden hiçbir iz mevcut değildir⁵⁶⁷.

XVI. yy. da en geniş biçimde planlanan külliye diyebileceğimiz, 1509'da başlanan Karagöz Ahmet Paşa Külliyesi, (cami ve medresesi) şehadetinden sonra tamamlanabilmiş, imareti bitirilememiş, mektebi günümüze ulaşamamış, yine içerisindeki Kapanhanı ve Menzilhane'den ise sadece kitabeli bir kapı kalmış bir külliye'dir. Medrese de kaybolmuş olduğundan, sadece cami, XVI. yy. Osmanlı mimarisinin Kütahya'da önem taşıyan ilk örneği olarak kubbe kaplamaları değişmiş halde günümüze ulaşabilmiş durumdadır. Bu medrese de cami avlusunun etrafını çeviren yedi hücre ve ayrı bir dersane ile yüzyılın başlarına kadar ayakta iken yıkılmış, sonradan yapılan cami tamiratları sırasında da tamamen ortadan kaldırılmıştır⁵⁶⁸. Külliye ile ilgili, bu bilgilerden yola çıkarak ulaşacağımız sonuç şudur: Medrese şu anda mevcut olmayıp, 1509 tarihli cami ise ayakta ve şu an itibariyle faal durumdadır.

15. KÜRT ALİ PAŞA MEDRESESİ

Kuyumcular mahallesinde, Kütahya'nın Arasta çarşısında Alo Paşa'nın yaptırdığı bir başka medrese daha vardır⁵⁶⁹ ki biz bu medresayı Şehreküstü Mahallesindeki diğer medrese ile karıştırmamak adına Kürt Ali Paşa Medresesi şeklinde ifade etmeyi uygun bulduk.

Vakfiyede belirtilen Arasta Çarşısındaki sekiz oda ve kiremit örtülü medrese, halen Kiremitçinin Hüseyin Ağa'nın hanının olduğu yerde idi. Bu medreseye, görev yapan müderrisin ismine izafeten Şerif Mehmet Efendi Medresesi de denilmiştir⁵⁷⁰.

⁵⁶³ SNMU, 1318, s. 1305; 1319, s. 579; 1321, s. 489; Kölemen (Yüce), a.g.t.,s. 34.

⁵⁶⁴ HVS, 1301, s. 217.

⁵⁶⁵ SNMU, 1318, s. 1305; 1319, s. 579.

⁵⁶⁶ SNMU, 1321, s. 489; Kölemen (Yüce), a.g.t.,s. 34.

⁵⁶⁷ Cener, a.g.t., s. 39.

⁵⁶⁸ Altun, "Kütahya Türk",s. 419.

⁵⁶⁹ Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 126.

⁵⁷⁰ Güner, *Camiler*,s. 43.

Medresenin banisi Kürt Ali Paşa'dır. Uzunçarşılı'ya göre bu, Alo Paşa ile aynı kişi olup vezirlik ve Anadolu Valiliği görevlerinde bulunmuştur ki bu görüşün doğruluğu izahtan varestedir⁵⁷¹.

8 Ekim 1803 tarihli vakıf-vakfiye kaydına göre müftü ve aynı zamanda bu medresede müderris olan, Kütahya Meydan Mahallesi sakinlerinden Mustafaoğlu Hacı Ömer Efendi, kayıt işlemleri için mütevellî tayin ettiği kıymetli müderrislerden olan Ruşenzade Ömer Efendi'nin huzurunda; Kütahya merkez ve civarındaki vakfettiği dükkânları ve değirmenini belirtmiş; şartlar hususunda ise,

-Neslinden gelenlerin de erkek-kadın mütevellilikte eşit olacakları,

-Nesli tükendiğinde de Takyeciler Camii yakınındaki Seyyid Ali Paşa Medresesi müderrisinin mütevellî olacağı,,

-Kiralanan mülklerden elde edilen gelirin öncelikle değirmen ve dükkanların tamiratına harcanmasını müteakiben, Arasta çarşısında Seyyid Ali Paşa'nın yaptırdığı medresenin sekiz odasında kalan öğrenciler için, her bir hücre adına yıllık ikişer Kütahya şiniği buğday verileceği, arta kalan gelirin ise mütevellîye bırakılacağı gibi şartlar ileri sürmüştür⁵⁷².

Vakfiyede kadın-erkek eşit seviyede (ale's-seviyye) ibaresinin geçmesi ilginç ve erkeklerin kadınlara öncelenmemesi durumu hayli az rastlanan bir durumdur.

Vakfiyede belirtilen Takyeciler Camii yanındaki Seyyid Ali Paşa Medresesi'nin Arasta çarşısındaki Kürt Ali Paşa veya Alo Paşa olarak bilinen Ali Paşa Medresesi'yle aynı medrese olduğunu düşündüğümüz için buraya almayı uygun gördük. Çünkü Kürt Ali/Alo Paşa da, kaynaklarda "Seyyid Ali Paşa" olarak geçmektedir. Ayrıca söz konusu tarihte ve mahalde rastlayabildiğimiz müstakil başka bir "Seyyid Ali Paşa Medresesi" yoktur ve belgelerdeki vakfiye şartları da birbirine oldukça benzerdir. Medrese odalarının sayısının da 8 olmasından yola çıkarak bu medresenin Kürt Ali Paşa Medresesi olabileceğini rahatlıkla söyleyebileceğimizi ifade ediyor, bununla yetiniyoruz.

⁵⁷¹ Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 126-127.

⁵⁷² Dadaş vd., a.g.e., s. 222-225.

23 Mayıs 1805 tarihli belgeyi esas alarak, söz konusu tarihte Seyyid Ali Paşa tarafından yaptırılan bir medresenin mevcut olduğunu, medresenin Kütahya Mukayyiciler/Takyeciler camii yakınında (civarında) bulunduğunu ve bu medresede Kütahya Meydan Mahallesi sakinlerinden Mustafa oğlu Müftü Hacı Ömer'in müderrislik yaptığını söyleyebiliriz. Söz konusu belge bağlamında, medrese müderrisi Ömer Efendi'nin, iki taraftan medrese ve Kalemzade Hüseyin Ağa'nın dükkânına bitişik, diğer taraflardan ise Beşiroğlu Beşir'in dükkânına komşu ve umumi yol ile sınır arsası ve binası kendi mülkü olan bir terzi dükkânı ile Kütahya çarşısındaki, ikisi demirci ve matbaa dükkanı olmak üzere diğer dükkanlarını vakfettiğini;

-Kiralanmaları ve gelirleriyle önce dükkânların tamirininin yapılmasını,

-Sonrasında ise, gelirden Kütahya Meydan Mahallesi fakirlerinin ihtiyaçlarına harcanmasını ve bunun senelik vergiler halinde belgelendirilmesini,

-Bu işlerden sorumlu mütevellinin gelirden günlük iki akçe para almasını,

-Vakfa önce Mehmedoğlu Musa Efendi'nin, sonra, soyu-nesli tükenme durumu vaki olursa belde kadısının nezareti altında Salih bir zatın tayin edilmesini istediğini beyan etmiş ve vakfın sağlıklı bir şekilde ihyası ve idamesi için gerekli her önlemin alınmasını şart koştur⁵⁷³.

1899-1903 yılları arasında medresenin müderrisi Mehmet Şakir Efendi'dir⁵⁷⁴. Hacı Memiş oğlu Parasızzade Hacı Şakir Efendi 10 Ekim 1906 tarihi itibarıyla görevine devam etmekte olup günlük 40 akçe ücret almaktadır⁵⁷⁵.

1899 yılında 31 öğrencisi olan medresenin 1900-1904 yılları arasında öğrenci sayısı 40'a yükselmiştir⁵⁷⁶. 10 Ekim 1906 tarihi itibarıyla 8 hücrede kalan öğrencilere günlük 9'ar akçeden toplam 72 akçe verilmektedir⁵⁷⁷.

⁵⁷³ Ersin Üçdemir, *7 No'lu Kütahya Şer'iyye Sicili Defterinin (II. Bölüm) Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2010, s. 177-178; Dadaş vd., a.g.e., s. 226-228, minimal farklarla.

⁵⁷⁴ SNMU, 1317, s. 1169; 1318, s. 1305; 1319, s. 581, 1321, s. 489; Kölemen (Yüce), a.g.t., s. 34.

⁵⁷⁵ Deniz, a.g.t., s. 350-352.

⁵⁷⁶ SNMU, 1317, s. 1169; 1318, s. 1305; 1319, s. 581, 1321, s. 489; Kölemen (Yüce), a.g.t., s. 34.

⁵⁷⁷ Deniz, a.g.t., s. 350-352.

16. RUŞE(N)ZADE MEDRESESİ

Bu medresenin tanzimattan önceki süreçte (klasik dönem) varlığı ile ilgili ulaşabildiğimiz müstakil bir kayıt olmamakla birlikte, 8 Ekim 1803 tarihli vakıf kaydında⁵⁷⁸, Seyyid Ali Paşa Medresesi müderrisi Müftü Hacı Ömer Efendi'nin mütevellî olarak tayin ettiği “müderrisin-i kiramdan Ruşenzade Ömer Efendi” ibare ve ifadesinden söz konusu tarih itibarıyla, Ömer Efendi'nin sağ, -belki de kendi adından mülhem Ruşenzade Medresesi'nde- müderris olarak görevine devam ettiğini, kesin olmamak kaydıyla ifade edebilmekteyiz.

24 Aralık 1842 tarihli bir satış hüccetinde ismine rastlanabilen Ruşe(n)zade Medresesi, Kütahya Arasta Çarşısında bulunmaktadır ve faal bir durumdadır. Yanıbaşında Karahisarlıoğlu dükkânı, diğer yanında ise vakıf bir dükkân bulunmakta olup, hemen yakınındaki bir dibekçi dükkânı 2500 kuruş mukabilinde satılmıştır⁵⁷⁹. Tanzimat Sonrası dönemde medrese ile ilgili ulaşabildiğimiz başka bir belge söz konusu değildir.

17. RÜSTEM PAŞA MEDRESESİ

Kütahya'da Karagöz Paşa Camii civarında, Servi mahallesinde bulunmaktadır⁵⁸⁰. Buradan başlayıp Cumhuriyet Caddesi'ne çıkan Balıklı Caddesi üzerinde, yolun solunda Serçe sokak başında, ‘Çocuk Parkı’ denilen boş bir arsanın kuzeydoğu yönünde, yarısı toprağa gömülü, taşları sökülük ve dökük, kitabe yeri boş bir kapı bulunmaktadır ki; Rüstem Paşa Medresesi'nin kapısıdır ve orası da Rüstem Paşa Medresesi'nin yeridir⁵⁸¹.

Kitabeye göre, medreseyi Kanuni Sultan Süleyman Dönemi vezir-i azamlarından Rüstem Paşa, 1550 tarihinde yaptırmıştır⁵⁸². Hırvat asıllı bir devşirme olan Paşa, kaynaklarda pek rastlanmayan ‘Çağalzade’ veya ‘Çakalzade’ lakabının yanı sıra kaynaklarda da görülen, ‘Hırvat’, ‘Kehle-i İkbâl’ ve ‘Damat’ lakaplarıyla da anılmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman Han zamanında Mohaç seferini müteakiben,

⁵⁷⁸ Dadaş vd. a.g.e., s. 222-225.

⁵⁷⁹ Muhammet Şen, *23 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Edisyon Kritiği*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2003, s. 161-162.

⁵⁸⁰ HVS, 1302, s. 441.

⁵⁸¹ Ara Altun, “Kütahya'da Rüstem Paşa Medresesi Hakkında Kısa Notlar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı*, XI, İstanbul 1982, s. 1.

⁵⁸² Cener, a.g.t., s. 101.

birinci silahtar iken baş emir (baş mirahur⁵⁸³) olup Diyar-ı bekir valiliği görevlerinde bulunan Paşa, Diyarbakır Valisi iken Padişahın onayı ile Kütahya merkezli Anadolu Valisi ve 1539'da Mihrimah Sultan ile evlenerek 'Damat' olmuştur. 1538'de Kütahya'ya gelip 1539'da ayrılan Rüstem Paşa'nın beylerbeyiliği kısa sürmüştür. Bir müddet sonra, 1541 yılında üçüncü vezirlikten ikinci vezirliğe yükseltilmiş, sonunda Hadım Süleyman Paşa'nın yerine sadrazam olarak atanmıştır. Rüstem Paşa 1544'te üçüncü vezir iken kayınvalidesi Hürrem Sultan'ın aracılığıyla sadrazam olmuştur. 1554-1555 yıllarında ikinci defa veziriazamlığa getirilen Paşa, medreseyi de vezir-i azam iken yaptırmıştır. 1561'de vefat etmiş ve Şehzade Camiindeki türbelerden birine defnedilmiştir⁵⁸⁴.

Kaynaklarda yoğun bir şekilde zenginliğinden ve servetinden bahsedilen Paşa'nın vefatındaki mal varlığı ile ilgili aşağıdaki bilgiyi aktarıp bu hususu fazla uzatmamayı uygun görmekteyiz: Paşa'ya ait vefatında 1700 kölesi, 1900 harp atı, 1106 devesi, 700.000 sikke-i hasene, 5000 dikilmiş kaftan, hilat ve elbise, 1100 altın üsküf altı, 100 gümüş eyer, 500 altın eyer, 1500 gümüşlü başlık, 133 çift altın üzengi vs. olup değerinin 112 yük akçeye tekabül ettiği, para ve diğer gümüş levazımatın da 1000 yüke⁵⁸⁵ ulaştığı kaydedilmektedir⁵⁸⁶. Kendisinin kaleme aldığı Osmanlı Tarihi, 1923'te Almanya'da Türkçe Bibliyografyaları arasında bulunmaktaydı⁵⁸⁷.

Muntazam kesme taştan yapılı olan medrese binası tamamen yıkılmış olup sadece eyvan kapısı ayakta kalmıştır. Önceleri medrese kapısı üzerinde bulunan kitabe levha yeri boştur. Mermer taşla hakkedilmiş kitabenin yazısı Osmanlı sülüsü olup mısraları karşılıklıdır ve Arapça-farsça karışık ifadeler yer almaktadır:

1)Der devlet-i Osmani deruhte Süleyman-ı Han(Der Devlet-i Osmani der 'ahd-i Süleyman Han)

2)İn ahde bünyadı eyyin medrese-i ala(An'ahde-i bünyadi in medrese-i a'la)

3)Bina çün buruni amed hatm-i şed bina bi-l hayr (Bena çün berun amed hatm şud bina bi'l hayr)

⁵⁸³ Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 225.

⁵⁸⁴ Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 120-121; Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 225; Altun, "Kütahya'da Rüstem Paşa", s. 3.

⁵⁸⁵ Söz konusu kaynaklara göre, bir yük, 100.000 akçeye karşılık gelmektedir.

⁵⁸⁶ Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 120-121; Kağnıcıoğlu, a.g.e., s. 59.

⁵⁸⁷ Kölemen (Yüce), a.g.t., s. 37.

4)*Ey asafı Rüstem namı hüda makbulü bada (Ey Asef_i Rüstem nam-ı Huda makbul bada)*

5)*Biniyyetillah beyti fillah ve rızaillah (Beneytü li'l-lahi beytun fi Allahi ve rıza Allahi)*

6)*Kad kulte lehat-tarih fi-l medreseti-l ulya (Kad kutlu leha el-tarih fi'l-Medreseti'l-'ulya)*

1550⁵⁸⁸.

Değerli sanat tarihçimiz Ara Altun tarafından Kütahya Müzesindeki (Vacidiye Medresesi) İslami kitabeler arasında 101 döküm numarasıyla bulunan ve evvelce yukarıda bahsedilen portalde duran kitabenin metni⁵⁸⁹ Uzunçarşılı tarafından da yayımlanmıştır⁵⁹⁰. 70*53 cm. ebadında Arapça-Farsça karışık kaleme alınmış bu kitabeden anlaşıldığı üzere, medrese, Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) devrinde Rüstem Paşa tarafından 1550'de yaptırılmıştır⁵⁹¹. Rüstem Paşa'nın hiçbir Kütahya yapısı Mimar Sinan'a ait eserler arasında sayılmazsa da devir Sinan'ın ağırlığını ve otoritesini hissettirdiği dönemdir.

Kütahya'da bugün üzeri kapatılıp cadde haline getirilen Kapan Deresi'nin Balıklı Mahallesi kısmında Rüstem Paşa Vakfı olarak kabul edilen Balıklı Hamamı, yakınında Selçuklu devri kitabesine sahip Balıklı Camii ve XIV. yy. sonları XV. yy. başlarına tarihlenen Balıklı (Muslihiddin) Tekkesi bulunmaktadır⁵⁹².

Rüstem Paşa'nın İstanbul, Rusçuk, Hama, Bolvadin'deki eserleri ile ilgili 1547, 1558, 1560, 1561 tarihli vakfiyeleri⁵⁹³ bilinmekle birlikte, medresenin vakfiyesine henüz rastlanmamıştır. İstanbul Tahtakale'de meşhur camii (devrin en

⁵⁸⁸ Cener, a.g.t., s. 101.

⁵⁸⁹ Kaydettiğimiz kitabe ile minimal değişiklikler görülmektedir ki onları da görebilmek adına metinde parantez içinde de koyu punto ile onu vermeye çalıştık. Şu an itibariyle medresenin giriş kapısı üzerinde bulunan kitabenin orijinal metni ve okunuşu için Bkz: Ek-10.

⁵⁹⁰ Bkz. Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 120, ayrıca bkz. Altun, "Kütahya'da Rüstem Paşa", s. 2.

⁵⁹¹ Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 120-121.

⁵⁹² Bu eserler ve kitabeleri için bkz. Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, İst. 1932, s. 22, 78, 119, 120, 123; Ara Altun, "Kütahya'da Balıklı Tekkesi Üzerine Notlar" *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Özel Sayı 9, Ankara 1978.

⁵⁹³ Söz konusu vakfiyeler, Kuyud-ı Kadime'de bulunmaktadır.

güzel çinileriyle süslü), Rusçuk'ta camii, imaret ve medresesi, Hama'da han, Bolvadin'de ise cami ve çeşmesi bulunmaktadır⁵⁹⁴.

30 Nisan 1698 tarihinde temessük verilip 24 Ağustos 1698 tarihinde kaydedilen belgede belirtildiğine göre “Dedemiz Rüstem Paşa evkafından Kütahya nahiyesinde bulunan Karaöz isimli köy ile Kütahya'da sınırları belirli çayır mukataası, Kütahya merkezde bulunan ‘hamiyyet hamamı’ ile bazı dükkânlar ve bundan önce yıkılmış olan han duvarına bitişik olan dükkânların kirası ve Karaöz köyünün vakfa ait olan cüzi ve külli ürünleri bu temessükle tarafımızdan müsteşar tayin edilmiş olan Müftizade Mehmed Efendi'ye verilmiştir. Mehmed Efendi'nin bu görevine karşılık olarak Karaöz köyünden elde edilen ürünleri ve çayırın mukataasını, hamam ve dükkânların kirasını alması, hamamın kısmi-küçük hizmetlerini de kendisinin yapması ve bunun için vakıftan bir şey talep etmemesi kararlaştırılmıştır⁵⁹⁵.

23 Ağustos 1702 tarihinde Kütahya Servi Mahallesi sakinlerinden Arslan oğlu Hüseyin Bey, aynı mahallede gerçek mülkü olan bir tarafı Rüstem Paşa Medresesi yolu, diğer tarafları ise şahsi mülk ve umumi yola sınır, çevre ve alan ölçüleri belli olarak Kamer isimli kadından satın aldığı arsayı müvekkili Molla Ahmet Halife'ye otuz sekiz kıt'a kuruşa, karşılıklı gönüllülük esasına dayalı olarak satmış ve parasını almıştır. Bundan böyle sınırları belli su deliği (suyolu veya arsa?)nin Molla Ahmet'in dilediği gibi tasarruf edeceği mülkü olduğunu beyan etmiş ve satış işlemi böylece gerçekleşmiştir⁵⁹⁶. Bu belgeden Rüstem Paşa Medresesi'nin 1702 yılı itibariyle faal olduğu ve Servi mahallesinde bulunduğu bilgisine ulaşılmaktadır.

6 Şubat 1805 tarihinde, Kütahya'da Rüstem Paşa Medresesi müderrisi ve mütevelli vekili Ahmet Efendi oğlu Mesut Efendi hâlen mütevelli vekili olduğu vakfa bağlı Balıklı mahallesinde bulunan, Balıklı hamamı diye bilinen çifte hamamın yakınında akan suların kaynağına ulaşmış, bazı kimselerin suyu şahsi işlerine kullanıp hem israf ettiklerini, hem de hamamın suyunu azaltıp bu yönde zarar verdiklerini beyan etmiştir. Gerekli tamiratın yapılması için izin istemiş, su

⁵⁹⁴ Kalyon, a.g.e.,s. 219-220.

⁵⁹⁵ Güngör, a.g.t., s. 282.

⁵⁹⁶ Güngör, a.g.t.,s. 164-165.

işlerinden anlayan kimselerin de keşfi ve tahkiki ile hamamın kaynağındaki zararın tamamen giderilmesi ve gereken tamiratın yapılabilmesi için 1219 kuruş masraf çıkarılmış, netice itibariyle Mütevellî vekili Mesud Efendinin vakıf gelirlerinden 1219,5 kuruş harcaması kararlaştırılmıştır⁵⁹⁷.

Bu belgeden de rahatlıkla anlaşılabacağı üzere Osmanlı Eğitim-Öğretim Sistemi'nde müderrisler bağlı bulundukları vakfın mütevellisi ve/ya vekili olabiliyorlar, buna binaen asli vazifeleri olan eğitim-öğretim faaliyetlerinin yanı sıra vakıfla ilgili imar, harcama, tamirat, tadilat gibi bilumum işlerle ilgileniyorlar ve sorumluluk alıyorlardı. Bu durum şimdiki eğitim sistemimizdeki öğretmenlerin idareci olabilmeleri, şartlar gereği okulda tek başına görev yapan öğretmenin okulla ilgili bütün işleri ve işlemleri yürütmesi durumlarıyla kısmen de olsa benzerlik arz etmektedir.

11 Haziran 1843 tarihi itibariyle Hacı Süleyman oğlu Seyyid Ahmed'e ait, vefat eden Osman Efendi'den intikal eden, Kütahya'da Muvakkithane çarşısında bulunan ve iki taraftan Yüzükzade konağı ve bahçesi, diğer iki taraftan ise umumi yol ile sınır arsası Rüstem Paşa vakfından binası kendi mülkü olan bir han bulunmaktadır. Osman Efendi hayatta iken 12 sene önce yarısını elinde tutup diğer yarısını ise diğer oğlu ve müvekkilesinin kocası Seyyid Hacı Ali Molla'ya 3.000 kuruş mukabilinde sattığı ifade edilmiştir⁵⁹⁸.

14 Mart 1853 tarihinde Kütahya Bolad Bey Mahallesi sakinelerinden iken vefat eden kızı Havva Hatun'un miras taksimi yapıldıktan sonra Mehmed oğlu Ali ile Ali oğlu Aşıroğlu Mustafa Efendiler Servi mahallesinde bulunan ve dört tarafı şahsi mülk ve arsalarla çevrili bahçelerini Kütahya Servi Mahallesi sakinlerinden Rüstem Paşa Medresesi müderrisi Hasan Efendi huzurlarında 1750 kuruş mukabilinde Hasan Efendi'ye tam bir satışla (eksiksiz bir şekilde) satmışlardır⁵⁹⁹. Bu belgeden, söz konusu tarihte, Rüstem Paşa Medresesi'nin faal halde bulunduğu, müderrisinin Hasan Efendi olduğu ve müderrislerin Osmanlı toplumunda güven ve itimat duyulan kimseler olup hakemlik, şahitlik (belki de noterlik?) gibi görevler yaptığı bilgilerine sahip olmaktadır.

⁵⁹⁷ Dumluoğlu, a.g.t., s. 111-112.

⁵⁹⁸ Şen, a.g.t., s. 241-244.

⁵⁹⁹ Değirmenci, a.g.t., s. 239-240.

24 Mart 1893 tarihinde Evkaf-ı Hümayun Nezareti tarafından Rüstem Paşa Medresesi ile ilgili önceden talep edilen tamir masrafı hakkında işlem başlatılmış, gerekenin yapılacağı beyan edilmiştir⁶⁰⁰.

Şu ana kadar yoğun olarak vakıfları ve vakıf faaliyetlerinin aktarıldığı medreseye ait müderris ve öğrenci bilgileriyle ilgili öne çıkan hususlar şöylece özetlenebilmektedir:

Kanuni Devri (1520-1566) Sadrazamı Rüstem Paşa tarafından 1550 yılında yaptırılan ve paye olarak kuruluşunda da, 1562-1563 yıllarında da Kırklık Medrese grubunda olan Rüstem Paşa Medresesi'nin, kaynaklarda Kınalızade Ali Efendi⁶⁰¹ ve Hacı Hasanzade Mehmed Efendi⁶⁰² gibi müderrislerine rastlanmaktadır⁶⁰³. Bir diğer müderris, Şah Mehmed Efendi⁶⁰⁴ de her iki Rüstem Paşa Medresesi'nde görev yapmış, fakat Kütahya'daki müderrisliği kısa (1551-1553) sürmüştür⁶⁰⁵. Hakkında bilgi sahibi olunabilen bir diğer Rüstem Paşa Medresesi müderrisi ise Hüsam Efendi'dir⁶⁰⁶. Rüstem Paşa'nın bütün vakıfları hakkında bilgiye ulaşılabilen ve sonradan tanzim edilen defterde, sekiz nefer danişmendin her birine günlük 2'şer akçe verilmesi yönünde bir kayıt bulunmaktadır⁶⁰⁷.

Belge ve kayıtların düzenli tutulup tasnif edilmemesi başta olmak üzere birçok faktörün de etkisiyle, diğer birçok medresede olduğu gibi Rüstem Paşa Medresesi'nin kadrosu ve eğitim-öğretim faaliyetleri ile ilgili olarak XVII. ve XVIII.

⁶⁰⁰ BOA, BEO, 155, 11559/1.

⁶⁰¹ Hem Kütahya'daki kırklık hem de İstanbul'daki ellilik Rüstem Paşa Medresesi'nde görev yapan Kınalızade Ali Efendi'nin, ahlâka dair, "Ahlâk-ı Alâî" isimli bir eseri bulunmaktadır. 1572'de vefat etmiştir.

⁶⁰² Hasanzade Mehmed Efendi'nin babası II. Bayezid devri kazaskerlerinden Hacı Hasan olup, Mehmed Efendi de, tahsilini müteakip, 1555-1556 yılına kadar 40 akçe ücretle bir müddet müderrislik yapmıştır. 1571-1572'de vefat ettiği belirtilen Mehmed Efendi'nin vefatından önce Mekke ve Medine kadılıkları da söz konusudur.

⁶⁰³ Gül, a.g.e., s. 128-129.

⁶⁰⁴ Süleymaniye'de müderrislik, Kahire, Edirne ve İstanbul'da ise kadılık yapan Mehmed Efendi'nin vefat tarihi 1570 olarak verilmektedir.

⁶⁰⁵ Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 225.

⁶⁰⁶ Kütahya'daki görevinden önce, İstanbul ve Dimetoka'da müderrislik, sonrasında ise, Yenişehir Süleyman Paşa Medresesi'nde ve birkaç farklı yerde müderrislik, Şam'da ve farklı yerlerde müftülük görevinde bulunan Hüsam Efendi, 1581-1582'de Mekke'de vefat etmiştir. Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 226; Baltacı, a.g.e., s. 140.

⁶⁰⁷ Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 226; Baltacı, a.g.e., s. 140.

Yüzyıllara ait maalesef kayda değer bir bilgi verememekteyiz. 1883-1884 yıllarında müderrisi Ahmed Efendi olan medresenin 13 tane öğrencisi bulunmaktadır⁶⁰⁸.

11 Haziran 1900 tarihli belgede, Kütahya Servi Mahallesi sakinlerinden Döğertilzade İbrahim oğlu Hasan oğlu Hüseyin Efendi, yanında erkek kardeşi Mehmed Efendi hazır olduğu halde, Kütahya’da Mikalızade (veya Cığalzade) Rüstem Paşa Medresesi’nde üçte bir (1/3) tevcih ile müderrislik görevinde bulunduğunu, kardeşi Mehmed Efendi’nin de aynı şekilde üçte bir (1/3) tevcihlik tedrisiyyet görevi olduğunu ifade etmiştir. Aynı şekilde ortakları olan Mesut oğlu Karac(ı/a)zade Ahmed Efendi’nin de 11 Mayıs 1814 tarihli beratı ile sülüs (üçte bir) tevcih ile tedris görevine sahip olduğunu beyan etmiştir. Ahmet Efendi’nin çocuksuz vefatıyla yeri ve görevinin boş kaldığını, uygun görüldüğü takdirde Ahmet Efendi’nin üçte birlik tevcih hissesinin kendisi ve kardeşi Mehmet Efendi’nin hisselerine ilhakını (katılmasını-eklenmesini) istediklerini beyan etmiş, bunu beyan eden bir dilekçe yazılmıştır. 11 Ağustos 1902 tarihi itibarıyla, bu talep onaylanmış, Ahmet Efendi’nin sülüs (1/3) hisse için aldığı 100 kuruş ücretin de, sülüs (2/3) hisse ile görev yapmakta olup 200 kuruş alan Mehmed ve biraderi Hüseyin Efendi’lere aktarılacak suretiyle ikisinin aldığı ücretin 300 kuruşa çıkarılması takdir edilmiştir⁶⁰⁹.

Yukarıda kısaca özet halinde aktarılan belgeden yola çıkılarak üzerinde durulması gereken nokta şudur: Osmanlı Eğitim Sistemi’nin belkemiği mesabesindeki medreselerde, medrese vakfiyesi doğrultusunda müderrislik vazifesine birden fazla kişi (çoğunlukla kardeş) ehil ve hak sahibi bulunuyorsa ve görevden feragat etmeyi de düşünmüyorsa; müderrislik tevcihi ve ücreti aday sayısına göre (üçte bir, dörtte bir, beşte bir gibi oranlarda) bölüştürülüyor, görev devri ve görev bırakma hususlarında da bu orana riayet ediliyordu. Yine son belge sadedinde, bu bölünmüş hisselerin gerektiğinde ve/ya isteğe binaen, şartlar dâhilinde birbirine ilhakı-katılması da mümkündü. Aşağıda arzedeceğimiz belgelerde de aynı “hisseli” sistemin ‘danişmendlik’ görevi, devri ve tayini için de, söz konusu tarihlerde, Rüstem Paşa Medresesi’nde yürürlükte olduğu görülmektedir. Farklı

⁶⁰⁸ HVS, 1301, s. 217; Öztürk, a.g.t., s. 28.

⁶⁰⁹ Akça, a.g.t., s. 260; BOA, BEO, 1905, 142818/1, 2.

tarıhli fakat aynı minval ve vaziyeti ifade eden söz konusu birkaç belgeyi ayrı ayrı aktarmaktansa birleştirerek özet mahiyetinde vermeyi uygun görüyoruz.

Kronolojik olarak ifade etmek gerekirse ‘danışmendlik’ sistemi ile alakalı 19 Aralık 1899 tarihli⁶¹⁰, aynı tarihli bir diğeri belge⁶¹¹, 1904-1905 yıllarına ait bir belge⁶¹² ve 1907-1908 yıllarına ait bir belge⁶¹³ olmak üzere dört müstakil belge mevcuttur. Sırasıyla ilk belgede Düğermizade (veya Uğerlizade) İbrahim oğlu Hasan oğlu (Hace) Mehmed Efendi, ikincisinde ise, kardeşi Hüseyin Efendi⁶¹⁴, Cığalzade Rüstem Paşa Medresesi vakfından, günlük 2’şer akçe alan medresede görevli 8 adet-nefer danışmend görevinin boş ve atıl olması üzerine söz konusu göreve talib olduklarını beyan etmişlerdir. Kendilerine sınav uygulanmış, netice itibariyle 7 neferlik danışmendlik görevine layık görülüp berat ve görev talepleri ilgili makamlara iletilmiştir. Söz konusu iki belge ve birazdan zikrolunacak diğeri iki belgede de bu danışmendlik görevi ve ücretinin kaynağı ve dayanağı olarak 1560-61 (1561) tarihli vakfiye gösterilmektedir. Diğeri iki belgede ise, söz konusu boş-münhal 8 adet danışmendlik görevine sırasıyla, Kütahya Cedid Mahallesi sakinlerinden, Hacı İbrahim oğlu Kurzzade Mehmed Galib Efendi ve Kütahya Mecidiye Mahallesi sakinlerinden Gülhanizade Hafız Ahmed Sadık Efendi talib olmuşlardır. Belgelerin ilkinde Rüstem Paşa, ‘Çolakzade’, diğeri-ikincisinde ise ‘Çakalzade’ lakabıyla anılmaktadır. İkinci belgede, danışmendlerin günlük aldığı ücret ‘2 akçe’ yerine muhtemelen yanlışlıkla ‘22 akçe’ olarak belirtilmiştir. Netice itibariyle, Mehmed Galip ve Mehmed Sadık Efendi, yapılan tahkikat, kimlik tesbiti ve imtihanlardan sonra 5 danışmendlik görevine ayrı ayrı ehil oldukları görülüp beratları verilerek tayin edilmişlerdir.

Maarif Salnameleri kayıtlarına göre, Müderris Mehmed Efendi’nin görev yaptığı medresede 1900-1902 yılları arasında 40 öğrenci bulunurken⁶¹⁵, aynı müderrisin görev yaptığı 1903 yılında ise medresenin öğrenci sayısı 57’ye

⁶¹⁰ Akça, a.g.t., s. 81-82.

⁶¹¹ Akça, a.g.t., s. 79.

⁶¹² Deniz, a.g.t., s. 474-475.

⁶¹³ Deniz, a.g.t., s. 476.

⁶¹⁴ Mehmed ve biraderi Hüseyin Efendi yukarıda geçen bir diğeri belgede ise müştereken görev yapan müderrisler olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

⁶¹⁵ SNMU, 1318, s. 1305; 1319, s. 579.

çıkıştır⁶¹⁶. Yukarıda aktarılan belgelerle bağlantılı düşünüldüğünde, öğrenci sayısı hayli artan medresede, doğal olarak danışmendlerin sayısı (8 nefer) da artacaktır. Buradan şöyle bir sonuca da gitmek mümkündür ki; tam da modern okulların tırmanışa geçtiği dönem olan 1900’lerde medreselere olan talepte düşme olmadığı gibi bilakis artma oluyor. Tabii ki bu durum, medresenin durumu, konumu ve kalitesine göre farklılık arzdebildiği gibi, Kütahya dışındaki medreselerde de farklı seyredebilir. Rüstem Paşa Medresesi’nin 8 odalı olması hasebiyle, öğrencilerin kontrolü ve intizamı açısından her odaya sorumlu bir (nefer) danışmend görevlendirmesi yapılmış da olabilir.

26 Eylül 1925 tarihinde Kütahya Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından Kütahya Medreseleri için hazırlanan listede “Çakalzade Rüstem Paşa Medresesi” olarak ele alınmış, mektep yapılmaya müsait görülmüş ve ‘Mülahazat’ kısmında ‘talebeye mahsus olmak üzere derununda bir mescid vardır’ kaydı düşülmüştür⁶¹⁷.

1940’lı yılların başlarında dahi medresenin derslane-mescidinin ayakta olduğunu Ahmet Yakupoğlu’nun resminden, bu resmi de içinde barındıran “Rengârenk Kütahya” kitabından ve Mustafa Yeşil’in eserinden öğrenebilmekteyiz⁶¹⁸.

Ara Altun’un 1975 yılındaki tespitlerine göre, medreseden ayakta kalabilen tek parça diyebileceğimiz portal kalıntısı, 30*30 m.lik alanın kuzey-doğu kanadının ortaya yakın yerinde, dıştan dışa 4.00 m. genişliğinde ve 1.60 m. kadar dışa taşkındır. Tamamen kesme taştan olan bu portalin taşkın bölümünün iki iç yanında birer yarım daire planlı niş vardır. İçi ise konsollarla başlayan ve tepe dizisi düşmüş vaziyette sekiz mukarnas sırasıyla dolgulanmıştır ve adeta taşlar birbirinden ayrılıp dökülmek için direnmektedirler⁶¹⁹. Yine Altun, 1982 yılında bu medrese ile ilgili yaptığı çalışma neticesinde, medresenin o tarih itibariyle sadece portalinin ayakta olduğunu tekrarlamış, tamamen kesme taştan kare planlı bu yapının XVI. yüzyıl

⁶¹⁶ SNMU, 1321, s. 489; Kölemen (Yüce), a.g.t., s. 38.

⁶¹⁷ Altun, “Kütahya’da Rüstem Paşa”, s. 4.

⁶¹⁸ Kalyon, a.g.e.,s. 218. Bahis konusu olan resim, söz konusu ‘Rengârenk Kütahya’ kitabının 94. sayfasında bulunmaktadır ve tezimizin sonundaki ekler bölümüne fotoğraflanarak aktarılmıştır. Bkz. Ek-11.

⁶¹⁹ Altun, “Kütahya’da Rüstem Paşa”,s. 2; Portal (taç kapı)ın ön profilden fotoğrafı için bkz: Ek-10.

Mimar Sinan Devri mimarisinin bütün özelliklerini yansıttığını bir kez daha ifade etmiştir⁶²⁰.

XVI. yy. (1550) tarihli, kitabeli medresesinden sadece portalin harap kalıntıları bulunan bu yapının, osmanlı mimarisinin klasik döneminden kalma bu kesme taş yapının, bir kazı ile aydınlatılabilmesi, araştırma konusu olabilmesi hala mümkündür⁶²¹. Medresenin boş kalan yeri sonradan çocuk parkı haline getirilmiştir. Belli bir müddet bakımsızlığa terk edildikten sonra, 2003 yılında yapılan kazı çalışmaları neticesinde yapının izlerinin ortaya çıkması üzerine, Kütahya Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından çizilen bir projeye uygun olarak 2006 yılında restorasyonu tamamlanmıştır. Şu an itibariyle El Sanatları ve Kültür Merkezi adı altında birkaç esnafın, yöresel ve folklorik ürünler sattığı küçük bir çarşı konumundadır. Kanatımızca, hem mimari hem de işlevsel olarak medrese, aslına daha uygun bir durum ve konumda olabilirdi.

18. SEYYİD (HACI) EBUBEKİR (AĞA) MEDRESESİ

Hacı Ebubekir Ağa Medresesi, mescid-i şerifin yanındadır. Aynı zamanda Haliliye Medresesi'nin bitişiğindedir. Mescit ve medresenin Hacı Ebubekir Ağa tarafından tesis edilen bir vakfı da bulunmaktadır⁶²².

16 Mart 1804 tarihli sicil kaydında, Haliliye Medresesi bitişiğinde, Es-seyyid El-hac Ebubekir Ağa tarafından yaptırılan medresede müderrislik ve mescid-i şerifte imamlık görevi için, Dersiam Tayyib Efendi'nin de tavsiye ve görüşleri dikkate alınarak Mehmed Efendi ilim, ahlak ve tecrübe yönünden ehil görülerek berat verilmiş, her iki görevle aynı anda görevlendirildiği ifade edilmiştir⁶²³.

8 Haziran 1810 tarihli, harab olan çeşmelerin tamiri ve yeni çeşme yapımı için yapılan vakıflarla ilgili düzenlenen belgeye istinaden medresenin söz konusu

⁶²⁰ Kölemen (Yüce), a.g.t., s. 37-38.

⁶²¹ Altun, "Kütahya Türk", s. 423.

⁶²² VGMA, *190 Numaralı Defter*, s. 148-149/1236-1237.

⁶²³ Dumluoğlu, a.g.t., s. 158-159.

tarihte faal halde olduğu ve Kütahya’da Pirlar mahallesinde Analı Mescit civarında bulunduğunu söyleyebiliriz⁶²⁴.

4 Ekim 1849 tarihi itibariyle Haliliye Medresesi bitişiğindeki Ebubekir Ağa Medresesi müderrisi Muhibbizade Ahmed Efendi, Karagöz Paşa Camii şerifinin bütün tamir, ihtiyaç ve masraflarını düzenlemek üzere ehil ve layık görölerek cami-i şerif vakfı kaimmakamlık görevi kendisine tevdi edilmiřtir⁶²⁵.

22 Ekim 1854 tarihinde medresenin müderrisi ve dersiamı Abdülkadir oğlu Seyyid Ahmed Efendidir. Ahmed Efendi bu görev ve buna ek olarak yaptığı imamet-imamlık görevi için hiçbir ücret almamaktadır⁶²⁶. Haliliye Medresesi bitişiğindeki bu medrese ile ilgili zikredilen iki belge doğrultusunda Osmanlı Eğitim Sisteminde müderrislerin asıl görevleri dışında vakıf kaimmakamlığı, dersiamlık ve diğer görevlere getirilebildikleri ve bu görevleri hasbi-fahri olarak da (ücret almadan, Allah rızası için) yapabildikleri bilgisineerişilmektedir..

Kütahya’da Balıklı Mahalle ahalisinden, Feyzi Efendi oğlu Muhyizade Hacı Ahmed Efendi; yine Balıklı Mahalle sakinlerinden Hacı Abdülkadir oğlu Ahmed Efendi’nin, El-hac Ebubekir Efendi mescid-i şerifi ve medresesi vakfı tarafından 20 Aralık 1854 tarihinde imamlık ve dersiamlık görevlerine tayin edildiğini ifade etmiştir. Ahmed Efendi’nin söz konusu tarihten itibaren bu görevleri fahri olarak sürdürdüğünü. önceden bu görevi büyük oğlu Ali Efendi’ye devrettiğini, vefatıyla birlikte bu iki görevin tamamen atıl kaldığını, uzunca bir süredir bu görevleri vekâleten kendisinin yürüttüğünü, Ali Efendi’nin bu görevleri yürütmede yetersiz kaldığını, kendisine berat verildiği takdirde bu görevleri hakkıyla yerine getirebileceğini de ekleyerek beyan etmiştir. Bu isteğine binaen Hacı Ahmed Efendi’nin ikamet ve askerlik durumları incelenip tespit edilmiş, yapılan imtihan sonucunda bu görevlere ehil olduğu görölmüş ve 6 şubat 1907 tarihinde bu durum uygun göröldüğu takdirde berat-ı şerif ricasıyla sadarete bildirilmiřtir⁶²⁷. 22 Temmuz 1910 tarihinde ise, Seyyid Ahmed Efendi’nin vefatı ve oğlu Ali Efendi’nin de rızası

⁶²⁴ Öznur Kutluğ Bozkurt, *Kütahya şer’iyye Sicilleri 8 Numaralı Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2006, s. 109-111.

⁶²⁵ Kurukaya, a.g.t.,s.38-39.

⁶²⁶ VGMA, *190 Numaralı Defter*, s.148-149/1236-1237.

⁶²⁷ Deniz, a.g.t.,s. 475-476.

doğrultusunda görevinden el çekmesiyle Feyzi oğlu Ahmed Efendi, dersiam olarak tayin edilmiştir⁶²⁸.

Söz konusu belgeden medresede 1854-55 yıllarından itibaren sırasıyla Hacı Abdülkadir oğlu Ahmed Efendi, büyük oğlu Ali Efendi ve 1910 yılı itibariyle de Muhyizade Feyzi oğlu Hacı Ahmed Efendi'nin müderris olarak görev yaptığını öğrenmekteyiz. Müderris görevlendirmelerinde –vakfiyede aksi bir şart belirtilmedikçe- teamülün babadan oğula devredildiği yönünde olmakla beraber, bu belgede belirtildiği şekilde hariçten bir kimse kendisinin göreve layık olduğunu belirtir, ispat eder ve göreve gelebilirdi. Müderrisin medresedeki görevinin yanı sıra yoğun olarak camide dersiamlık yaptığı da bu belge vasıtasıyla edindiğimiz bilgiler arasındadır. Osmanlı Medreselerinde vekâleten (birinin yerine) görevin söz konusu olduğu gibi, hasbi (ücret almadan) görevin de yapıldığını bir kez daha öğrenmiş bulunmaktayız.

19. TİMURTAŞ MEDRESESİ

Yıldırım Bayezid Devri medreselerinden olan Timurtaş Medresesi, Kütahya'nın Arasta mahallesinde (külliye ile birlikte Kavaflar Çarşısında⁶²⁹) bulunmaktadır⁶³⁰. Evliya Çelebi'nin Ulu Cami civarındaki Germiyanoglu Medresesi ile, İshak Fakih Medresesi, Karagöz Paşa Medresesi, Rüstem Paşa ve Molla Ahmed Paşa medreselerinden bahsederken bu medreseden bahsetmemesi hayli ilginçtir⁶³¹.

Timur ve Ankara Savaşı ile Kütahya'nın, tekrar Germiyanogullarının eline geçtiği ara dönemde, 1402'den önce, vakfiyesine göre, imaret, medrese ve mescidden meydana gelen, Timurtaş Paşa (Takvacılar, Takkeçiler) camiinin-medresesinin Kütahya'daki ilk külliye olduğu söylenmektedir⁶³².

Demirtaş Medresesi olarak da isimlendirebileceğimiz, kaynaklarda ise Takvacılar Medresesi olarak görülen medrese, Yıldırım Bayezid devrinde, Kara

⁶²⁸ VGMA, *190 Numaralı Defter*, s.148-149/1236-1237.

⁶²⁹ Ebru Karakaya, "Timurtaş Paşa Külliyesi ", *DİA*, C. 41, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s. 186.

⁶³⁰ Gül, a.g.e., s. 44; 1885 tarihli salnamede medresenin banisi Temurtaş Paşa, yeri 'Haffaflar Çarşısı' olarak kaydedilmiştir. Bkz: *HVS*, 1302, s. 441.

⁶³¹ Bilge, a.g.e., s. 180.

⁶³² Altun, "Kütahya Türk", s. 417.

(Sarı⁶³³) Timurtaş Paşa tarafından yaptırılmıştır. Timurtaş Paşa, bazı kaynaklara göre I. Murat devrinde Kütahya ve civarına Kosova Savaşı esnasında muhafız olarak tayin edilen bir görevlidir⁶³⁴. Yıldırım Bayezid'in güney-doğu Anadolu seferinde Germiyan askerlerini muhafaza ettiği de belirtilen Kara Timurtaş Paşa'nın medreseyi bu sırada yaptırmış olması ihtimal dâhilindedir⁶³⁵. Kara Timurtaş Paşa'nın (ölm.1404) Anadolu Beylerbeyliği'nin ilk idarecisi olduğu (1393), Sarı Timurtaş Paşa veya diğer iki Timurtaş Paşa ile karıştırıldığı ifade edilmektedir⁶³⁶. Son dönem Maarif Salnameleri'nde "Takvacılar Medresesi" olarak belirtilen medresenin banisinin de "Ashab-ı Hayrat" olarak kaydedilmesi de garip bir durumdur⁶³⁷. Buraya kadar aktardığımız bilgileri kısaca özetlemek gerekirse;

Demirtaş Paşa medresesi olarak da bilinen bu medrese civarındaki camiyle birlikte 1381'de Anadolu Eyalet Valisi olan ve eyalet merkezi Ankara'dan Kütahya Muhafızı olarak gönderilen Demirtaş/Timurtaş Paşa tarafından kuvvetle muhtemel 1389-1402 yılları arasında yaptırılmıştır. Özellikle cami ile ilgili olarak, Bizanslılardan kalma bir kilise olup tadil ve tamir edilerek Demirtaş Paşa tarafından cami haline getirildiği iddia edilse de pek kabul görmemiştir. Bu iddiaya Kavaflar Çarşısında bulunan caminin ilginç mimari özellikleri, bedesten binalarında Bizans devrini andıran yağlıboya resimlerin görülmesi ve bir kitabesinin ele geçmemesi sebebiyet vermiş olabilir.

1534 yılı itibariyle tüm külliye'nin vakıf gelirleri, kırk yedi dükkân, iki kervansaray ve dört bahçeden sağlanmaktaydı⁶³⁸. Yine aynı tarihte, medrese ve imaretin gelirleri, 10.525 akçe ve Şıhlu Nahiyesinde sekiz dönüm bağ, 1571 tarihli mufassal evkaf defterinde ise gelirler toplamı, 20.379 akçe olarak gösterilmekte, aynı defterde müderris için harcanan gider, günlük 20 senelik 7200, talebe için harcanan gider, günlük 6 senelik 2340 akçe olarak kaydedilmektedir⁶³⁹. İmama ödenecek ücretten sonra, boş bırakılan ve ödeneği günlük 1 senelik 360 olarak belirtilen

⁶³³ Karakaya, "Timurtaş Paşa ", s. 186. Uzunçarşılı da "Osmanlı Tarihi" isimli eserinde (C. 1, s. 574) Timurtaş Paşa'dan Sarı Timurtaş Paşa olarak bahsetmektedir.

⁶³⁴ Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya" , s. 216-217.

⁶³⁵ Bilge, a.g.e., s. 180.

⁶³⁶ Feridun Emecen, "Timurtaş Paşa", *DİA*, C. 41, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s. 185-186.

⁶³⁷ *SNMU*, 1317, s. 1169; 1319, s. 581; 1321, s. 489.

⁶³⁸ Karakaya, "Timurtaş Paşa ", s. 187.

⁶³⁹ Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 217.

görevlinin müezzin olması muhtemeldir. İmam ve müezzine günlük 1, hatibe ise 3 akçe verilmesi de ilginç bilgilerdendir. Bütün görevlerin ayrı kişiler tarafından ve müstakil ücretler tahsis edilerek yapılması, vakfın ekonomik gücünü ve kurumsallığını gösteren deliller olması bakımından anlamlıdır diye düşünmekteyiz.

Medreseden vakıf kayıtlarında Evkaf Vekâleti mülhak vakıflar kısmında, “Kütahya’da Kâin Timurtaş Paşa Cami-i Şerifi ve Medresesi Vakfı” olarak bahsedilmekte olup vakfiyesi bulunamamıştır⁶⁴⁰.

16 Nisan 1842 tarihli satış hücceti kaydında Hacı Şerif Ağa’nın hanımı Refia Hatun’un, senelik 50 akçe kira ile Timurtaş Paşa vakfından olan Kütahya Saraçhane Çarşısındaki iki tarafı umumi yol, diğer tarafları dükkânlarla çevrili kahvehane dükkânını Mehmet kızı Şerife Hatuna 2.500 kuruşa sattığı yazılmıştır⁶⁴¹. Bu belge sadedinde söz konusu tarihte kahvehane gibi yerlerin de vakfa kiralanabildiği, kadınların kahvehane sahibi olabildiği ve kadınlar arasında da gayrimenkul-ticarethane alım-satımı yapılabildiği bilgilerini öğrenmekteyiz.

17 Ekim 1852 tarihli sicil kaydına göre Kütahya’da bulunan Timurtaş Medresesi vakfına bağlı olarak günlük 6 akçe ile imam ve hatiplik görevlerini yürüten Hüseyin oğlu Seyyid İbrahim Halife’nin vefatıyla, küçük oğlu Ahmed yine aynı ücretle vakıf nazırının da onayı alınarak aynı görevlere tayin olunmuş, fakat bir müddet Ahmet görevini yetkin yapana kadar, bir imtihan sonucu işin erbabı olan Mehmed Emin Halife’nin bu görevi yerine getirmesi şart koşulmuştur⁶⁴². Şeklindeki belgeden yola çıkarak, imam-hatiplik görev ücretlerinin de medrese vakfından sağlandığına şahit olabilmekteyiz. Ayrıca, o zamanki teamüllerin aksine, günümüzdeki uygulamaya benzer şekilde, imam ve hatiplik görevlerinin ayrı kişilerde değil de tek bir kişide toplandığı görülmektedir. Görevlerin babadan oğula aktarılabilceği, bir kişinin görevini tam yapana kadar deneyimli bir kişinin yanında göreve devam etmesi⁶⁴³, görev öncesi yeterlilik imtihanı uygulamalarının da bu belge vesilesiyle o dönem için yürürlükte olduğunu ifade edebiliriz. İmam-hatiplik görevlendirmesi ile ilgili serdedilen uygulamaların minimal düzeyde farklarla

⁶⁴⁰ Bilge, a.g.e., s. 180.

⁶⁴¹ Şen, a.g.t., s. 88-89.

⁶⁴² Değirmenci, a.gt.,s. 391-392.

⁶⁴³ Bir nevi stajyerlik veya Türkiye’de yeni uygulamaya konulmakta olan hizmet öncesi aday performans sürecini anımsatmaktadır.

müdrislik görevlendirmelerinde de cari olduğunu şimdiye kadarki bilgilerimizden yola çıkarak rahatlıkla ifadelendirebiliriz.

Vakıf ve vakıf görevlileriyle ilgili olarak büyük ölçüde aydınlatılabilen medresenin müdris ve öğrenci bilgileri bağlamında, uzunca bir dönem belki de birkaç yüzyıl boyunca aydınlatılamadığını müdris tevcihlerinde de medreseye pek rastlanmadığını üzümlere ifade etmek durumundayız.

1899 yılından itibaren 1903 yılı da dâhil olmak kaydıyla, medresede müdris olarak Hüseyin Efendi görev yapmaktadır⁶⁴⁴. 1899'da 30 olan medresedeki öğrenci sayısı⁶⁴⁵, 1902 yılında 20 olarak tespit edilmiştir⁶⁴⁶. 1903 yılındaki öğrenci sayısı ise 32'dir⁶⁴⁷.

1 Şubat 1900 tarihinde, Takvacılar Camii yanındaki dersane ve odaların yerine sakahane yapılmak için, Hacı Derviş ve Hacı Şerif (bazı belgelerde Mehmed Emin) tarafından yıkılması hadisesine binaen, müdris İbrahim'in de onayıyla Kütahya merkezinden nezarete telgraf çekilmiştir ve bu hususla ilgili işlem başlatılmıştır⁶⁴⁸.

1913 yılına kadar açık kalan medrese, günümüzde mevcut değildir⁶⁴⁹. Söz konusu tarihten sonra, bakımsızlıktan yıkılması üzerine yerine sakahane yapılmıştır⁶⁵⁰. Son zamanlara kadar çarşının tam merkezinde, bedestenin yakınındaki Timurtaş Paşa Camii'nin batısında şimdi muslukların olduğu yerde bulunan medresenin vakfiyesi bulunamadığı gibi maalesef bugün kendisi de mevcut değildir⁶⁵¹.

20. VACİDİYE MEDRESESİ

Cami-i Kebir civarında bulunan medrese, Molla Vacid Veli'ye nisbet edilmiştir⁶⁵². Kütahya'da Ulu Cami'nin bitişiğinde olup şu anda şehrin müzesi olarak kullanılmaktadır. Medresenin bulunduğu mahalle Gazi Kemal Mahallesi olup, yeri

⁶⁴⁴ *SNMU*, 1317, s. 1169; 1319, s. 581; 1321, s. 489; Kölemen (Yüce), a.g.t., s. 38.

⁶⁴⁵ *SNMU*, 1317, s. 1169.

⁶⁴⁶ *SNMU*, 1319, s. 581.

⁶⁴⁷ *SNMU*, 1321, s. 489; Kölemen (Yüce), a.g.t., s. 38.

⁶⁴⁸ BOA, BEO, 1352, 101332/1-2; BOA, DH. MKT, 2521, 2; BOA, DH. MKT, 2231, 106.

⁶⁴⁹ Gül, a.g.e., s. 44.

⁶⁵⁰ Cener, a.g.t., s. 79.

⁶⁵¹ Gül, a.g.e., s. 44.

⁶⁵² *HVS*, 1302, s. 441.

topografik olarak Kale ile Hıdırlık Tepesi ve Acemdağı (Sultan Bağı Deresi) vadisi arasındaki düzlüğün şehir merkezine açıldığı alana rastlamaktadır⁶⁵³.

Taçkapısı üzerindeki dört satırlık sülüs kitabeden Germiyoğlu Beyliği'nin ileri gelenlerinden II. Yakup Çelebi'nin büyükbabası (dedesi) Mübarezeddin Umur Bin Savcı tarafından 1314/1315 yılında yaptırıldığı anlaşılmakta olan medresenin mimarı belli değildir⁶⁵⁴. Medresenin 1308 yılında yapıldığı da belirtilmiştir⁶⁵⁵.

Halen mevcut olan kitabe günümüz harfleriyle şöylece aktarılabilmiştir:

- 1) *Ammere hazihi 'l medreseti 'l mübareket*
- 2) *El Mevla el muazzam melik-ü 'l ümera ve*
- 3) *El Kubera Mübarezeddin Umur bin Savcı*
- 4) *Min cizyeti Alaşehir senete erba 'a aşere seb 'amie*⁶⁵⁶.

Kitabenin son satırından 1314 (H. 714) yılı itibariyle Alaşehir'in Germiyoğulları Beyliği hâkimiyeti altında olduğu görülebilmektedir⁶⁵⁷. Söz konusu durumun geri planında şu olaylar cereyan etmiştir. Yakup Bey, 1304'te Menderes Nehri yakınlarındaki Tripolis'i almış, Simav yakınlarındaki Angir'i (Hisarköy) fethetmiş, 1306'da 30.000 kişilik bir kuvvetle Alaşehir'i kuşattıysa da Bizans imparatoru II. Andronikos'un İspanya'dan getirttiği Katalan kuvvetlerinin yetişmesi üzerine başarılı olamamıştır. İlerleyen dönemlerde Alaşehir üzerine nüfuz tesis edilmiş ve buradan alınan cizye gelirleri Vacidiye Medresesi'nin masraflarına tahsis edilmiştir⁶⁵⁸.

Adını, burada, belirli bir süre müderrislik yapan ve şu anda medresenin ana eyvanında medfun bulunan Molla Abdülvacid'den alan Vacidiye Medresesi kaynaklarda Umur Bey Medresesi, Demirkapı⁶⁵⁹ Medresesi, Molla Abdülvacid

⁶⁵³ Çiftçioğlu, a.g.m., s. 165.

⁶⁵⁴ Çiftçioğlu, a.g.m.,s. 165

⁶⁵⁵ Arıkan, a.g.t., s.24.

⁶⁵⁶ Edhem, a.g.e., s. 24; Giriş kapısının üst kısmında yer alan kitabenin fotoğrafı tezimizin sonundaki ekler bölümünde bulunmaktadır.Bkz: Ek-12.

⁶⁵⁷ Çiftçioğlu, a.g.m.,s. 165.

⁶⁵⁸ Varlık, "Germiyoğulları", s. 33; Edhem, a.g.e., s. 24.

⁶⁵⁹ HVS, 1302, s. 441.

Medresesi, Molla Vacid Medresesi, Germiyanoglu Medresesi olarak da anılmaktadır⁶⁶⁰.

XIV. yüzyılın başına 1314/15 senesine tarihlenen kitabesiyle, Germiyanoglu Mübarezeddin Umur bin Savcı tarafından yaptırılan Vacidiye Medresesi⁶⁶¹, adını, sonradan burada müderrislik yapan Molla Abdülvacid bin Mehmed Efendi⁶⁶², den almıştır. Yıldırım Bayezid zamanında ders veren, 1434'te vefat eden Mehmed oğlu Abdülvacid⁶⁶³, müderrisliği esnasında çeşitli eserler kaleme almıştır. 1403 yılında Fıkıhtan 'Şerhu'n-Nihaye'yi yazmış, Germiyanogulları Beyliği Osmanlı Devleti'ne ilhak ettikten sonra 1429'da II. Murad'a takdim edeceği astronomiye dair Çağmini'nin Mülahhas⁶⁶⁴ isimli eserine de şerh yazmıştır⁶⁶⁵. Aslen Horasanlı olduğu, Meşhed şehrinde doğduğu, mevlevilikle ilgisinin bulunduğu, çok yetenekli bir şair ve hattat olarak görüldüğü, 1434'te vefat ettiği gibi bilgiler Molla Abdülvacid'le ilgili bize kadar ulaşan bilgilerdir⁶⁶⁶.

Vacidiye medresesinde nakli ilimlerin yanı sıra heyet ve astronomi gibi ilimlerin de okutulmuş ve hatta bir rasathane (gözlemevi) olarak kullanılmış olabileceğine dair elimizde deliller mevcuttur. Medresenin kurucusu ve müderrisi Molla Abdülvacid'in astronomiye dair yazdığı şerhi de söz konusu delillerdendir⁶⁶⁷. Yine avlunun ve yan odaların üzerini örten kubbelerin açıklıklı oluşu, avlunun ortasındaki kuyu ya da şadırvanın varlığı, geçmişte rasat aletlerinin konulduğu yerlerin tespit edilmesi, Kütahya'da astronomiye dair ilginin eski bir gelenekten kaynaklandığı yönündeki görüşler⁶⁶⁸ ve medresede İslami ilimlerle birlikte astronomi derslerinin de okutulması gibi gerekçeler bu savı-tezi kuvvetlendirmektedir⁶⁶⁹.

⁶⁶⁰ Selda Kalfazade, "Vacidiye Medresesi", *DİA*, C. 42, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s. 409.

⁶⁶¹ Hakkında bilgi için ayrıca bkz. Mecdi Mehmet Efendi, *Şakaik-i Numaniye Zeyilleri (Hadaiku's-Şakayık)*, C.1, (haz. Abdülkadir Özcan), Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, s. 16, 66.

⁶⁶² Hakkında bilgi için ayrıca bkz. Mecdi Mehmet Efendi, a.g.e., s. 391.

⁶⁶³ Kalfazade, a.g.m., s. 410.

⁶⁶⁴ Bu eser, içeriği, içindeki Ay ve Güneş Tutulması ile ilgili şekiller için bkz. Uzlu, a.g.m., s. 108-109 ve makale sonu şekiller; Mecdi Mehmet Efendi, a.g.e., s. 228.

⁶⁶⁵ Kölemen (Yüce), a.g.t., s. 40.

⁶⁶⁶ Çiftçioğlu, a.g.m., s. 165. Ayrıca bkz. Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 218; Güner, *Tarihte*, s. 38-39.

⁶⁶⁷ Kölemen (Yüce), a.g.t., s. 39-40. Diğer eserleri için ayrıca bkz: Aydın Sayılı, "Vacidiye Medresesi Kütahya'da Bir Ortaçağ Türk Rasathanesi", *Belleten Dergisi*, C. XII. S. 47, TTK Basımevi, Ankara 1948, s. 655 vd.

⁶⁶⁸ Sayılı, a.g.m., s. 665-666.

⁶⁶⁹ Kalfazade, a.g.m., s. 410.

Medresenin ana hatlarıyla planı ve mimari özellikleri şöylece özetlenebilir:

Girişin iki yanı ufak tonozlu, üstü kubbe ile örtülü olup buradan yine üzeri kubbe ile örtülü daha genişçe bir avluya geçilmektedir. Eyvan ve iki yanındaki (sağ ve sol kanattaki) mekânların kubbelerinin ortasında daire şeklinde bir açıklık bulunmaktadır. Birbirinin benzeri olan odalar muhtemelen dersane olarak tasarlanmış ve kullanılmıştır. Giriş kapısının solunda ise rasat yapmaya ve rasat aletleri yerleştirmeye elverişli bir bölüm bulunmaktadır⁶⁷⁰.

Avlunun üzerinde bulunan kubbedeki büyük açıklık da rasat aleti için kaide ve zemin teşkil etmiş olabilir. Avluda, mermerden silindir şeklinde bir taş, bu taşta da 4-5 cm. çapında boydan boya bir delik bulunmaktadır. Taşın uç tarafında çıkıntı teşkil eden kısım, şimdi avlunun orta yerinde bulunan sekizgen yayvan mermer taşın ortasındaki oyuga girebilecek şekildedir. Silindir şeklindeki taşın dikilmesi ve sekizgen şekilli taşın bunun üzerine konulmasıyla kuş suluğu şeklinde bir bölüm oluşmuştur. Silindirin ekseni boyunca delik oluşu, su borusunun geçmesi ve üstte bir fıskiye meydana getirmesi açısından oldukça önemlidir. Böylece ortaya çıkan kuş suluğu, avlunun ortasındaki şadırvanın çeşmesine uygun düşmektedir. Caminin genelinde olduğu gibi, medrese kapısı ve eyvanları da (kesme) taştan olup, iki yandaki mekânlar ve sol taraftaki odalar içten moloz taştır. Küçük çapta birer pencere açılmış olup, sol taraftaki mekânlar ile eyvanın iki yanındaki kubbeler tuğla, çatı mahalli kiremitle örtülüdür⁶⁷¹.

Eserin çok sade ve gösterişsiz bir üslupla inşa edilmiş olduğu göze çarpmaktadır. Örneğin kapısı Selçuk tarzı olmasına rağmen, ileri doğru fırlayan portal, motifsiz ve düz olarak yapılmıştır. Kapının iki yanındaki hücre (niş)ler ve kapının yukarı kısmı stalâktitsiz olup sade bir yapısı mevcuttur. Yalnız iki tane küçük kurs (kabura) bulunmaktadır. Gerek eyvan, gerekse de medhal kemerinin etrafında yassı skalatitli yeşil taştan pervaz vardır. Eyvan kısmında medfun (defnedilmiş) bulunan Molla Vacid uzun yıllar burada müderrislik yapmıştır. Müze idaresi tarafından bu sandukanın altında yapılan hafriyatta çıkarılan çiniler, o devre ait olup 6 köşeli frik ve desenli yıldız şekillerindedir. Yıldız şeklindekilerin rakka keramikleri

⁶⁷⁰ Güler Keleşoğlu, *Kütahya'da Germiyanogulları Devri Abideleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Bitirme Tezi, İstanbul 1959, s. 25.

⁶⁷¹ Keleşoğlu, a.g.t., s. 26.

ile benzerlikleri hayli kuvvetlidir. Tam ortada belirli olarak uçan bir güvercin bulunmaktadır⁶⁷².

Ele aldığımız yapının diğer mimari özelliklerine gelince; Vacidiye Medresesi'nin ön cephesinin genel görünüşü, sadece buraya özgü bir durum olmak üzere üçlü bir kademelenme göstermektedir. Yine bu medrese, taç kapısının köşeleri ortada halka yapacak şekilde iri köşe sütunlarla şekillendirilmiş olmakla birlikte, iç kısımlarda hiç sütun barındırmayan ve yan nişler de dâhil hiç bezeme bulundurmayan enteresan bir yapıdır. Kapısından girilince tromplu bir kubbeye oturmuş, avluya bakan kısmı tamamen açık olan bir mekâna varılır ki, bütün yan mekânlar doğrudan bu orta mekâna açılmaktadır. Bugün için üstü açık bir kubbeye örtülü olan bu orta mekâna geçiş ve hareketi sağlayan Türk üçgenleri, aynı zamanda bu geniş kubbenin tek düzen görünüşünü de değiştirmektedir⁶⁷³.

Kapalı medreseler içinde, iki veya tek eyvanlı, revaksız avlunun örtülmesinden meydana gelen gruba bağlı, tek katlı, gözlemevi olarak, kesme taştan “mahalli dilde köfeke⁶⁷⁴” yapılan medresenin taçkapısı çok sade ve abartısız görünüşlüdür⁶⁷⁵. Avlusunun üstü kubbeli tek katlı, revaksız bir tipte gözlemevi olarak yapıldığı da söylenebilen yapının avlu kubbesi ile ana eyvan yanındaki odaların (iki odanın) kubbelerinin ortası açıktır. Dengeli planı, dışarı taşkın süslemesiz portalı, kesme taş düzgün yapısı ile XIII. yy. medreselerinden izler taşımaktadır. Bugün ayakta kalabilen ve Kütahya Müzesi olarak kullanılan tek medrese Vacidiye Medresesidir⁶⁷⁶.

Dışarıya doğru taşkın taç kapısı⁶⁷⁷ tromplu küçük kubbeye sahip eyvana açılmakta, pandantifli bir kubbeye örtülü olan avlu güneyden ana eyvana bağlanmaktadır. Ana eyvanın iki yanında iki oda, avlunun doğu-batı yönündeki kanatlarda ise beşik tonoz örtülü üçer mekân yer almaktadır⁶⁷⁸. Caminin iki

⁶⁷² Keleşoğlu, a.g.t., s. 27.

⁶⁷³ Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri (Selçuklu ve Beylikler Devri)*, C.II, İstanbul 1972, s.82.

⁶⁷⁴ Çiftçioğlu, a.g.m.,s. 165.

⁶⁷⁵ Sözen,a.g.e.,s. 80.

⁶⁷⁶ Altun, “Kütahya Türk”, s. 421.

⁶⁷⁷ Bu kapıyı ön profilden resmeden bir fotoğraf, tezin sonunda bulunmaktadır. Bkz: Ek-13.

⁶⁷⁸ Karakaya, “Kütahya”, s.585.

Germiyan eseri arasında daha haşmetli durması için Yıldırım Beyazıt'ın medresenin sağ kenarını yıktırdığı söylenmekte ise de duvarlar bu durumu yalanlamaktadır⁶⁷⁹.

Halen bir vakfiyesi bulunmayan, 1530 tarihli vakıf defterinde “Medrese-i Vacidiye” olarak geçen ve o yıllardaki yıllık geliri 7.162 akçe olan medrese için Kütahya'nın bazı köylerinin geliri tahsis edilmiştir. Ayrıca, II. Yakup Çelebi'nin Kütahya merkezinde yaptırmış olduğu imaretin gelirlerinden medresede görev yapan müderrislerin tasarrufuna verilmek üzere günlük 5 akçe ve Eğrigöz (Emet) kasabası cizye gelirlerinden günlük 6 akçe tahsis edilmesi de, kayıtlarda geçen ve dikkatleri celbeden hususlardandır⁶⁸⁰.

Molla Vacid Veli dışında, medresede görev yapan diğer müderrislerle ilgili olarak, Hüsamettin Hüseyin bin Abdurrahman'ın 1516-1517 yıllarından önce, bu medresede müderris olarak görev yapmış olup, 1520-21 yıllarında vefat ettiğini, ardından, sırasıyla Küçük Hüsam Efendi, İmamzade Mehmed Efendi, Muallimzade Ahmed Efendi ve Muhyiddin Mehmed Efendi'nin XV. yüzyılda bu medresede görev yapmış olduklarını dile getirebiliriz⁶⁸¹.

1558'de Veli Efendi'nin 30 Osmanlı akçası (akçe) ile medresede müderrislik yaptığı söz konusu tarihte Kütahya'ya gelen Kutbeddin Mekki'den nakledilmektedir⁶⁸². 1571 tarihli II. Selim devrine ait evkaf defterinde vakıf gelirleri toplamı 15.693 akçe olarak kaydedilen medresenin giderleri olarak öğrencilere günlük 7, senelik 2.520, müderrise ise günlük 5 senelik 1.800 akçe olarak belirtilmektedir. 1601 tarihinde vefat eden Bülbülzade Kasım Efendi hayatta kaldığı sürece Vacidiye Medresesi müderrisi tayin edilmiş ve Kütahya müftisi olmuştur⁶⁸³.

29 Kasım 1808 tarihli vakfiyede; Meydan Mahallesi'nden Hacı Mehmet Kızı Şerife Hatun'un, hayatta oldukça vakfın mütevellisinin kendisi olmak üzere bir tarafı Germiyan Bahçesi'ne, bir tarafı mülküne, bir tarafı Ali Efendi'nin tarlasına bitişik ve bir tarafı yol ile sınır ev bahçesini vakfedip bahçenin kiraya verilmesini talep ettiğini görmekteyiz. Bundan elde edilen gelirden Sultan Yıldırım Bayezid Han Camii

⁶⁷⁹ Keleşoğlu, a.g.t., s. 28.

⁶⁸⁰ Çiftçioğlu, a.g.m., s. 166.

⁶⁸¹ Baltacı, a.g.e., s. 111-112.

⁶⁸² Varlık, “XVI. Yüzyılda Kütahya”, s. 218.

⁶⁸³ Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 252.

Medresesi'nde dini ilimleri okutmakta olan müderris İsmail Efendi'ye verilmesini şart koştuğu anlaşılmaktadır⁶⁸⁴ ki sadece bu tek belgeden yola çıkarak, bu medresenin ya Yıldırım Bayezid'in yaptırmış olduğu Ulu Cami yanında bulunmakta olan Vacidiye Medresesi (ki salnamelerde yaptıran kişi olarak Yıldırım Bayezid Han geçmektedir⁶⁸⁵), ya da çok düşük bir ihtimal de olsa, cami yanında pek fazla bilinmeyen müstakil bir medrese olabileceğini söylemekle iktifa ediyoruz. Müderris İsmail Efendi, aynı zamanda Ulu Cami'de 'dersiam' olarak görevlendirilmiş ve bu sebeple böyle bir anlatım tercih edilmiş de olabilir.

27 Aralık 1871 tarihi itibarıyla Osman Efendi'ye, tevliyet ve tedrisiyyet görevleri tevcih edilmiş olup, salnamelerde müderris olarak karşımıza çıkacak olan Osman Efendi de bu olsa gerektir⁶⁸⁶ 1883-1884 tarihli salnamede müderris olarak görev yapan Hacı Osman Efendi'nin 15 öğrencisi bulunmaktadır⁶⁸⁷. 8 Eylül 1888 tarihli belgede, maddi durumu iyi olduğu halde, Fettahzade Hacı Osman Efendi, türlü desiselerle, Vacidiye Medresesi Vakfı'na merbut müderrislik, cüzhanlık ve tevliyet görevlerini kendine tevcih ettirmiş ve kendisine mazbata çıkarmış olduğundan bahisle, kendisine ve kötü hareketlerine karşı dikkat edilmesi istenmiş, bu hususta Vacidiye Medresesi müderrisi Osman Efendi'nin bilgisine güvenilmesi öngörülmüştür⁶⁸⁸. 1900-1904 yıllarına ait salnamelerde bu medreseyle ilişkin ulaşılabilen bilgilere göre, 1900-1902 yılları arasında müderris Kamil Efendi'nin 40 öğrencisi bulunmakta iken⁶⁸⁹, 1903 yılında müderris olan Hacı Osman Efendi'nin öğrenci sayısı 16'ya düşmüştür⁶⁹⁰. Söz konusu salnamelerde medresenin "Cennetmekân Sultan Yıldırım Bayezid Han" tarafından yaptırılmış olduğu belirtilmektedir ki ilginç bir durum olsa gerektir⁶⁹¹.

14 Nisan 1903 tarihli sicil kaydına göre, Kütahya'nın muhtelif bölgelerinde bulunan 4 farklı dükkân ve yine Kütahya'daki bir menzil vakfedilmiş, hâsıl olan gelirin harcanacağı yerler arasında Vacidiyye Medresesi pişgahındaki sebillerin

⁶⁸⁴ Zeyrek, a.g.t., s. 122.

⁶⁸⁵ Örn, Bkz. *SNMU*, 1319, s. 579; 1321, s. 489.

⁶⁸⁶ BOA, ŞD, 93, 19/1,3, 5-9, 11, 13.

⁶⁸⁷ *HVS*, 1301, s. 217; Öztürk, a.g.t., s. 28.

⁶⁸⁸ BOA, DH. MKT, 1644, 11.

⁶⁸⁹ *SNMU*, 1318, 1305; 1319, s. 579.

⁶⁹⁰ *SNMU*, 1321, s. 489.

⁶⁹¹ *SNMU*, 1318, 1305; 1319, s. 579; 1321, s. 489; Kölemen (Yüce), a.g.t.,s. 39-40.

(çeşmelerin?) tamir ve ihtiyaçları da sayılmış ve bunun için bir görevli tayin edilmiştir⁶⁹².

Molla Abdülvacîd'in medfun bulunduğu ana eyvandaki sanduka, medresenin tek çinili bölümü olup orijinal çinileri sonradan kaybolmuş olmakla birlikte 1940'lara kadar çiniler üzerinde mevcuttu. Şu anda o çinilerden geride kalanlar çini müzesine dönüştürülen II. Yakup Bey imaretinde sergilenmektedir ve eşsiz figürlere sahip o örneklerin Keşan-İran Selçuklu imalatı olanları olduğu gibi XV. yüzyıl Kütahya'sında üretilenleri de mevcuttur⁶⁹³.

Üçü sağda üçü de solda olmak üzere altı beşik tonozlu hücreye sahip olan medresenin sadece soldaki hücreleri günümüze kadar gelebilmişler, sağdakiler, ya cami yapımı ya da medrese onarımı esnasında yıkılmış⁶⁹⁴, orijinal temellerine ulaşılsa da ilk şekli verilmeyip üstü betonla kapatılmıştır. Ayakta kalan soldaki hücrelerin de bir kısmı, mazgal pencereleri arkasına yapılan ev dolayısıyla kapanmış durumdadır. Medreseye geniş sivri bir kemerle açılan, içinde Molla Vacîd'e ait sanduka bulunan ve gerçekte yazlık büyük dersane olarak kullanılan ana eyvan, zeminden bir iki basamak yukardadır. Genel olarak mimari özelliklerini aktardığımız, şimdi havuz yapılan üstü açık kubbenin altındaki kuyudan dolayı gözlemevi (rasathane) olarak bilinen Vacidiyye Medresesi, orta ve merkezdeki büyük kubbesiyle, girişteki tromplu kubbesiyle, süslemeden yoksun taç kapısı ve yalın cephe kademelendirmesiyle özgün görünüşe, düzgün plana sahip bir medresedir⁶⁹⁵.

Eser çok harap haldeyken 1950 yılında müze yönetimi tarafından bakıma alınmış, ahşap ilaveler temizletilmiş, 1956-57 senelerinde de restorasyonuna başlanılmıştır. Eserin 1959 yılında tamirine devam edilmekte olduğu Keleşoğlu tarafından da belirtilmektedir⁶⁹⁶.

⁶⁹² Serhat Avsever, *71 numaralı Kütahya Şer'iye Sicili Transkripsiyon ve Edisyon Kritiği*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2001, s.73-74.

⁶⁹³ Kalfazade, a.g.m., s. 410.

⁶⁹⁴ Batı tarafından medreseye bitişen Ulu Camii'nin inşası esnasında bu hücrelerin yıkıldığı ifade edilmekle beraber, bu değişikliğin caminin büyüldüğü son onarım esnasında meydana geldiği genel kabul görmektedir. Kalfazade, a.g.m., s. 409.

⁶⁹⁵ Sözen, a.g.e., s. 82-83; Kalfazade, a.g.m., s. 410.

⁶⁹⁶ Keleşoğlu, a.g.t., s. 27.

1950, 1956-1957, 1980 ve 1999 yıllarında tamirat geçiren medrese, 1965 yılında Kütahya Müzesi haline getirilmiştir. 1965 yılında arkeolojik, etnografik eserler ve çinilerin sergilendiği bir müze konumundayken, 1999 yılındaki onarımdan sonra sadece arkeolojik eserlerin sergilendiği Arkeoloji Müzesi'ne dönüştürülmüştür. Son onarımlarda yapının kuzeydoğu köşesine, giriş eyvanına eklenen koridordan ulaşılan iki hacimli bir helâ yapılmış olup, bu koridor yüzünden eyvanın doğusundaki mekân daralmıştır. Odalar birer kapı ile kare planlı avluya açılır vaziyette olup, avlunun ortasında bugün itibariyle modern mermer bir havuz görülmektedir. Eski resimlere dayanarak eskiden burada sekizgen bir şadırvanın olduğu bilgisine ulaşılmaktadır. Avlunun doğu ve batı tarafında ise birer kapı ile bağlı beşik tonozlu üçer hücre bulunmaktaydı⁶⁹⁷.

Şu anda içinde çoğunlukla Frig, Roma, Bizans eserlerinin sergilendiği Arkeoloji Müzesi olarak kullanılan Vacidiye Medresesi, Kütahya'da otuzu aşkın medreseden günümüzde varlığını -şeklen de olsa- sürdürebilen iki tanesinden birisidir ve halk arasında "Demirkapı Medresesi" olarak bilinmektedir⁶⁹⁸.

⁶⁹⁷ Kalfazade, a.g.m., s. 409-410.

⁶⁹⁸ Kalyon, a.g.e., s. 207.

ÜÇÜNCÜBÖLÜM

TANZİMAT SONRASINDA İNŞA EDİLEN KÜTAHYA MEDRESELERİ (TESPİT-TANITIM)

Tanzimat Fermanı askeri, idari-siyasi, ekonomik alanlarda olduğu kadar, sosyo-kültürel ve doğal olarak eğitim alanında da birçok değişikliğe neden olmuş, belki de II. Meşrutiyet Devri'nde yapılacak geniş çaplı ıslahat ve değişikliklerin temeli atılmıştı.

Tanzimat dönemi önde gelen devlet adamlarının eğitimle ilgilenmemeleri olarak değerlendirilememekle birlikte Tanzimat Fermanı'nda devletin idaresi ve işleyişiyle ilgili olarak askerlik, vergi, can emniyeti, ırz-namus ve mülkiyetin korunması ile ilgili hükümler yer almış, fakat maarif-eğitim konusuna değinilmemişti. Nitekim çok geçmeden eğitimle ilgili değişiklik ve düzenlemeler görülmeye başlandı. Daha bütüncül bir yaklaşımla, tanzimatı, batının ilim, eğitim, teknik ve sosyal meselelerdeki gelişmişliğine karşılık Osmanlı Devleti'nin kendini yenilemesi ve bu gelişime kendini uyarlaması yönündeki gayret ve çalışmaların tamamı olarak nitelendirmek mümkündür⁶⁹⁹.

Tanzimatla birlikte, Osmanlıda çözemediği birçok sosyal sorunla yüzleşen ve ne yapacağını bilemeyen bir halk ve sorunların çözümünü ve ıslahı yeni kurumlardan bekleyen ve neredeyse 600 yıllık medreseleri ihmal eden ve hatta yüzüne bile bakmayan, II. Abdülhamit'le birlikte tamamen yeni (batı tarzında) okullara ağırlık veren bir devlet idaresi ile bütün işi müderrislere maaş ve öğrencilere oda dağıtmak ("fodla" hizmeti yapmak) olan Ders Vekâleti ve Maarif-i Umumiye Nezareti vardı. Yıllardır medreselerin fiziki yapısına, tarihi kültürüne ve ruhuna uygun bir ders programı yapılamaması medrese sistemini tamamen çürütüyor ve aşağılık kompleksine neden oluyordu. Sultan Abdülhamit'le birlikte imtihan usulünün kaldırılması medreseleri asker kaçaklarının mekânı haline getirmişti⁷⁰⁰.

Tanzimat Fermanıyla birlikte, birçok Osmanlı şehrinde olduğu gibi, Kütahya'da da değişiklikler olmuş ve yeni eğitim kurumları açılmıştı. Kütahya merkezinde, sayıları 46'ya kadar varan medreseler ile Molla Bey ve Vahid Paşa

⁶⁹⁹ Ürekli, a.g.m., s. 391.

⁷⁰⁰ Ergün, *İkinci Meşrutiyet*, s. 443-444.

isimli 2 (bazı kayıtlarda 3) kütüphanenin yanı sıra, 37 tekke, 34 müslim 4 gayr-i müslim mektebi, 1 idadi, Müslümanlar için bir rüştiye, Rum ve Ermeni azınlıklar için birer rüştiye bulunmaktaydı. Gayr-i Müslim öğretmenlerin de görev alabildiği okullar ve eğitim ile ilgili bütün işlerle başkanlığını Kütahya Mutasarrıfları ve şehrin ileri gelenlerinin yaptığı Maarif Komisyonu ilgilenirdi⁷⁰¹. 1831 nüfus sayımına göre Kütahya Sancağında, 16'sı merkezde, 8'i Uşak ve 1'i de Kula kazasında olmak üzere toplam 25 medrese bulunmaktadır ve tanzimatın sonunda bu sayı sancak genelinde 12'ye, merkezde ise 6'ya düşmüştür⁷⁰². Buraya kadar verilen medrese sayıları ve bundan sonra verilecek sayılar ile bizim tespit ettiğimiz sayı olan 35 arasında bir tutarsızlık göze çarpmaktadır. Tespitlerimize göre, bu durum şöyle açıklanabilir: Medrese sayısını fazla veren kaynaklar, Kütahya merkezi olarak belirtmesine rağmen, merkeze yakın (ve/ya bağlı) köy, kasaba ve nahiyelerdeki medreseleri de dâhil etmektedirler. Sayıyı az veren kaynaklar ise, sadece külliye şeklinde, büyük vakıfları olan şehrin tam merkezindeki medreseleri kaydetmekte, diğer medreseleri göz ardı etmektedirler. Sayıların sehven yanlış olarak aktarılması hususu da bir başka ihtimaldir.

1882-83 yıllarında Hüdavendigâr Vilayeti içindeki Kütahya Sancağına bağlı Kütahya kazasında 14 medrese, 2 kütüphane ve 246 öğrenci bulunmaktadır⁷⁰³. 1883-84 tarihli salnamede ise söz konusu medreselerin ve müderrislerinin ismiyle birlikte öğrenci sayıları da belirtilmiştir. Kütüphane olarak sadece Vahid Paşa Kütüphanesi zikredilmiş, görev yapan hafız-ı kütübün Şerif Efendi olduğu dile getirilmiştir⁷⁰⁴.

Neredeyse 1892-93 yıllarına kadar sayı ve durumlarında çok fazla değişiklik gözlenmeyen 18 adet medrese, 1885 tarihli salnamede, Hacı İbrahim mahallesindeki Hacı Şerif Medresesi, eski mahkeme civarında Molla Bey Medresesi, Mahkeme civarındaki Haliliye Medresesi, İshak Fakih Mahallesindeki Evliya Efendi ve Yakub Han Çelebi Medreseleri, Haffaflar çarşısında Timurtaş Paşa'nın yaptırdığı Takiyyeciler Medresesi, Bakırcılar çarşısında bulunan Bakırcılar, Ali Bey, Moralı Bekir Paşa Medreseleri ile Sultan II. Mahmud'un yaptırdığı Çukur Medrese, Pekmez pazarındaki Küçük/Göcek Osman Efendi ve Hacı Osman Ağa Medreseleri, Cami-i

⁷⁰¹ Mete, a.g.t., s. 53.

⁷⁰² Arıkan, a.g.t., s. 191.

⁷⁰³ Öztürk, a.g.t., s. 294.

⁷⁰⁴ HVS, 1301, s. 217.

Kebir civarında Osmanpaşazade Ahmet Paşa'nın yaptırdığı Daru'l-Hadis Medresesi, Germiyan-zade Yakup Çelebi Medresesi ve Molla Vacid Veli'nin yaptırdığı Timur kapu/Demirkapı/Vacidiye Medresesi, Atik (eski?) dernek yerinde Aslan Abalı namıyla bilinen zatın yaptırdığı Çorumlu Medrese, Şhreküstü mahallesinde bulunan Karagöz Ahmet Paşa ve Kürt Ali Paşa Medreseleri ile Servi mahallesindeki Rüstem Paşa Medresesi olarak kaydedilmiştir⁷⁰⁵. Medrese sayısı 19 olarak görölmektedir, fakat Yakup Çelebi Medresesi sehven 2 kere zikredildiği için 18 olarak kabul edilmelidir.

1885 tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi kayıtlarından anlaşıldığı üzere Bakırcılar içindeki Ali Bey Medresesi yıkılmış olmakla birlikte diğerleri sağlam toplamda Kütahya merkezinde 18 medrese (yaklaşık toplam öğrenci sayısı 600) ve 2 adet kütüphane (Molla Bey ve Vahit Paşa) bulunmaktadır⁷⁰⁶. 1893 tarihli salnamede ise, kütüphaneler sabit kalmış, diğer modern eğitim kurumları ile birlikte artan medrese sayısı 21'e yükselmiştir⁷⁰⁷. 1892-93 yıllarında sayıları 21'e çıkan medreselerle birlikte mevcut olan diğer eğitim-öğretim kurumları da 2 kütüphane, 15 tekke, 1 idadi-i Mülki mektebi, 1 Rüştiye Mektebi, 4 İbtidai Mektep, 23 Sıbyan Mektebi ve 2 tane de gayr-i müslim mektebi olarak kaydedilmiştir⁷⁰⁸.

1894 yılı itibariyle Kütahya Sancağı'nda bulunan 12 medreseden 6'sı Kütahya merkez kazada bulunmaktadır ve 450 öğrenciden 150'si bu medreselerde eğitim-öğretime devam etmekte olup öğrencilerin tamamı erkek ve müslümandır. Müslümanlara ait kızların eğitim gördüğü bir okul yokken, diğer dinlerin ve cemaatlerinin kızlara yönelik okulları mevcuttur. Kütahya sancağı genelinde eğitim gören 203 kız öğrencinin tamamı söz konusu okullarda öğrenim görmektedir. Yine Kütahya Sancağı'nda (bütün kazalar dahil) öğrenim gören bütün öğrencilerin genel nüfusa oranı % 2,1'dir⁷⁰⁹.

1898 tarihli salnamede Kütahya Sancağı'ndaki medreselerle ilgili ayrıntılı bilgiye rastlanmazken, sadece Kütahya kazası medrese-kütüphane sayısı 39, bu

⁷⁰⁵ HVS, 1302, s. 441.

⁷⁰⁶ HVS, 1302, s. 441.

⁷⁰⁷ Nilüfer Bakan, *Salnamelere Göre Tanzimattan Cumhuriyete Kütahya Sancağının Sosyo-Ekonomik Profili*, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2007, s. 69-70.

⁷⁰⁸ HVS, 1310 Senesi, Def'a 19, Matbaa-i Vilayet, s. 345.

⁷⁰⁹ Arıkan, a.g.t., s.196-199.

kazanın merkezi konumunda olan Kütahya kasabasındaki medrese-kütüphane sayısı ise 35 olarak zikredilmiştir⁷¹⁰.1899-1900 ile1903-1904 tarihlerinde yayınlanan Maarif Salnameleri'nde ise medreselerin isimleri, banileri, müderris ve öğrenci sayılarıyla ilgili ayrıntılı bilgiye ulaşılabilmektedir. Söz konusu salnameler dikkate alındığında, 1899-1904 yılları arasında Kütahya merkez kazasında 50 medrese olmak üzere Kütahya Sancağı'nda toplam 135 medrese bulunmaktadır⁷¹¹.

XIX. yüzyılın sonuna doğru (1900'lü yıllar) Kütahya Sancağı'nda medreselerin (46 adet) (modern) mekteplerden çok olduğu görülebilmektedir⁷¹².1900-1901 yılında Kütahya (50),(Simav(16) ve Gediz(11) olmak üzere toplam 77 medrese tespit edilebilmiştir⁷¹³.1906 tarihli salnamede Kütahya merkezdeki kütüphane sayısı 3, medrese sayısı 46, tekke sayısı 37 olarak belirtilmiştir⁷¹⁴.

1907-1908 tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi'nin "Maarif ve Mekatip" bölümünde, (Bilecik)de 34 medrese 1459 öğrenci, Karasi (Balıkesir) de 45 medrese 1303 öğrenci, Karahisar (Afyon)da 79 medrese 2191 öğrenci, Kütahya'da ise 135 medrese 4527 öğrenci toplamda ise (yekûn olarak) 326 medrese 10471 öğrencinin bulunduğu kaydedilmiştir. Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere, belki de Germiyanogulları'nın (Germiyan Beylerinin) ilme ve edebiyata ciddi anlamda değer vermesinden dolayı olsa gerek, Kütahya, Hüdavendigâr vilayetindeki 5 livası arasında medrese ve talebe sayısı en fazla olan sancaktır⁷¹⁵.

Bursa'dan Konya'ya Seyahat isimli eserinde Mehmed Ziya, 1912 yılında, Kütahya'da 35 medrese ve kütüphane olduğunu belirtmektedir⁷¹⁶.Şu an itibariyle biri müze, ikisi harap vaziyette 3 medrese⁷¹⁷ bulunmaktadır. Kütüphanelerden de Molla Bey bina olarak, Vahid Paşa ise fonksiyon-işlev olarak hayatini sürdürmektedir.

⁷¹⁰ HVS, 1316 Senesi, Def'a 25, Matbaa-i Vilayet, s. 331-332.

⁷¹¹ Kölemen (Yüce),a.g.t, s. 18.

⁷¹² Nurgül Bozkurt, "Maarif Salnamelerine Göre Kütahya Sancağı'nda Eğitim-Öğretim (H. 1316-1321 / M. 1898-1904)", *History Studies*, Volume 2/3, 2010, s. 68.

⁷¹³ Bozkurt, a.g.m., s. 68-69.

⁷¹⁴ HVS, 1324 Senesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilayet, Bursa, s. 475.

⁷¹⁵ HVS, 1325 Senesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilayet, Bursa, s. 335, 340; Kalyon, a.g.e.,s. 225.

⁷¹⁶ Ziya, a.g.e.,s.242.

⁷¹⁷ Müze olarak kullanılan Vacidiye Medresesi, harap halde bulunanlar ise İshak Fakih ve Rüstem Paşa Medreseleri'dir.

Medreselerin tanıtımına geçmeden dile getirilmesi gereken bir husus da, medreselerin temeli olan vakıf oluşturma ve mal vakfetme hususunda toplumun hem meslek olarak, hem de statü olarak bütün kesimlerinin seferber olduğudur. Bu durumu örneklemek adına, özellikle kadın vakıflarının eğitim hizmetlerine sunduğu katkıya bakacak olursak, 1789’dan itibaren, Tanzimat ve sonrası dönemde toplamda 5 kadın eğitimle ilgili katkıda bulunmuş olup, bu kadınlardan 3’ü müderrislere, 1’i de muallime para verilmesini şart koşmuştur. Örneğin, Nasuh kızı Ümmügülsüm Hatun evinin yanında yeniden yaptırdığı sıbyan mektebinin gerektiğinde tamir edilmesini istemiş, görevlerine devam ettikleri sürece muallim ve imama senelik 70 kuruş verilmesini şart koşmuştur⁷¹⁸. Fahri kızı Ümmühani Hatun’un Hacı Kara Mehmed Ağa medresesi müderrisleri ile ilgili vakfiyesi de dikkat çekicidir⁷¹⁹. Bu vakıfların azlığı ileri sürülebilir, fakat dönemin dini, fikri, siyasi anlayışı ve toplumun çocuklar da dâhil tüm kesimlerinin cami, mescit ve dergâhları okul gibi görmesi dikkate alınmalıdır. Kadınlar da doğal olarak, hizmetlerini mektepler ve medreselerden ziyade bu kurumlarda ifa etmişlerdir. Yine de bir oranlama yapmak gerekirse eğitime katkı sağlayan kadın vakıfları, diğer kadın vakıflarının % 6’sına karşılık gelmektedir⁷²⁰.

Bir dönem şehzade sancağı olarak kabul edilmiş, yine bir dönem Hüdavendigâr Eyaleti’nin merkezi olmuş, uzunca bir dönem ise Anadolu Eyaleti’ne merkezlik etmiş bir şehir olan Kütahya’da Tanzimat’tan itibaren faal durumda olan medreseleri şöylece sıralamak mümkündür:

1. ALİ BEY KÖYLÜ HOCA MEDRESESİ

Kütahya şehir merkezinde, Kazancılar Mahallesi’nde yer almakta⁷²¹ olan Ali Bey Köylü⁷²² Hoca Medresesi, ashâb-ı hayrât (hayır sahipleri) tarafından

⁷¹⁸ VGMA, 196 Numaralı Defter, s. 86/756; 1751 Numaralı Defter, s. 114/89.

⁷¹⁹ VGMA, 1751 Numaralı Defter, s. 80-81/55; 196 Numaralı Defter, s. 80/700.

⁷²⁰ Özlem Soyer Zeyrek, *Kadın Vakıfları: Kütahya Örneği (1789-1923)*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2007, s. 129-130.

⁷²¹ SNMU, 1317, s. 1168.

⁷²² Bazı salnamelerde bu kelime köy kelimesinin Arapçasıyla “Karyeli” olarak da ifade edilmiştir. Örn. Bkz. HVS, 1301, s. 217.

yapılmıştır⁷²³. 1884 tarihli salname öncesinde, medreseye herhangi bir kaynaktan rastlanmamıştır.

1885 tarihli salnamede Bakırcılar derununda olduğu belirtilen ve münderis⁷²⁴ olduğu kaydedilen Ali Bey Medresesi'nin de bu medrese olabileceğini düşünmekteyiz⁷²⁵. Eğer kanaatimiz doğru ise, medrese, bu tarihle 1899 yılları arasında inşa ve ihya edilip tekrar faal duruma getirilmiş olmalıdır.

1883-84 yıllarında medresede müderris olarak Ahmed Efendi görev yapmaktadır⁷²⁶. 1899 yılı itibarıyla medresenin müderrisi Hasan Efendi'dir⁷²⁷.

1883-84 tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salname kayıtlarına göre, öğrenci sayısı 12 olarak belirtilmiştir⁷²⁸. 1899'da 5 olan öğrenci sayısı⁷²⁹, 1900 ve 1901 yıllarında 2'ye düşmüş⁷³⁰, 1903'te ise 11'e yükselmiştir⁷³¹.

2. ÇORUMLU HOCA MEDRESESİ

Şehir merkezinde, Kurşunlu Mahallesi'nde inşa edilmiştir⁷³². Son dönemde Kütahya mimari eserleri üzerine kaleme alınan bir esere göre, Ulu Cami'den Paşam Sultan'a giderken Analcı Mescit sokağının karşısında “hocanın hanı” diye meşhur yerde “Çorumlu Hoca'nın Medresesi” vardı⁷³³. 1883-84 tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi'ne göre Dernek Yeri ismiyle maruf (muhtemelen aynı adla bilinen yerde) bir medrese bulunmakta olup müderrisi Halil Efendi'dir. Medresede 20 tane öğrenci eğitim görmektedir⁷³⁴. 1884-1885 tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Kütahya Sancağı salnamesinde Atık(Eski?) Dernek civarında bulunduğu bilgisine ulaşılabilmektedir⁷³⁵. Birbirinden farklı yerlere işaret ediyor gibi görünseler de, bu

⁷²³ SNMU, 1317, s. 1169.

⁷²⁴ Arapça kökenli bir sıfat olan kelime, ‘adı, sanı, eseri, izi kalmamış, tamamen yok olmuş’ anlamına gelmektedir ve medresenin o tarihte faal olmadığını belirtmek için kullanılmıştır. Bkz: Ayverdi, a.g.e., s. 879.

⁷²⁵ Bkz: HVS, 1302, s. 441.

⁷²⁶ HVS, 1301, s. 217.

⁷²⁷ SNMU, 1317, s. 1169.

⁷²⁸ HVS, 1301, s. 217.

⁷²⁹ SNMU, 1317, s. 1169.

⁷³⁰ SNMU, 1318, s. 1305.

⁷³¹ SNMU, 1321, s. 489.

⁷³² SNMU, 1321, s. 489.

⁷³³ Kalyon, a.g.e., s. 227.

⁷³⁴ HVS, 1301, s. 217; Öztürk, a.g.t., s. 28.

⁷³⁵ HVS, 1302, s. 441.

tutarsızlık muhtemelen aynı yerle ilgili farklı dönemlerdeki muhtelif isimlendirmelerden kaynaklanmaktadır.

Arslan Abalı(Balı?) isimli biri tarafından yaptırıldığı⁷³⁶söylenmekle birlikte ashab-ı hayrat (hayırsever kişiler) tarafından yaptırıldığı da kayıtlıdır⁷³⁷. Son olarak kaydettiğimiz bilginin salnameye sehven kaydedilme ihtimali söz konusudur.

Ağarlı Hoca olarak bilinen zatın sonradan kızı ile evlenerek damadı da olan Çorumlu Tevfik Efendi'nin bu medresede müderrislik yapmasından dolayı bu ismi almıştır⁷³⁸.1899 yılı itibariyle medresenin müderrisi Fevzi Efendi iken⁷³⁹, 1900-1901 yıllarında Mehmet Efendi müderrislik yapmıştır⁷⁴⁰. 1903 yılında Fevzi Efendi tekrar müderrisliğe getirilmiştir⁷⁴¹.1899'da 50 olan medresedeki öğrenci sayısı⁷⁴², 1900 ve 1901 yıllarında tesbit edilememiş (0 olarak kaydedilmiş)⁷⁴³, 1903'te ise 57'ye yükselmiştir⁷⁴⁴.

Medrese, türbe, tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla oğlu Hafız Rıfat Efendi tarafından han olarak, sonraları ise kahve ve han olarak, odaları imalatçılara kiraya verilmek suretiyle işletilmiştir⁷⁴⁵.

3. HACI BAKİ MEDRESESİ

Medresenin Lala Hüseyin Paşa Caddesi üzerinde, han olarak kullanılan yerde kalıntısı mevcuttur⁷⁴⁶.Bilgilerimizin hayli sınırlı olduğu Hacı Baki Medresesi hakkında; banisinin, aynı zamanda müderrisi olan Hacı Baki Efendi, kuruluş yıllarının 1880'li yıllar olabileceğini ve medresenin kısa bir süre faal olarak kalabildiğini tahmin edebilmekteyiz.

⁷³⁶ HVS, 1302, s.441.

⁷³⁷ SNMU, 1318, s. 1305.

⁷³⁸ Kalyon, a.g.e.,s. 227.

⁷³⁹ SNMU, 1317, s. 1169.

⁷⁴⁰ SNMU, 1318, s. 1305.

⁷⁴¹ SNMU, 1321, s. 489.

⁷⁴² SNMU, 1317, s. 1169.

⁷⁴³ SNMU, 1318, s. 1305.

⁷⁴⁴ SNMU, 1321, s. 489.

⁷⁴⁵ Kalyon, a.g.e., s. 227.

⁷⁴⁶ Altun, "Kütahya Türk", s. 423.

1883-84 tarihli Hüdavendigâr Vilayeti salnamelerine göre Kütahya'daki Hacı Baki Medresesi'nin müderrisi Hacı Baki Efendi'dir. Medresede 15 öğrenci eğitim-öğretime devam etmektedir⁷⁴⁷.

4.HACI KURA MEDRESESİ

Şehir merkezinde, Kazancılar Mahallesi'nde bulunmakta olup, hayırsever kişiler tarafından yaptırılmıştır⁷⁴⁸. Medresenin müderrisi 1899-1903 yılları arasında Ali Efendi'dir⁷⁴⁹.

Medresedeki öğrenci sayısı 1899 yılında 20 iken⁷⁵⁰ 1900 ve 1901 yıllarında artarak 40'a yükselmiş⁷⁵¹, 1903 yılında ise azalarak 25'e düşmüştür⁷⁵².

5. HACI ŞERİF (MEHMED) AĞA MEDRESESİ

Şehir merkezinde, Kazancılar çarşısında bulunmakta olan medrese, 26 Ağustos 1840 tarihli vakfiye ile Yusuf Ağa oğlu Şerif Mehmed Ağa ve zevcesi tarafından vakfedilmiş olup mülhak vakıf olarak zikredilmektedir⁷⁵³. Medrese, 11 öğrenci odası ve 1 genel dershaneden oluşmaktadır. Kütahya'da Yeni Han karşısında Çukur Mahallede bulunmaktadır. Medresenin banisi ve ihya edeni, Erzurum ahalisinden, Kütahya'da Cemaleddin Mahallesinde ikamet etmekte olan, hayırhasenat sahibi Hacı Yusufzade El-hac Şerif Mehmed Ağa'dır⁷⁵⁴. 25 Temmuz 1848 tarihli hüccet kaydına göre, bu medrese söz konusu tarihte mevcuttur ve “Yenihan” çarşısında bulunmaktadır⁷⁵⁵. Buraya kadar verilen bilgilerde bir karışıklık söz konusudur. Medresenin Çukur Mahalle'de mi, yoksa Kazancılar Mahallesi'nde mi olduğu şüphelidir. Kütahya Mahalleleri üzerine yapılan bir çalışmada⁷⁵⁶, Çukur Mahalle, XVI., XVII. ve XIX. yüzyıllardaki kayıtlarda geçmekte iken Kazancılar Mahallesi diye bir mahalleye rastlanmamıştır. Fakat vakfiyelerde ve sicillerde böyle

⁷⁴⁷ HVS, 1301, s. 217.

⁷⁴⁸ SNMU, 1318, s.1304-1305.

⁷⁴⁹ SNMU, 1317, s. 1169; 1318, s.1305; 1321, s. 489.

⁷⁵⁰ SNMU, 1317, s. 1169.

⁷⁵¹ SNMU, 1318, s. 1305.

⁷⁵² SNMU, 1321, s. 489.

⁷⁵³ VGMA, 581 Numaralı Defter, s. 23/22; Dadaş vd., a.g.e., s. 10; Altun, “Kütahya Türk”, s. 423.

⁷⁵⁴ BOA, C. Maarif, 165, 8245; Oran, a.g.t., s. 23.

⁷⁵⁵ Halim Demiryürek, 25 numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Edisyon Kritiği, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2003, s. 220-221.

⁷⁵⁶ Bayartan, a.g.m., s. 64; Uzunçarşılı'nın belirttiği Kütahya Mahalleleri'nde de aynı durum söz konusudur. Bkz: Uzunçarşılı, Kütahya Şehri, s. 13.

bir mahalleden de bahsedilmektedir. Buna dayanarak, biz, muhtemelen, halk tarafından Çukur Mahalle'ye, (tamamına veya bir kısmına yahut ta belgede geçen Yenihan Çarşısı'na) belli bir dönem itibariyle “Kazancılar” ismi verilmiş ve o şekilde kullanılıyor olduğuna hükmedebiliriz.

Medresede senelik 5 kiyle hınta(buğday) ile mütevellilik ve müderrislik görevini yürütmekte olan Koçaklızade Hacı Ali Halife'nin çocuksuz olarak vefatı sonucu, yerine, aynı görevleri fahri olarak yürütmek üzere, 1 Aralık 1849 tarih itibariyle, yapılan bir imtihanla layık ve ehil görülen Abdülbaki Efendi getirilmiştir⁷⁵⁷. ‘Suluburunzade’ olarak bilinen Müftü Ahmet Efendi de bu medresede görev yapmıştır⁷⁵⁸.

19 Ocak 1879 tarihinde medrese aktif olarak fonksiyonunu devam ettirmekte olup müderrisi aynı zamanda vakıf mütevellisi ve belde müftüsü olarak görev yapan Osman oğlu Mehmed Efendi'dir. Kendisi söz konusu kayda göre davadaki taraflardan birinin vekili konumundadır⁷⁵⁹.

1883-84 tarihi itibariyle Müftü Mehmed Efendi'nin görevine devam etmekte olduğu anlaşılmaktadır⁷⁶⁰.

1 Mayıs 1902 tarihli belgeye göre medresede, medrese vakfından alınmak üzere, senelik 5 keyl hınta (buğday) ücretle, 24 Aralık 1892 senesi itibariyle müderris olarak görevlendirilen Hüseyin oğlu Hacı Ali Bey, işlerinin çokluğu nedeniyle görevini tam olarak yapamadığı için kendi istek ve rızasıyla, gönüllü olarak görevinden ayrılmıştır. Yerine, yapılan bir imtihan neticesinde müderrislik görevine ehil görülen Mehmed Halid Efendi tayin edilmiştir⁷⁶¹. Bu bilgiyi aşağıda aktaracağımız salname kayıtları da doğrulamaktadır.

⁷⁵⁷ BOA, C. Maarif, 165, 8245/1,3-6.

⁷⁵⁸ 1836 yılında doğmuş olup tahsilini İstanbul'da yapmıştır. Vidinli Mustafa Efendi'den ders almış, Manisalı Evliyazade Ali Efendi'den icazet almış, kendisi de Kütahya'da Hacı Şerif Ağa Medresesinde müderris olup defalarca icazet vermiştir. 1897 yılında vefat eden Ahmet Efendi'nin kabri Kütahya musalla mezarlığındadır. Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 256-257.

⁷⁵⁹ Göksal, a.g.t., s. 337-339.

⁷⁶⁰ HVS, 1301, s. 217.

⁷⁶¹ Oran, a.g.t., s. 23.

1899 yılında müderris Hacı Ali Efendi iken⁷⁶², 1900-1901 yıllarında Halid Efendi'dir⁷⁶³. 1903 yılında bu göreve tekrar Ali Efendi getirilmiştir⁷⁶⁴.

1883-84 tarihi itibarıyla medresenin 21 öğrencisi bulunmaktadır⁷⁶⁵. 1899 yılı Ali Efendi döneminde öğrenci sayısı 60 iken⁷⁶⁶, 1900-1901 yılları Halid Efendi ve 1903 yılı Ali Efendi dönemlerinde 30 olarak tespit edilmiştir⁷⁶⁷.

Kütahya Encümen-i İlmiye Reisi Hakkı Bey tarafından 25 Ekim 1922 tarihinde, Mollabey Medresesi müderrisi Hakkı Efendi'den, Kütahya'da Erzurumi Hacı Şerif Ağa Medresesi umumi dershanesinde, 1. ve 2. Sınıf öğrencilerine, belgede belirtilen program dâhilinde derse girmesi istenmiş, ders başlangıcı için Hakkı Efendi, medrese müdürlüğüne çağırılmıştır⁷⁶⁸. ki, biz bu bilgiden yola çıkarak, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, Kütahya'da, belki de Avrupai tarzda açılan mekteplerin-modern okulların da etkisiyle, farklı medreselerde görevli müderrislerin başka medreselerde yarı zamanlı da olsa, görevlendirildikleri ve/ya ders görevi alabildikleri sonucuna varabiliriz. Bu durum, günümüz milli eğitim sistemindeki ders tamamlama mekanizması ile günümüz üniversite sistemindeki misafir öğretim üyesi uygulamasıyla da kısmen de olsa benzerlik arz etmektedir. Yine bu durumun farklı sınıf ve kademedeki (belgede 1. ve 2. sınıflar) öğrencilerin bir merkezde veya amfide toplanması suretiyle yapılan zorunlu ders (açık ders?) uygulamasıyla da benzeştirilebileceği kanaatini taşımaktayız.

Mustafa Yeşil'den nakledildiğine göre Erzurumlu Hacı Şerif Ağa Medresesi Kütüphanesi'nin Mollabey Kütüphanesi'ne oradan da Vahitpaşa İl Kitaplığı'na aktarıldığı belirtilmiştir⁷⁶⁹. Kayda değer bir kütüphaneye sahip olduğunu öğrendiğimiz medresenin banisinin torunlarının da kendi izini takip ettiğine aşağıda aktaracağımız bilgi tanıklık etmektedir.

Kütahya merkezinde bulunan ve sonraları selden harap olan mescit (Ahıarlan Mescidi-Sultanbağı-Çatalçeşme Mescidi) Kütahya Hacı İbrahim Mahallesi

⁷⁶² SNMU, 1317, s. 1168.

⁷⁶³ SNMU, 1318, s. 1305.

⁷⁶⁴ SNMU, 1321, s. 489.

⁷⁶⁵ HVS, 1301, s. 217.

⁷⁶⁶ SNMU, 1317, s. 1168.

⁷⁶⁷ SNMU, 1318, s. 1305; 1321, s. 489.

⁷⁶⁸ Mustafa Yeşil, *Kütahya Medreseleri*, Mustafa H. Yeşil Kütüphanesi Arşivi, TBT 26.

⁷⁶⁹ Altun, "Kütahya Türk", s. 423.

sakinlerinden, Kazancılar başında Medresesi bulunan Şerif Mehmet oğlu Hacı Süleyman Ağa oğlu İsmail Efendi tarafından tamir ettirilmiştir⁷⁷⁰.

6. HACI OSMAN AĞA MEDRESESİ

Pekmez Pazarı mahallesinde bulunan medresenin banisi Hacı Mehmet Ağa'dır⁷⁷¹. Kara Ağazade Hacı Osman Ağa Medresesi olarak da belirtilmiştir⁷⁷². 1899 (H. 1317) tarihli Maarif Salnamesi öncesinde medreseye herhangi bir kaynaktan rastlanmamıştır.

1899 yılında müderris olan Hacı Mehmet Ağa 1903 yılında tekrar bu göreve getirilmiştir⁷⁷³. 1900-1902 yılları arasında ise müderris olarak Osman Efendi görevlendirilmiştir⁷⁷⁴.

1899 yılında müderris Hacı Mehmet Ağa döneminde medresenin öğrenci sayısı 60 iken, aynı müderrisin görev yaptığı 1903 yılında ise öğrenci sayısı artarak 68'e yükselmiştir⁷⁷⁵. 1900 ve 1902 yılları Osman Efendi'nin görev yaptığı dönemde ise öğrenci sayısı 50 olarak tespit edilmiştir⁷⁷⁶.

7. HACI ÖMER EFENDİZADE MEDRESESİ

(Hacı) Ömer Efendizade Medresesi ile ilgili ulaşabildiğimiz belge sayısı oldukça sınırlıdır. Söz konusu medrese ile ilgili ulaşabildiğimiz belgelerin ilki bir miras hücceti (tereke kaydı) olup 29 Mart 1841 tarihlidir⁷⁷⁷. Bu belgeden, aslen Bursalı olup önceki tarihlerde bu medresede tahsil gören İbrahim oğlu Hacı Ali oğlu Mehmed Efendi'nin vefat etmiş olduğunu, bu tarihte medresenin faal olduğunu ve müderrisinin Hacı İsmail Efendi olduğunu öğrenilmektedir. Ayrıca, başka bir ilden (Bursa Sancağına bağlı, Lene kazasının Keleş köyü) Kütahya'daki bir medreseye tahsil için öğrencinin gelmiş olması da kayda değer bir bilgi olsa gerektir.

⁷⁷⁰ Güner, *Camiler*, s. 45.

⁷⁷¹ *HVS*, 1302, s. 441; *SNMU*, 1321, s. 489; *SNMU*, 1319, s. 580-581.

⁷⁷² *SNMU*, 1321, s. 489.

⁷⁷³ *SNMU*, 1317, s. 1169; *SNMU*, 1321, s. 490.

⁷⁷⁴ *SNMU*, 1318, s. 1305; 1319, s. 581.

⁷⁷⁵ *SNMU*, 1317, s. 1169; *SNMU*, 1321, s. 490.

⁷⁷⁶ *SNMU*, 1318, s. 1305; 1319, s. 581.

⁷⁷⁷ Karaca, a.g.t., s. 170-171.

Ömer Efendizade Medresesi ile ilgili ulaşabildiğimiz bir diğer belge 11 Ekim 1848 tarihli olup, söz konusu belgede verilen bilgilere göre, medresenin o tarihte Kütahya’da Kuyumcular Çarşısı içinde bulunduğu anlaşılmaktadır⁷⁷⁸.

8. KARA AĞAZADE MEDRESESİ

Saman Pazarı’nda bulunan bu medrese de hayırsever kişiler tarafından yaptırılmıştır⁷⁷⁹. Bir belgede Balıklı Mahalle’de bulunduğu da ifade edilmiştir.⁷⁸⁰ Belki de, Saman Pazarı denilen yer Balıklı Mahalle’nin bir bölümü mesabesindeydi. Bazı salnamelerde⁷⁸¹, Pekmez Pazarı’ndaki Hacı Osman Ağa (muhtemelen lakabı Kara Ağaz(z)ade olduğu için) medresesiyle karıştırılıp mahalli Pekmez Pazarı olarak belirtilebilmiştir.

1899-1903 yılları arasında medresenin tek müderrisi Ömer (Fevzi) Efendi’dir⁷⁸². M.1899-1900 yıllarında medresenin hiç öğrencisi bulunmazken⁷⁸³, 1900-1902 yılları arasında medreseye devam eden sadece 5 öğrenci vardır⁷⁸⁴. Medresenin öğrenci sayısı 1903 yılı itibarıyla ancak 10’a yükselebilmıştır⁷⁸⁵.

9. KÜÇÜK OSMAN EFENDİ MEDRESESİ

Küçük Mehmed⁷⁸⁶ Efendi adıyla da anılan medrese, Pekmez Pazarı mahallesinde bulunmaktadır⁷⁸⁷. Şevelli Hanı karşısında, 2000’li yıllarda Mehmet Durmaz’ın dükkânının bulunduğu yerde ahşap ve kerpiç duvarlı harap odaları bulunan bu medreseye gerçekten ilgiyle amil, son hocası Küçük⁷⁸⁸ Osman Efendi’den dolayı “Küçük Osman Efendi Medresesi” denilmiştir⁷⁸⁹. Bu medrese hayırsever kişiler tarafından yaptırılmıştır⁷⁹⁰.

⁷⁷⁸ Demiryürek, a.g.t., s.504-505.

⁷⁷⁹ SNMU; 1321, s. 489.

⁷⁸⁰ BOA, C.EV., 486, 2571/5.

⁷⁸¹ Örn. Bkz: SNMU, 1317, s. 1169.

⁷⁸² SNMU, 1317, s. 1169; 1318, s. 1305; 1319, s. 581; 1321, s. 489; Kölemen (Yüce), a.g.t., s. 33.

⁷⁸³ SNMU, 1317, s. 1169.

⁷⁸⁴ SNMU, 1318, s. 1305; 1319, s. 581.

⁷⁸⁵ SNMU; 1321, s. 489; Kölemen (Yüce), a.g.t., s. 33.

⁷⁸⁶ SNMU, 1319, s. 580.

⁷⁸⁷ HVS, 1302, s. 441; Kölemen (Yüce), a.g.t., s. 34.

⁷⁸⁸ Bazı salnamelerde ve kaynaklarda, ‘Göcek’ şeklinde de belirtildiği olmuştur. Örn. Bkz: HVS, 1301, s. 217; HVS, 1302, s. 441; Öztürk, a.g.t., s.28.

⁷⁸⁹ Kalyon, a.g.e., s. 227.

⁷⁹⁰ SNMU, 1318, s. 1305.

1883-84 yılları arasında olduğu gibi⁷⁹¹ 1899 yılından itibaren demedresede Osman Efendi⁷⁹² görev yapmaktadır. 1900-1902 yılları arasında medresede Hacı Mehmet Efendi müderrislik görevinde bulunmuş⁷⁹³, 1903 yılından itibaren ise Osman Efendi tekrar bu göreve gelmiştir⁷⁹⁴.

1883 yılından itibaren 20 öğrencisi olan medresenin⁷⁹⁵ 1899 yılında 35⁷⁹⁶ öğrencisi bulunmaktadır. Medresenin 1900-1902 yılları arasında öğrenci sayısı 50'ye çıkmıştır⁷⁹⁷. Ancak 1903 yılında bu sayı azalarak 31'e düşmüştür⁷⁹⁸.

10. MAHKEME (BALIKLI) MEDRESESİ

Kütahya'da Balıklı Mahalle'de bulunan bu medrese de hayırsever kişiler (ashab-ı hayrat) tarafından yaptırılmıştır⁷⁹⁹. Bu medresenin müderrisleri, 1899-1903 yılları arasında Halil ve Halit Efendi'lerdir⁸⁰⁰.

Medresenin 1899 yılında sadece 10 öğrencisi bulunurken⁸⁰¹, bu sayı 1900 ve 1902 yıllarında artarak 30 sayısına ulaşmıştır⁸⁰². 1903 yılında, Halit Efendi'nin müderris olduğu dönemde ise medresede toplam 17 öğrenci bulunmaktadır⁸⁰³.

11. MAHKEME MEDRESESİ

Mahkeme mahallesinde yer almakta olup, Mevlana Halil Efendi tarafından kurulmuştur⁸⁰⁴.

1899 yılında müderris olan Ali Efendi, 1903 yılında tekrar müderrisliğe getirilmiştir⁸⁰⁵. 1900 ve 1902 yılları arasında ise Hafız Mustafa Efendi müderris

⁷⁹¹ HVS, 1301, s. 217.

⁷⁹² SNMU, 1317, s. 1169.

⁷⁹³ SNMU, 1318, s. 1305; 1319, s. 579.

⁷⁹⁴ SNMU, 1321, s. 489.

⁷⁹⁵ HVS, 1301, s. 217.

⁷⁹⁶ SNMU, 1317, s. 1169.

⁷⁹⁷ SNMU, 1318, s. 1305; 1319, s. 579.

⁷⁹⁸ SNMU, 1321, s. 489; Kölemen (Yüce), a.g.t., s. 34.

⁷⁹⁹ SNMU, 1319, s. 581; 1318, s. 1305.

⁸⁰⁰ SNMU, 1317, s. 1169; 1319, s. 581; 1318, s. 1305; 1321, s. 489; Kölemen (Yüce), a.g.t., s. 35.

⁸⁰¹ SNMU, 1317, s. 1169.

⁸⁰² SNMU, 1319, s. 581; 1318, s. 1305.

⁸⁰³ SNMU, 1321, s. 489; Kölemen (Yüce), a.g.t., s. 35.

⁸⁰⁴ SNMU, 1321, s. 489.

⁸⁰⁵ SNMU, 1317, s. 1167; 1321, s. 489.

olarak görev yapmıştır⁸⁰⁶.1899 yılında medresenin 30 olan öğrenci sayısında, ilerleyen yıllarda (1900-1903) pek bir değişiklik olmamıştır⁸⁰⁷.

12. MEVRUDİ EBUBEKİR PAŞA MEDRESESİ

Kütahya’da Kapıcılar Başı’nda bulunan medrese, ashab-ı hayrattan Mevrudi Ebubekir Paşa tarafından yaptırılmıştır⁸⁰⁸.26 Haziran 1879 tarihinde medresede müderris olarak görevli bulunan Osman oğlu Ali Efendi, Kapıcılar Başı sokağında, bir tarafı medresenin kapısı, bir tarafı medresenin avlusu, bir tarafı Hacı Mollazade İbrahim Efendi’ye ait bir dükkân, diğer tarafı ise umumi yol ile çevrili bir bakırcı dükkânının vakfının sicil defterine kayıtlı bir vakfiyesinin olmadığını ve fakat eskiden beri bu dükkânvakfının ve bir kirasının müderris olanlara verileceği şartının olduğunu, bunu beyan eden elinde bir senet olduğunu, bu veçhile, talebinin bu şartı, hakkı ve tasarrufu ifade eden bir hüccetin eline verilmesi olduğunu mahkemede beyan etmiş, yapılan tahkikatlar, dükkân kiracısı ve diğer ilgili kişilerin de görüşleri sonucunda durumun bu minval üzere olduğu anlaşılmış ve kendisine hüccet verilmesi kararlaştırılmıştır⁸⁰⁹.

1899-1904 yılları arasında yayımlanan Maarif Salnameleri’nde ismine rastlanmayan medresenin, yukarıda hakkında ayrıntılı bilgi verdiğimiz Ebubekir Sıtkı Paşa Medresesi’yle aynı medrese olması muhtemel olduğu gibi, 1885 tarihli salnamede⁸¹⁰, mahalliBakırcılar (Çarşısı) olarak belirtilen Morali Bekir Paşa medresesiyle aynı medrese olması da ihtimal dâhilindedir.

13. MOLLABEY MEDRESESİ

Mollabey Medresesi Balıklı mahallesinde, Mahkeme-i Atik (Eski mahkeme) civarında bulunmaktadır⁸¹¹.Medrese, cami, kütüphane ve mektepten oluşan Mollabey Külliyesi,1845 tarihinde, 1845-1847 yılları arasında Kütahya kaymakamı olarak görev yapan İbrahim Ethem Bey⁸¹²tarafından kendi adına yaptırılmıştır⁸¹³.

⁸⁰⁶ SNMU, 1318, s. 1305; 1319, s. 579.

⁸⁰⁷ SNMU, 1317, s. 1169; 1318, s. 1305; 1319, s. 579; 1321, s. 489; Kölemen (Yüce), a.g.t.,s. 35.

⁸⁰⁸ Göksal, a.g.t.,s. 560.

⁸⁰⁹ Göksal, a.g.t., s. 560-561.

⁸¹⁰ HVS, 1302, s. 441.

⁸¹¹ HVS. 1302, s. 441; SNMU, 1321, s. 489.

⁸¹² Müftizade olduğu için kendisine Mollabey denilmiştir. Uzunçarşılı, Kütahya Şehri, s. 136.

⁸¹³ Uzunçarşılı, Kütahya Şehri, s. 136; Mete., a.g.t., s.58.

Aslen Andız köylü olan Hacı Osman Efendi'nin oğlu Kütahya Müftisi Hacı Abdurrahman Efendi'nin oğlu, şehir eşraf ve hanedanının ileri gelenlerinden Kütahya Muhassılı (kaymakamı-mutasarrıfı) İbrahim Ethem Bey, medresenin yanı sıra kendi ve yakınları adına bir dizi eser (cami, kütüphane,minare, sıbyan mektebi, şadırvan ve sebiller) yaptırarak adeta bir külliye meydana getirmiştir. Bu tesislerin idamesi, müderris, hoca ve talebelerin ücretleri için önemli vakıflarda bulunmuştur. Bütün görevliler ve ücretleribir karışıklığa mahal vermeyecek şekilde kayıt altına alınmıştır⁸¹⁴.

XIX. yy.ın ortasında 1855/56'da ele alınan Mollabey Külliyesi, bir geç dönem külliyesi olarak kabul edilebilir. Merkez yapı, camidir. Altta dışa açık iki dükkânla, bazı ek bölümleri içeren fevkani cami, ahşap çatılı ve kiremit örtülüdür. Kuzeydeki şadırvanlı açık avlu, medrese, sıbyan mektebi ve kütüphanenin merkezidir. Bu avlunun haziresinde sadece kütüphane yapısı ayakta durmaktadır. Medrese ve sıbyan mektebi yıkılmış, medresenin yerine beton bir Kur'an Kursu yapılmıştır. Molla Bey Camii ve Külliyesi, Kütahya'da külliye olarak ele alınabilecek son örnek yapıdır⁸¹⁵.Fevkani caminin yamuk planlı, avlunun doğu kısmındaki kütüphanenin kare planlı olduğu ifade edilmektedir⁸¹⁶. 1855/56 tarihinde külliyenin avlusunu bütünleyen Molla Bey Medresesi de son zamanlarda yıktırılıp yerine yeni bir bina yapılmıştır⁸¹⁷.

Ana hatlarıyla aşağıdaki gibi özetlenebilecek ve hayli uzunca olan vakfiyede, her şey ve özellikle ücretler ayrıntılı bir şekilde belirtilmiş olup bu hususta gayet objektif ve hassas davranıldığı aşikârdır.

23 Eylül 1855 tarihli söz konusu vakfiyede özetle şöyle denilmektedir:

Hacı Abdurrahman oğlu İbrahim Ethem Efendi'nin, Balıklı mahallesi mahkeme civarında satın aldığı arsa üzerine inşa ettiği minber, camii şerif avlusunda ahşap on iki kapılı medrese odaları ve bir derslane, mektep, şadırvan ve bir kargir

⁸¹⁴ Güner, *Camiler*, s. 50. Ayrıca bkz: İsmail Gümüş, *33 numaralı Kütahya Şer'îye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2003, s. 211-217; VGMA, *582/2 Numaralı Defter*, s. 352-353/259; VGMA, *195 Numaralı Defter*, s. 14-15/55-61.

⁸¹⁵ Altun, "Kütahya Türk", s. 419.

⁸¹⁶ Karakaya, "Kütahya", s.585.

⁸¹⁷ Altun, "Kütahya Türk", s. 423.

demir kapılı kütüphaneyi⁸¹⁸ yaptırıp mahkeme şeriiye siciline kaydettirdiği; idamesi için ise,

Kütahya Saman pazarında, Küçük çarşıda ve Camii Kebir civarında olmak üzere dükkânlar,

Güveççi köyünde, Gireği nahiyesi Kureşler köyünde, Eğrigöz'de Ağalar-Yenice köyü civarında, Sülye'de Tavşanlı Kuruçay'da olmak üzere değirmenler,

Eğrigöz ve Sülye'de toplam 12 dönüm bahçeyi vakfettiği; bunların gelirlerinden ise,

-Medresede bulunan her talebeye ayda üçer kuruş,

-Müderrislere 40 kuruş ve 24 kile buğday,

-Kütüphaneci ve imama 30'ar kuruş 24'er kile buğday,

-Validesi Hacı Fatma Hanım'ın Pirlar Mahallesi'ne yaptırdığı mektebin çeşmesi, Şeftali sokağında bir çeşme ve Dombay sokağı ağzındaki çeşmelere sularının verilmesi ve bakımı için mektep muallimine aylık 10 kuruş verilmesini taahhüt ettiği ifade edilmektedir⁸¹⁹.

Cami ve medreseyi vakfeden zat olan İbrahim Ethem Efendi'nin, vakıfla ilgili bütün hassas kararlarda ve toplantılarda müderrisle birlikte Hafız-ı Kütüb (kütüphane memuru)ün aktif olarak bulunmasını istemesi, kitapların korunması-muhafazası yönünde titizliğini öne çıkaran bir durum olarak görülmelidir. Ayrıca, vakfiyedeki iki bedduadan birinin bu hususta yapılmış olması ilim-kültür erbabı, kitap-kütüphane dostu bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir. Öğrencilerin kütüphanede çalışma ve kitap teslim vakitlerinin tesbit edilmiş olması, medresenin tatil günleri diyebileceğimiz Cuma ve Salı günleri dışında her gün kütüphanenin açık bulundurulması, imam, hatib ve gerektiğinde müderristen de kütüphane ve kitapların korunması hususunda yardım ve destek mahiyetinde her gün kütüphanede hizmet etmelerinin istenmesi ve bunun için ücret tahsis edilmiş olması gibi şartlar bizi bu kanaate götüren durumlardır. Son olarak da hafız-ı kütüb efendiye neredeyse imam,

⁸¹⁸ Kütüphanenin şimdiki durumu ile ilgili bir fotoğraf, tezimizin sonundaki ekler bölümünde sunulmuştur. Bkz: Ek-9.

⁸¹⁹ VGMA, 582/2 Numaralı Defter, s. 352-353/259; İ. Gümüş, a.g.t., s. 211-217; Güner, *Camiler.*, s. 50-51.

hatib ve müderris ayarında bir ücret tahsis edilmiş olması da bu hususla ilgili, kayda değer, günümüz kütüphaneciliğine bile ışık tutacak düzeyde bilgilerdir. Osmanlı devletinin son asrında Kütahya’da faal olan 2 kütüphaneden biri⁸²⁰ olması da bunu doğrular niteliktedir. Eğitim camiası olarak okullarda ve üniversitelerde eğitim-öğretim faaliyetlerini de zenginleştirecek mahiyette her yönden donanımlı, cezbeden, gelişen, yaşayan ve hayat olan-hayat veren kütüphanelere olan ihtiyacımızın acil gündemimiz arasına alınması gerektiği kanaatini taşıyorum.

Vakıf gelirleri ve görevlilere ödenecek ücretler bağlamında genel olarak düşünüldüğünde vakfın ve doğal olarak vakfı yapan kişinin kuvveti, kudreti, imtiyazı ve zenginliği ortaya çıkmaktadır ve vakfiye de bunu gözler önüne seren bir gösterge konumundadır.

Konumuzla direkt bir ilişkisi olmasa da, vakfiyeyle ilgili dile getirilmesi gereken birkaç nokta daha vardır. Şu anda Diyanet İşleri Başkanlığı’nda müezzin kadrosunda çalışan kimselerin, camilerde bakım-onarım ve temizlik işlerinden de sorumlu olmaları uygulamasının söz konusu dönemde Kütahya’da da yürürlükte olduğunu bu vakfiye dolayısıyla öğrenmiş bulunmaktayız. Ayrıca yine bu vakfiye vesilesiyle, Anadolu’da birçok bölgede sadece Perşembe yatsı ezanı öncesi ve Cuma ezanından bir saat önce, bazı bölgelerde ise buna Perşembe ikindi ezanı öncesi ile Cuma, Ramazan ve bayram günlerinde sabah ezanı öncesi ilave edilerek gerçekleştirilen “Sala”(Salât-ü Selam) uygulamasının Osmanlıda da aktif olarak uygulanmakta olan bir gelenek olduğunu öğreniyoruz. Mübarek gecelerde, Ramazan ayında ve Cuma gecelerinde camilerde kandil yakılması geleneği için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Hatta bu husus üzerinde okadar yoğun durulmuştur ki mübarek geceler artık “kandil” diye adlandırılır olmuştur⁸²¹.

24 Kasım 1855 tarihli bir ilam⁸²² muvacehesinde, Kütahya Balıklı Mahallesi sakinlerinden Aslıhanlarlı Hacı Mustafaoğlu Hacı Hasan tarafından tatlı su vakfedilmiş, gelirin 100 dirhem miktarında su olarak harcanacağı yerlerden biri

⁸²⁰ Diğer Vahid Paşa tarafından yapılan, halen İl Halk Kütüphanesi olarak faaliyet gösteren Vahit Paşa Kütüphanesi’dir.

⁸²¹ Vakfiyelerde de üzerinde durulan ve ciddi bir kaynak aktarılan bu uygulama ile ilgili ayrıntılı bilgi için lütfen bkz. Nebi Bozkurt, “Kandil” *DİA*, C. 24, TDV Yay., İstanbul 2001, s. 300. Ekstra bilgi için söz konusu ansiklopediden, Halit Ünal tarafından hazırlanan “Berat Gecesi” maddesine de bakılabilir.

⁸²² Dadaş vd., a.g.e., s. 328-331.

olarak da, şu anda suyu tasarrufu altında bulunduran İbrahim Bey'in yaptırdığı cami-i şerif ve medresenin avlusunda bulunan şadırvan zikredilmiştir ki, biz söz konusu medresenin, tahmini yeri/tarihi ve banisi bağlamında düşündüğümüzde Mollabey Medresesi olabileceğini düşünmekle birlikte kesin/net bir bilgiye sahip değiliz.

25 Haziran 1856 tarihinde Balıklı Mahallesi Mahkeme çarşısında Müftizade Seyyid İbrahim Bey tarafından inşa edilen, kapısı Mahkeme caddesine bakmakta olan yarı kargir cami-i şerif, avlusundaki 12 ahşap medrese odası, bir genel derslane, şadırvan ve bir adet kargir demir kapılı kütüphanenin vakfiyesindeki şartlar çerçevesinde, muayyen-belirli bir ücretle ulemadan olup talebelere tefsir, ehadis-i şerif ve diğer fen ilimlerinin tedrisi ile birlikte, söz konusu cami-i şerifte Cuma günleri, iki bayram günü, kadir gecesı ve mübarek günlerde ve gecelerde va'z-u nasihat etmeye muktedir görüldüğünden Hacı Müftü Ömer Efendi oğlu Hacı İsmail Efendi hem müderrislik hem de vaizlik görevine aynı anda tayin edilmiştir⁸²³.

Bu kayda göre diğer bazı medreselerde de görüleceğı vechile, vakfiye şartlarına bağılı kalmak suretiyle, müderris asli görevine ilaveten külliye içindeki camide (Mollabey) vaizlik görevini de ifa etmektedir. Fakat her iki görevin de sınırları, vakti ve ücreti belirlenmiş olup, herhangi bir karışıklığa mahal verilmemektedir.

7 Temmuz 1878 tarihli kayda göre, Seyyid İbrahim Bey evkafının mütevellisi Münire Hanım'ın vekili tarafından, vakfiye şartlarına göre, Seyyid İbrahim Bey'in inşa ettiğı medresede görev yapacak olan müderrisin ulemadan ve dersiam olacağı, talebeye yüksek ilimler, tefsir, hadis, fıkıh, fen bilimleri vs. okutacağı belirtilmiş, müderris görevlendirilirken kadı ilamı, meclis mazbatası ve mütevellinin rızasının/onayının gerekeceğı ifade edilmiştir. Müderrisin vefatı durumunda ise bu şartları taşıyan en akil, balığ ve reşit oğlunun bu göreve geleceğı, fakat ahlaken, ilmen, edeben bu işe ehil ise tayin edileceğı, değilse kesinlikle görev veril(e)meyeceğı beyan edilmiştir. Müteveli vekili olan zat,23 Eylül 1855 tarihli beratı olmakla beraber, Hacı İsmail oğlu Ali Efendi'nin bu göreve ehil olmayıp, babasının vefatını müteakip dersaadette bir yakını vasıtasıyla kendine berat aldırıldığını, bu şartları taşımayıp cahil olduğunu, Hacı Osman oğlu Debbağzade

⁸²³ İ. Gümüş, a.g.t., s. 353.

Ebubekir Efendi'nin ise bu göreve tam ehil ve layık olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine Ali ve Ebubekir Efendiler imtihan için çağrılmışlar, Ali Efendi, 'ben Dersaadette (İstanbul'da) imtihan olup elime beratımı almışken tekrar sınava ne lüzum var' diye itiraz edip imtihandan kaçınmış, 'henüz tahsilim devam ediyor' diye itiraf ederek tedrise gücünün yetmediğini ortaya koymuştur. Ebubekir Efendi'nin ise imtihan sonucunda ilim sahibi olduğu ve dersiam hocalardan olduğu, tedrise gücünün yettiği ve 48 yaşında olup asker-yoklama kaçağı olmadığı anlaşıldığından dolayı müderrislik tevcih ve beratının ona verilmesi ve Ali Efendi'nin bu işten el çektilmesi yetkililerden talep edilmiştir⁸²⁴.

Bu belgede müderrislik yapacak kişide aranan şartlar ve müderris olarak tayin edilme süreci vakfiye kaynak gösterilerek aktarılmıştır. Ayrıca, bazı kimselerin layık olmadıkları halde, bir şekilde (iltimas-adam kayırma) müderrislik görevine gelebildikleri, fakat imtihan mekanizması ile bunun önüne geçilmeye çalışıldığı hususları belirtilmektedir. Belgede açıkça ifade edilmese de, bahsi geçen banisi, medresenin özellikleri, müderris isimleri ve berat tarihleri dikkate alındığında bu medresenin Mollabey (nam-ı diğer Seyyid İbrahim Bey Medresesi) olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır.

Bu ve benzeri birçok belge aslında pek çok insanın bilinçsizce ve itham edercesine "Osmanlıda beşik ulemaları vardı, çocuk beşikteyken bile babasının yerine yapacağı müderrisliği garantiydi" şeklindeki ifadelerine tam bir cevaptır ve onların tezlerini çürütebilecek mahiyettedir. Çünkü Osmanlı Eğitim Sistemi'nde, vakfiye doğrultusunda genellikle vakfı yapan kişi, vakfettiği medresede kendi soyundan gelenleri müderris olarak tayin eder ve öylece uygulanırdı. Fakat belgede belirtildiği üzere kişi bu hakka sahip olmakla birlikte, belli bir yaşta olma, belirli aşamalardan geçme, daha da önemlisi ve hülasası bu iş için ehil ve layık olma zorunluluğu vardı. Bütün bunlarla birlikte, müderris adayı çoğunlukla ve/ya gerektikçemülakat tarzında bir yeterlilik sınavına da tabi tutulurdu. Bu sistemin çok ciddi bir şekilde uygulandığı dönemler olduğu gibi ihmal edildiği dönemler de olmuş ve bu durum mikro ve makro planda eğitim camiası kadar toplumun diğer kesimlerini de doğrudan ve/ya dolaylı olarak etkilemiştir.

⁸²⁴ Göksal, a.g.t.,s. 104-105.

1883-1884 yılları itibariyle Ali Efendi'nin müderris olarak görev yaptığı medresede 15 öğrenci ilim tahsil etmektedir⁸²⁵. 1899 yılı itibariyle Halil Efendi'nin görev yaptığı medresede 30 öğrenci ilim tahsil etmektedir⁸²⁶. 1900-1902 yılları arasına tarihlenen maarif salnamelerinde, yeri Balıklı Mahallesi, banisi Mollabey olarak belirtilen Mollabey Medresesi'nin öğrenci sayısı 0 olarak belirtilmekte ve “münhaldır” kaydı bulunmaktadır⁸²⁷. 1903 yılı itibariyle görevine devam eden Halil Efendi'nin 35 öğrencisi bulunmaktadır⁸²⁸. Medrese, ‘münhal’ olarak belirtilen dönemde, esaslı bir tamirat ve/ya tadilat geçirmiş olabilir.

Mollabey Medresesi'nin kuvvetle muhtemel son müderrisi olan Hakkı Efendi'ye, 17.12.1922 tarihli belge ile Kütahya'da Daru'l- Hilafe Medresesi İbtida-i Hariç kısmında, Tertil-i Kur'an, Ulum-i Diniye ve ilahi (Dini Musiki?) muallimi olarak 600 kuruş maaşla görevlendirildiği ifade edilmekte, ders programı ve ders başlangıcı için muayyen bir tarihte tercüme-i hal (özgeçmiş) kâğıdı ile birlikte söz konusu medreseye-okula gelmesi istenmektedir. Yine Hakkı Efendi'ye hitaben yazılan Eylül 1923 tarihli, üzerinde “Türkiye” ibaresinin de bulunduğu bir belgede, Kütahya Daru'l-Hilafe (Medresesi) Müdürlüğü tarafından kendisine, Nahv-ü Belagat-i Arabiyye (Arap Dili ve Edebiyatı) müderrisliği tevcih edilmiş, bu görevle görevlendirilmiştir. Kütahya Encümen-i İlmiye Reisi Hakkı Bey imzalı, 25 Ekim 1922 tarihli, yine müderris Hakkı Efendi'yle ilgili bir belgede kendisine Kütahya'da Erzurumi Hacı Şerif Ağa Medresesi umumi dershanesinde, 1. ve 2. Sınıf öğrencilerine, belgede belirtilen program dâhilinde derse girmesi istenmiş, ders başlangıcı için Hakkı Efendi, medrese müdürlüğüne çağırılmıştır. 1926 tarihli Diyanet İşleri Riyaset-i Celilesi tarafından, tüm vaizlere hitaben gönderilen genelgede ise camilere namaz vakitlerinde, başı açık veya intizamsız bir şekilde girip-çıkan insanlara yönelik aydınlatıcı ikazda bulunmaları istenmiş, genelgenin devamındaise vaiz Hakkı Efendi'ye genelgenin mahiyeti ve gereği yönünde kısa bir not yazılmıştır⁸²⁹.

⁸²⁵ HVS, 1301, s. 217; Öztürk, a.g.t., s. 28.

⁸²⁶ SNMU, 1317, s. 1167.

⁸²⁷ SNMU, 1318, s. 1305; 1319, s. 579; Bozkurt, a.g.m., s. 70.

⁸²⁸ SNMU, 1321, s. 489.

⁸²⁹ Mustafa Yeşil, *Kütahya Medreseleri*, Mustafa H. Yeşil Kütüphanesi Arşivi, TBT 26.

Mollabey Medresesi Müderrisi Hakkı Efendi'ye hitaben yazılan bu dört belge bağlamında düşündüğümüz takdirde, Kütahya Daru'Hilafe Medresesi'nin muhtemelen Meşrutiyet sonrası (II. Abdülhamit Dönemi) açılan modern mekteplerden olup özellikle dini ilimler ve Arapça derslerinde yetişmiş muallim bulmakta zorlanan bu okulların büyük oranda müderrislerden istifade ettiği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, şu anda bazı üniversitelerde uygulanan, birkaç fakülte veya birkaç bölüm öğrencilerinin aynı anda “açık ders”, veya “ortak-zorunlu ders” adı altında merkezdeki amfilerde gördükleri ders uygulamasına benzer bir uygulamanın Kütahya'da bir medresede de uygulanıyor olduğu anlaşılmaktadır. Cumhuriyetin kurulması, 3 Mart 1924 tarihi itibarıyla de medreselerin kapatılmasından sonra bir anda işsiz/boşta kalan müderrislerin büyük oranda, Hakkı Efendi örneğinde olduğu gibi, yeni kurulan Diyanet İşleri Riyaseti (Başkanlığı) Teşkilatında, vaiz, imam, hatip gibi kadrolarda istihdam edildiklerini öğrenmekteyiz.

Medrese ve sıbyan mektebi tamamen yıkılmış olup, özellikle avludaki medresenin yıkılması üzerine halk onun yerine beton bir bina yapmış ve o bina Kur'an Kursu öğrencilerine tahsis edilmiştir⁸³⁰.

Eski medreseden kalma ahşap odalar ve sakahane bulunmaktadır. Bu alanın güneyinde bulunan eski medrese hücrelerinin yerine 1960 yılında bir dernek öncülüğünde, halk tarafından, Kur'an Kursu öğrencilerine tahsis edilmek üzere yeniden beton bir bina yaptırılmıştır⁸³¹.

14. MÜFTİZEDE MEDRESESİ

Medrese ile ilgili ulaşabildiğimiz birkaç belge vardır. Söz konusu belgelere dayanarak medresenin ancak belirli bir tarihteki yeri, banisi ve müderrisi hakkında bilgi edinebilmekteyiz. Yaptığım çalışmalar sonucunda edindiğim intibaya göre belgenin metninden, okunmasından ve/ya yorumlanmasından kaynaklanan sorunlar nedeniyle olsa gerek Müftizade Medresesi, Balıklı mahalledeki Mahkeme Medresesi, Molla Halil/Haliliye Medresesi ve hatta Mollabey Medresesi'nin birbiriyle çokça karıştırılabildiğini söyleyebilmek mümkündür. Bu medrese ile yine bu bölümde bahsetmiş olduğumuz Küçük Osman (Küçük Mehmed) Efendi medresesinin aynı

⁸³⁰ Cener, a.g.t.,s. 67-68.

⁸³¹ Güner, *Camiler.*, s. 52.

medrese olabileceğini tahmin etmekteyiz. Mütevelli ve müderrisleri ile bulundukları mahalleden yola çıkarak yapmış olduğumuz bu tespit henüz netlik kazanmamıştır.

18 Temmuz 1878 tarihli belgeye göre, Kütahya Hacı Ahmet Mahallesi'nde Pekmez Pazarı civarındaki bu medrese, ashab-ı hayrattan, sabık (eski) müftülerden merhum Abdulah Efendi ve Seyyid Mehmed Efendi'nin kızı merhume Şerife Saide Hatun'un oğulları Müfti-zade Abdullah Efendi tarafından yaptırılmıştır. Bu tarihte, medrese vakfının şartlarına uygun, berat sahibi mütevelli ve müderrisi, Hacı Ahmet Efendi Mahallesi sakinlerinden, dersiamdan, Yusuf oğlu Küçük Osman Efendi'dir. Kütahya Pirlar Mahallesi ahalisinden Abdurrahman oğlu, Abdullah Efendi oğlu, Ahmet Necip Efendi'nin 8 sene önce vefatıyla, oğlu Abdullah Ağa ve kızları Emetullah (veya Emine) ve Havva Hanım kendisine varis olup mirasa hak kazanmışlardır. Murislerden Abdullah Efendi'nin vakfından olmak üzere bir dükkân söz konusudur. Dükkân, Cami-i Kebir denilen yerde olup dört taraftan sınır olduğu yerler belirtilmiştir. Bu dükkânın kiralalanmasından da sorumlu olan medresenin müderrisi aynı zamanda mütevellisi olacağından, elde edilen gelirden, önce medresenin tamirat ve genel ihtiyaçlarına harcama yapacak, sonra kalan gelirden müderrise günlük 10, medresedeki öğrencilere günlük 5 akçe ayıracak şeklinde şartlar söz konusudur. Bu şartlara, önce Abdullah Efendi, sonrasında Ahmet Necip Efendi, titizlikle riayet etmiştir. Evlatları olan Abdullah Ağa ve kızları Emetullah ve Havva Hanımlar ise bunu kendi mülkleri gibi görüp usulsüz ve boş yere harcama yapmaya kalkışmışlar, bunun üzerine Abdullah Ağa'nın kendisine, kızlar için de onların vekili olan Ali Efendi'ye mütevelli Küçük Osman Efendi tarafından dükkân ve gelirinden el çekip kendisine teslim etmeleri yönünde bildirimde bulunulmuştur. Abdullah Ağa ve kızlara vekâleten Ali Efendi ise, "bu mülk büyüklerimiz Abdullah Efendi ve Ahmet Necip Efendi'nin hayatlarında vefatına kadar üç sene esas mülkü olarak bulunmuş ve vefatı müteakip normal mülk olarak bize intikal etmiştir", diye beyanda bulunmuşlar, 'Biz mülkümüzden el çekmeyiz' diyerek karara itiraz etmişlerdir. Bunun üzerine davacı, mütevelli Küçük Osman Efendi vasıtasıyla ileri gelen bazı kimselerden gizli ve açıktan bilgi alınmış, yer ve dükkânla ilgili keşif ve inceleme yapılmış, şahitlerde dinlenildikten sonra, netice olarak Abdullah Ağa ve kızlara vekâleten Ali Efendi'ye dükkânve gelirinden el çekip teslim etmeleri

yönünde ilam ve ihtarda bulunulmuştur⁸³². Vakıf malının usulüne uygun kullanılıp kullanılmaması yönünde bir anlaşmazlık çıkmış, mütevellî/müderris gerekli titizliği göstermiş ve bu hususla ilgili sağlıklı bir sonuca ulaşılmıştır. Bu konu ile ilgili, tam bir sene sonra varid olan bir belge daha söz konusudur:

8 Haziran 1879 tarihli belge⁸³³ söz konusu olduğunda da Mehmet oğlu Yusuf oğlu Küçük Osman Efendi, 1869 yılından beri, yaklaşık 10 yıldır, söz konusu vakfın mütevellisidir ve bu belgede kendisinden ‘medrese müdiri’ diye bahsolunmaktadır. Aynı hususlar dile getirilmiş, Ekim-Kasım 1875 tarihli vakfiye şartları ilan olunmuştur. Fakat burada medresede bulunan talebelere günlük 2’şer akçe verilmesinin öngörülmesi hususu farklılık arz etmektedir. Yukarıdaki belgede söz konusu mülkün (dükkânın) dedelerinin tasarrufunda üç sene mülk olarak kaldığı beyan edilirken burada 63 sene olarak ifade edilmektedir ki birisi yanlış olmak durumundadır. “Hayat boyu veya uzunca bir süre, vefatlarına kadar bu mülke sahiplerdi” anlamında 63 sene ibaresi daha doğru görünmektedir. Bu hususlar dışında belge nerdeyse yukarıdaki belgenin tekrarı ve özeti mahiyetindedir.

Hicri 9 Ekim 1907 tarihli belgeden anlaşıldığına göre, Müftizade Medresesi bu tarihte halen faaliyettedir ve Kütahya’nın Hacı Ahmed Mahallesi’nde Pekmez Pazarı diye bilinen yerde bulunmaktadır. Hacı Ahmed Mahallesi ahalisinden Yusuf Efendi oğlu Hoca Osman Efendi hem mütevellî hem de müderris konumunda olup, Pekmez Pazarı civarında Pirinç Hanı diye bilinen bir vakıf hanın mütevellisi Balıklı mahallesinden İsmail oğlu Ömer Efendi’den davacı olmuştur. Ömer Efendi, davetiyelere ve muhtıraya icabet edip mahkemeye gelmediğinden, gıyabında Ali oğlu Hüseyin Çavuş vekil tayin edilerek mahkeme yapılması uygun görülmüştür. Osman Efendi, mütevellisi olduğu vakfa ait medresenin batı tarafındaki 4 adet kargir öğrenci odalarının çatı akıntılarının eskiden arka taraftan bitişikteki söz konusu hanın (h)avlusuna akmakta iken 6 sene önce kazaen vuku bulan yangın sonucunda, odaların toprak örtülerinin ve akıntı taşlarının çöküp bozulması üzerine Ömer Efendi’den aslına uygun tekrar inşasını rica ettiğini fakat Ömer Efendi’nin damlalık mahallini gereksiz görüp zaptettiğini, üzerine bina yapmak üzere olduğunu, bu

⁸³² Göksal, a.g.t., s. 195-198.

⁸³³ Göksal, a.g.t., s. 301-304.

vesileyle davacı olduğunu beyan etmiştir. Hüseyin Çavuş'un keşif talebine binaen, mahkeme birkaç kişiye yerinde keşif yaptırıp bütün şahitleri de dinledikten sonra, mütevellî ve müderris Osman Efendi haklı bulunmuş, gıyabında vekili Hüseyin Çavuş vasıtasıyla da Ömer Efendi'ye damlalık üzerine bina yapıp da akıntıya engel olmaması yönünde ihtar ve tembih olunup bu durum her iki tarafa da tebliğ ve ilam edilmiştir⁸³⁴.

15. OSMAN PAŞA MEDRESESİ

Camii Kebir mahallesinde bulunmakta olan medresenin banisi (kurucusu) Osman Paşa'dır⁸³⁵. 1899 yılında müderris olan Mehmet Efendi, 1903 yılında tekrar aynı göreve getirilmiştir⁸³⁶. 1900 ve 1902 yılları arasında ise Hacı Osman Efendi müderrislik yapmaktadır⁸³⁷.

1899 yılında Mehmet Efendi döneminde 20 öğrenci bulunurken, 1900-1902 yılları Hacı Osman Efendi döneminde ikiye katlayarak 40'a yükselmiştir⁸³⁸. 1903 yılında ise öğrenci sayısı tekrar 21'e düşmüştür⁸³⁹.

16. SON DÖNEM DİĞER KÜTAHYA MEDRESELERİ

26 Eylül 1925 tarihli bir cetvelde bir kısmı harap veya amacı dışında kullanılan 22 medreseden bahsedilmektedir ki bunların büyük bir kısmı ahşap son devir medreseleridir⁸⁴⁰.

Şevelli Hanı içinde ve girişin sol tarafında caddedeki dükkânların arkasında da bir medreseden bahsedilmekte olup fazlaca bir bilgi edinilememiştir⁸⁴¹.

Kazancılar Çarşısında şimdi kız kur'an kursu olarak kullanılan yerde, Aşağıhisar'da ikamet eden, halkın "Salih sofı" diye adlandırdığı, takva sahibi, mütevazı, fetva vermede ve soruları cevaplandırmada yavaş ve titizce hareket etmesiyle nam salmış birinin görev yaptığı bir medrese bulunmaktaydı⁸⁴².

⁸³⁴ Çiğdem, a.g.t., s. 52-54.

⁸³⁵ SNMU, 1321, s. 489.

⁸³⁶ SNMU, 1317, s. 1169; 1321, s. 489.

⁸³⁷ SNMU, 1318, s. 1305; 1319, s. 581; Kölemen (Yüce), a.g.t., s. 37.

⁸³⁸ SNMU, 1317, s. 1169; 1318, s. 1305; 1319, s. 581.

⁸³⁹ SNMU, 1321, s. 489; Kölemen (Yüce), a.g.t., s. 37.

⁸⁴⁰ Altun, "Kütahya Türk", s. 420.

⁸⁴¹ Kalyon, a.g.e., s. 227.

⁸⁴² Kalyon, a.g.e., s. 226.

Eski Hal Binası denilen Büyük Bedesten'in kuzeyindeki bölümde, şimdi et ve tavuk ürünleri satan dükkânların bulunduğu yerde, fotoğraflarına ulaşılabilen bir medrese bulunmakta idi⁸⁴³.

Böl(ü)cek mahallesinde bulunan Seyyid Ömer Paşa Medresesi⁸⁴⁴ müderrisi Hatip Ahmet Efendi bu fevkani mescidi (Yeşil Cami/Recep Ağa Mescidi/Hamidiye Camii) tekrar tamir ettirmiş ve altında bulunan boş arsaya beş dükkân yaptırmak suretiyle idamesini sağlamıştır⁸⁴⁵.

Güdük Minare Camii'nin yanında, Pirlar Mahallesi Caddesi ile Koçak Caddesi'nin köşesinde bir medrese bulunmakta idi. Bu medresede halk arasında "Bursalı hoca" diye bilinen Bursalı Mehmed Ali Efendi'nin ders verdiği bazı görgü tanıklarınca⁸⁴⁶ da ifade edilmiştir. Bursalı Hoca, hem meşhur mevlidhanların kendisinden ders okuduğu, tasavvuf musikisi alanında otorite denilebilecek seviyede bir musikişinas, hem de Ramazan ayında Gökşadırvan'da kadir gecesinde teravihle hatmi bitirip sonraki üç günde de her rekâta 10 sayfa okuyarak hatim yapabilecek seviyede hıfzı kuvvetli bir Kur'an hafızı idi. Hocaefendinin aynı zamanda bir Nakşibendî şeyhi olduğu nakledilmektedir⁸⁴⁷.

1883-84 tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesinde, Mehmed Efendi'nin görev yaptığı Bozcaöyük Medresede 21 öğrenci eğitim-öğretime devam etmektedir⁸⁴⁸. Hürriyet Caddesinde Kazancılar Çarşısı'na girilen sokakla eski Kavaflar Çarşısı arasında kalan, halkın "Kiremitçinin Hüseyin Ağa Hanı" dediği yerde, vakıflar idaresince satılan, âlim ve vaiz Kükürtlü Hacı Ahmet Asım Öğütçü'nün de hocası olan Bozcahüyük'lü hocadan dolayı "Böccüklünün Medrese" diye meşhur bir medrese bulunmaktadır⁸⁴⁹.

1885 tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesinde, Kütahya'da Bakırcılar'da Bakırcılar, Ali Bey ve Moralı Bekir Paşa medreseleri zikredilmektedir⁸⁵⁰. Aynı salnamede Ali Bey Medresesi'nin aktif olmadığı (münderis olduğu) da dile

⁸⁴³ Kalyon, a.g.e.,s. 226.

⁸⁴⁴ Medresenin Kanberlerin evinin yakınlarında olduğu sanılmaktadır.

⁸⁴⁵ Güner, *Camiler.*, s. 62.

⁸⁴⁶ Örn. Süleyman Hoca'nın babası Mustafa Önsay.

⁸⁴⁷ Kalyon, a.g.e., s. 226.

⁸⁴⁸ HVS. 1301, s. 217; Öztürk, a.g.t., s. 28.

⁸⁴⁹ Kalyon, a.g.e.,s. 227.

⁸⁵⁰ HVS, 1302, s. 441;Öztürk, a.g.t.,s. 67-68.

getirilmiştir⁸⁵¹. Moralı Bekir Paşa Medresesi'nin Mevrudi Ebubekir Paşa veya Ebubekir Sıtkı Paşa Medresesi olabileceği yukarıda ilgili bölümde dile getirilmiştir. Elimizdeki bilgi veya belgelerden yola çıkarak Bakırcılar Medresesi ile ilgili maalesef fikir bile beyan edemeyecek durumdayız.

‘Germiyanogulları ve Osmanlılar Devri’nde Medreseler’ başlığı altında, “Sakahane Medresesi, Suluburun Medresesi, Ebülkavuk Ali Efendi Medresesi, Çapkın Çeşme Medresesi, Taş kapılı Ali Efendi Medresesi, Müderris Açık hava Medresesi” olarak isimlendirilen 6 medreseden bahsedilmektedir ki, bu medreselerin ne dönemi, ne müderrisleri ve ne de hangi medrese olabilecekleri ile ilgili fikir beyan edemeyecek durumdayız⁸⁵²

Tespit-tanıtım (katalog) bölümlerinin sonu itibarıyla biz, burada tez boyunca ele alınıp incelenen medreseleri liste halinde vermenin uygun olacağını düşünmekteyiz.

Tablo-2 Kütahya Medreseleri

1	ALİ BEY KÖYLÜ HOCA MEDRESESİ
2	ALO PAŞA MEDRESESİ
3	BALABANİYE (BALABAN PAŞA / NALLI) MEDRESESİ
4	ÇORUMLU HOCA MEDRESESİ
5	ÇUKUR MEDRESE
6	DARU’L-HADİS
7	DARU’L KURRA
8	EBUBEKİR SITKI PAŞA MEDRESESİ
9	EVLİYA EFENDİ/DAİRESİ MEDRESESİ
10	GERMİYANOĞLU YAKUP BEY MEDRESESİ

⁸⁵¹ HVS, 1302, s. 441.

⁸⁵² Güner, *Tarihte*, s. 22-23.

11	HACI BAKİ MEDRESESİ
12	HACI KARA (KARA HACI) MEHMET AĞA MEDRESESİ
13	HACI KURA MEDRESESİ
14	HACI ŞERİF (MEHMED) AĞA MEDRESESİ
15	HACI ŞERİF MEDRESESİ
16	HACI OSMAN AĞA MEDRESESİ
17	HACI ÖMER EFENDİZADE MEDRESESİ
18	HALİLİYE (MOLLA HALİL-KAZASKER MEDRESESİ)
19	HALİL KAMİL AĞA/PAŞA MEDRESESİ
20	İSHAK FAKİH MEDRESESİ
21	KARA AĞAZADE MEDRESESİ
22	KARAGÖZ (AHMET) PAŞA MEDRESESİ
23	KÜÇÜK OSMAN (KÜÇÜK MEHMED)EFENDİ MEDRESESİ
24	KÜRT ALİ PAŞA MEDRESESİ
25	MAHKEME (BALIKLI) MEDRESESİ
26	MAHKEME MEDRESESİ
27	MEVRUDİ EBUBEKİR PAŞA MEDRESESİ
28	MOLLABEY MEDRESESİ
29	MÜFTİZADE MEDRESESİ
30	OSMAN PAŞA MEDRESESİ
31	RUŞENZADE MEDRESESİ
32	RÜSTEM PAŞA MEDRESESİ

33	SEYYİD EL-HAC (HACI) EBUBEKİR (AĞA) MEDRESESİ
34	TİMURTAŞ (DEMİRTAŞ/TAKVACILAR) MEDRESESİ
35	VACİDİYE (MOLLA ABDÜLVACİD/DEMİRKAPI) MEDRESESİ

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

FİZİKİ, SOSYO-EKONOMİK VE KÜLTÜREL AÇIDAN KÜTAHYA MEDRESELERİ

Her nerede olursa olsun medreseler, eğitim kurumları olmaları hasebiyle, faal oldukları dönemlerde, bulundukları yöre ve o bölgenin halkı, bağlı olduğu vakıf ve görevlileri, medresede çalışan görevliler ve öğrenciler arasında gerek ikili ve gerekse çoklu ilişkiler, iletişimler ve etkileşimler yaşamışlardır ve böyle olması da gayet normaldir. Çünkü medrese Osmanlı toplumunda sosyal yaşamın merkezindedir. Biz, işin bu veçhesini öne çıkararak Kütahya Medreseleri'ni fiziki, sosyo-kültürel ve ekonomik yönlerden bir değerlendirmeye tabi tutmanın önem arzettiğini düşündük ve bu bölümde Tanzimat Sonrası Kütahya Medreseleri'ni birçok yönden, çok boyutlu olarak değerlendirmeye çalışacağız. Öncelikle, ele aldığımız dönemle ilgili kaynaklarda aktarılan medrese sayılarını aktarmanın uygun olacağını düşünüyoruz. Tanzimat Fermanı'nın ilanından birkaç yıl önce, 1831'de yapılan ilk nüfus sayımından itibaren, Kütahya Merkezi'ndeki medreselerin sayısı ile ilgili, çok sayıda veri söz konusudur. Medrese sayıları, 1831 yılında 16⁸⁵³, Tanzimat Fermanı'nın hemen sonrasında, 1840'larda 46⁸⁵⁴, 1884 yılında 14⁸⁵⁵, 1885'te 18⁸⁵⁶, 1893 tarihli salnamede 21⁸⁵⁷, 1894 yılı itibariyle 6⁸⁵⁸, 1898 yılında 35⁸⁵⁹, 1899-1903 yılları arasında 46-50⁸⁶⁰, 1906 yılında 46⁸⁶¹, 1912'de ise 35⁸⁶² olarak kaydedilmiştir. Fotoğrafı biraz daha genişleterek, Kütahya'yı sancak olarak değerlendirip Hüdavendigar Vilayeti'ndeki diğer sancaklarla karşılaştırdığımızda ise şöyle bir tablo ile karşılaşmaktayız: Bilecik'te 34 medrese 1459 öğrenci, Karasi (Balıkesir) de 45 medrese 1303 öğrenci, Karahisar (Afyon) da 79 medrese 2191 öğrenci, Kütahya'da ise 135 medrese⁸⁶³ 4527 öğrenci toplamda ise (yekûn olarak) 326

⁸⁵³ Arıkan, a.g.t., s. 191.

⁸⁵⁴ Mete, a.g.t., s. 53.

⁸⁵⁵ HVS, 1301, s. 217; Öztürk, a.g.t., s. 294.

⁸⁵⁶ HVS, 1302, s. 441.

⁸⁵⁷ HVS, 1310, s. 345; Bakan, a.g.t., s. 69-70.

⁸⁵⁸ Arıkan, a.g.t., s. 196. Kanaatimizce, Cuinet'ten alınan bu sayı iddialıdır. Sadece şehir merkezindeki, külliye halindeki büyük medreseler dikkate alınmıştır diye düşünmekteyiz.

⁸⁵⁹ HVS, 1316, s. 332.

⁸⁶⁰ Kölemen (Yüce), a.g.t., s. 18; Bozkurt, a.g.m., s. 68-69.

⁸⁶¹ HVS, 1324, s. 398.

⁸⁶² Ziya, a.g.e., s. 242.

⁸⁶³ Bu sayı Kütahya Sancağı'ndaki medreselerin tamamını ifade etmektedir.

medrese, 10471 öğrencinin bulunduğu kaydedilen 1907 tarihli salname kayıtları dolayısıyla, ya geçmiş yıllardaki beylik, sancak ve eyalet merkezliğinden, ya da Germiyanogulları'nın ilme ve edebiyata ciddi anlamda değer vermesinden dolayı olsa gerek, Kütahya, Hüdavendigâr vilayetindeki 5 liva arasında oda ve talebe sayısı en fazla olan sancaktır⁸⁶⁴. Son tahlilde, önceki bölümün sonunda, “Son Dönem Diğer Kütahya Medreseleri” başlığı altında ifade edilen Bozcaöyük Medrese, Bakırcılar Medresesi gibi sadece ismen bilebildiğimiz gibi ismen bile tespit edilemeyen birkaç medreseyi dışarıda tuttuğumuz takdirde, yaptığımız çalışmalar ve bundan önceki iki bölüm boyunca yaptığımız tespitler neticesinde, Tanzimat ve sonrası süreçte aktif halde bulunan 35 adet medrese vardır⁸⁶⁵. Biz bu bölümde bu medreseleri, yine bu tezde yaptığımız tespitlere dayanarak birçok yönden değerlendirmeye tabi tutacağız.

1. FİZİKİ VE MİMARİ ÖZELLİKLERİ YÖNÜYLE KÜTAHYA MEDRESELERİ

Mercek altına alınan medreseler, tespit edilebildiği kadarıyla mimari özelliklerine göre değerlendirildiğinde şu veriler elde edilecektir.

Tablo-3 Kütahya Medreseleri'nin Mimari ve Yapısal Özellikleri

Medreseler	Külliye/Bina	Yapı Özellikleri	Mimari özellikleri
Ali Bey Köylü Hoca	Bina	Bilgimiz yok.	Bilgimiz yok.
Alo Paşa	Külliye	12 oda.	Ahşap uygulama/ Kiremit kaplı.
Balabaniye	Bina	Bilgimiz yok.	En az üç eyvanlı, revaksız, kubbeli.
Çorumlu Hoca	Bina	Bilgimiz yok.	1841'de harap halde iken kapsamlı bir tamirat geçirmiştir..
Çukur Medrese	Bina	8 odalı (2'si dershane). İki katlı.	Bilgimiz yok.
Daru'l-Hadis	Bina	İkinci katta.	Bilgimiz yok.
Daru'l-Kurra	Bina	Bilgimiz yok.	Kubbeli, sekizgen yapı, klasik özenli Osmanlı mimarisi, XVII. yy. türbe tarzında.
Ebubekir Sıtkı Paşa	Külliye	11 oda	Bilgimiz yok.
Evliya Efendi	Bina	Tek katlı, 12 oda (biri dershane).	Bilgimiz yok.
Germiyanoglu Yakup Bey	Külliye	9 oda	Yarım kubbeli, U biçiminde. Germiyanlı-

⁸⁶⁴ HVS, 1325, s. 335, 340; Kalyon, a.g.e., s. 225.

⁸⁶⁵ Bu medreselerin ele alınış (alfabetik) sırasına göre tamamı liste halinde önceki (III.) bölümün sonunda verilmiştir.

			Osmanlı mimarisi.
Hacı Baki	Bina	Bilgimiz yok.	Bilgimiz yok.
Hacı Kara	Bina	2 odalı.	Bilgimiz yok.
Hacı Ku(r)ra	Bina	Bilgimiz yok	Bilgimiz yok.
Hacı Şerif Mehmed Ağa	Bina	11 oda, 1 dersane.	Bilgimiz yok
Hacı Şerif Efendi	Bina	Bilgimiz yok.	Bilgimiz yok.
Hacı Osman Ağa	Bina	Bilgimiz yok.	Bilgimiz yok.
Hacı Ömer Efendizade	Bina	Bilgimiz yok.	Bilgimiz yok.
Haliliye	Bina	Bilgimiz yok	Kubbeli, revaklı, kapı-pencere mermer işlemeli, kesme taştan, devrin mimarisi.
Halil Kamil Paşa	Bina	9 oda, çeşme, şadırvan, avlu.	Ahşap/Kargir.
İshak Fakih	Külliye	İki katlı, 7 oda, kütüphaneli, dersane-mescitli.	Açık avlulu, revaklı, kanatlı, erken dönem-osmanlı klasik medreseleri arasında geçiş.
Kara Ağazade	Bina	Bilgimiz yok.	Bilgimiz yok.
Karagöz Ahmet Paşa	Külliye	7 oda 1 dersane	Osmanlı mimarisinin Kütahya'daki ilk örneği.
Küçük Osman Efendi	Bina	Bilgimiz yok.	Bilgimiz yok.
Kürt Ali Paşa	Bina	8 oda.	Ahşap uygulama.
Mahkeme (Balıklı)	Bina	Bilgimiz yok.	Bilgimiz yok.
Mahkeme	Bina	Bilgimiz yok.	Bilgimiz yok
Mevrudi Ebubekir Paşa	Külliye	Bilgimiz yok.	Bilgimiz yok.
Mollabey	Külliye	12 oda, 1 dersane, demir kapılı kütüphane.	Medrese, avluyu bütünler halde, geç (ve/yason)dönemolarak kabul edilmekte.
Müftizade	Bina.	4 odalı, çatılı	Kargir.
Osman Paşa	Bina	Bilgimiz yok.	Bilgimiz yok
Rüstem Paşa	Külliye	8 odalı ⁸⁶⁶	Açık avlulu, Eyvan ayakta, kesme taştan yapılma, Osmanlı klasik mimarisi, MimarSinan ağırlığı.
Ruşenzade	Bina	Bilgimiz yok.	Bilgimiz yok
Seyyid Hacı Ebubekir Ağa	Bina	Mescit ve çeşmeli	Bilgimiz yok
Timurtaş Paşa	Külliye	Bilgimiz yok.	Kütahya'daki ilk külliye.
Vacidiye	Bina	Tek katlı/kiremit kaplı çatı.	Kubbeli, eyvanlı, revaksız, kesme/moloz taştan. Üçlü bir kademelenme, rasat yapmaya elverişli, ana eyvan çinili.

Bu tablodan yola çıkarak şu sonuçlara varabilmekteyiz. Medreselerin 9 tanesi (1/4'ü, yaklaşık % 25'lik bir kısmı) külliye içinde, külliye'nin bir bölümü olarak inşa

⁸⁶⁶ Şu anda medresenin ön kısmında yer alan tanıtım levhasında, medresenin 10 hücre ve bir dersane odasına sahip olduğuna dair bir ifade bulunmaktadır.

edilmişken, 26 tanesi ($\frac{3}{4}$ 'ü, yaklaşık % 75'lik bir bölümü) müstakil bina şeklinde bina edilmişlerdir. Söz konusu külliyelerden Timurtaş Paşa Külliyesi Kütahya'daki ilk külliye olarak görülürken, Mollabey Külliyesi ise son (geç dönem) külliye olarak ele alınmaktadır. Karagöz Ahmet Paşa Külliyesi/Medresesi Kütahya'da Osmanlı Mimarisinin ilk örneği olarak belirtilirken, İshak Fakih Külliyesi/Medresesi ise Osmanlı Erken Dönem Medreseleri ile Osmanlı Klasik Dönem Medreseleri arasında bir geçiş yapısı olarak değerlendirilmektedir. Germiyanoglu Yakub Bey Medresesi Germiyan-Osmanlı Mimarisi (karışımı?) olarak değerlendirilebilirken, Rüstem Paşa Medresesi ise Mimar Sinan'ın otoritesini hissettirdiği tam bir Klasik Osmanlı Mimarisi olarak görülmektedir. Bilgilerine ulaşabildiğimiz medreselerin oda sayılarına gelince, en küçük veya en az odalı medrese, 2 oda ile Hacı Kara Medresesi iken, genelde 7, 8, 9 ve 11 odalı medreseler bulunmakla birlikte en fazla (12) oda barındıran medreseler, Alo Paşa, Evliya Efendi ve Mollabey Medreseleri'dir. Neredeyse medreselerin tamamında bir oda (genelde büyük ve geniş) derslane olarak geçmektedir ve orada genel derslerin, toplantıların veya misafir ağırlama işlemlerinin yapıldığını kaynaklardan öğrenebilmekteyiz. Külliye olarak ele alınan yapıların hepsinde, medrese ile birlikte cami ve/ya mescit muhakkak bulunurken, çoğunda da çeşme ve/ya şadırvan bulunmaktadır. Müstemilatında kütüphane bulunan tek medrese, Mollabey Medresesi iken, İshak Fakih ve Hacı Şerif Ağa Medreseleri'nde ise kitaplık diyebileceğimiz "kitap saklamağa mahsus" yerlerin bulunduğunu kaynaklardan öğrenebilmekteyiz. Medreselerin, vakfiyelerinde, ahşap, kargir, çatılı, demir kapılı gibi ibarelerle tanımlanması, bize mimari ve sanat tarihi gibi alanlarda ışık tutmaktadır ve buna dayanarak, örneğin biz nerdeyse XIV. Yüzyıldan itibaren Osmanlı Mimarisinde çatılı yapıların olduğunu ve çatı kaplamalarında kiremitin kullanıldığını öğrenebilmekteyiz. Timurtaş Paşa ve Daru'l Hadis Medreseleri dışındaki medreselerin tümü fevkani (iki katlı) olmayıp, tahtani (tek-alt katlı) olarak inşa edilmişlerdir. Germiyanoglu Yakub Bey Medresesi ile Halil Kamil Paşa Medresesi; Haliliye Medresesi ile Seyyid Hacı Ebubekir Ağa Medresesi ise birbirine bitişik halde inşa edilen medreselerdir. Külliye şeklinde yapılanlar hariç, medreselerin büyük bir bölümü, olağan mimari özelliklere sahip, tek katlı, çatıları kiremit kaplı, genel derslaneyle birlikte 2 ila 12 odaya sahip birer yapı formunda inşa edilmişlerdir. Klasik dönem ve daha öncesi dönemde inşa edilen medreselerin

mimari özellikleri büyük ölçüde aydınlatılabilmişken, sonraki/yakın dönem medreselerin mimari özelliklerinin çok fazla aydınlatılamamış olduğu da tabloya bakılarak söylenebilecek verilerdendir. İlaveten, son dönem medreselerinin mimari-sanatsal değeri haiz yapı özelliklerinin olmayıp tek düze yapılar olduğunu söyleyebilmek de mümkündür. Başka bir deyişle, Tanzimat sonrası dönemde inşa edilen medreselerin, Tanzimat öncesinde inşa edilenlerin aksine, büyük oranda bina şeklinde ve öne çıkan-kayda değer mimari özellikleri olmayan yapılardır. Bu durumun ortaya çıkmasında son dönem Osmanlı eğitime damgasını vuran batılı tarzda mektepler ve onlara yönelik teveccühün de etkili olduğunu düşünmekteyiz.

2. KÜTAHYA MEDRESELERİNDE EĞİTİM-ÖĞRETİM

2.1. MEDRESELERİN GENEL İŞLEYİŞ VE EĞİTİM ÖĞRETİM FAALİYETLERİ

Öncelikle belirtmek gerekmektedir ki, ele aldığımız ve birçok yönden değerlendirmeye tabi tuttuğumuz medreselerin hepsi Osmanlı Medresesi'dir ve istisnasız medreselerin hepsinde Osmanlı Eğitim Sistemi çerçevesinde eğitim-öğretim faaliyetleri yürütülmektedir. Biz ilk bölümde Osmanlı Eğitim Sistemi konusuna değindiğimiz için burada tekrar ayrıntılı olarak değinmeyi uygun bulmuyoruz. Bu medreseleri eğitim seviyesi ve dereceleri bağlamında gruplandırmayı düşündüğümüzde bunun da pek mümkün olmadığını görmekteyiz. Çünkü bu hususta, hele hele sadece Tanzimat sonrasında faal olarak karşımıza çıkan medreselerle ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bundan dolayı, biz de sadece seviye ve dereceleri bağlamında medreselerin ulaşabildiğimiz öne çıkan özelliklerini belirtmekle yetinecek ve bu temel üzerine fikirlerimizi bina edeceğiz.

Öncelikle, her ikisi de klasik döneme tarihlendirilen Daru'l-Hadis ve Daru'l-Kurra üzerinde durmak gerekirse, bu medreselerden ilkinin seviyesi hakkında bir bilgimiz olmamakla birlikte, hadis ve hadis temelli ilimlerin yoğun olarak okutulduğu ve öğrencilerinin hadis ilimleri üzerine uzmanlaştığı bir medrese olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Diğeri de, yine tam bir seviye ve/ya derece belirlenememekle birlikte, Kur'an ve Kur'an ilimlerinin okutulup bu alanda ihtisaslaşmış bir medresedir ki, belli bir müddet, cumhuriyet döneminde de, kısmen

de olsa bu amaca hizmet ettiği nakledilmektedir⁸⁶⁷. Germiyan Medresesi'ne bitişik bir halde bulunan Halil Kamil Paşa Medresesi'nde de, günümüzdeki üniversite düzeyinde bir eğitimin yapıldığına dair bir bilgi aktarımı söz konusudur⁸⁶⁸. Diğer medreselerin dereceleri hakkındaki bilgilerimiz ise, Alo Paşa'nın her iki medresesi ve Rüstem Paşa Medresesi'nin kırklı, Germiyanoglu Yakup Bey Medresesi'nin sırasıyla otuzlu, ellili ve hariç ellili derecelere sahip olduğu yönündedir. Haliliye Medresesi'nin yirmili, Karagöz Paşa Medresesi'nin önce yirmili, sonra otuzlu, İshak Fakih ve Vacidiye Medreseleri'nin ise devamlı surette otuzlu medrese grubunda olduğu da edinebildiğimiz sınırlı bilgiler arasındadır.

Başlangıcından Anadolu Selçuklu Devleti dönemine kadarki medreselerde nakli ve akli bilimler yoğun olarak okutulmakta iken, bir farklılık, belki de istisnai bir durum olarak, Germiyanogulları tarafından inşa edilen Kütahya Vacidiye (1308) Medresesi, mimari özellikler başta olmak üzere bazı nitelikleri de dikkate alındığında, astronomik ilimlerin okutulduğu bir medrese olarak karşımıza çıkmaktadır⁸⁶⁹. Rüstem Paşa Medresesi'nin ön kısmındaki tanıtım tabelasında medresede özellikle fen bilimleri okutulduğuna dair bir kayıt bulunmaktadır.

Modern terminolojiyle, sınıf geçme değil ders ve kitap geçme sisteminin benimsendiği Kütahya Medreseleri'nde okutulan derslerle ve kitaplarla ilgili ilk bölümde ayrıntılı bilgi verildiği için burada tekrarına lüzum görmüyoruz. Ancak, medreselerin genelinde, özellikle tefsir, hadis (Ebu Davud, İbn-i Mace) ve fıkıh derslerinin yoğun bir şekilde ve titizlikle okutulduğunu, günümüz imam-hatip liselerinde öğrencilere yaptırılan mesleki (imamet-hitabet-vaaz) uygulamaların medreselerde de yapıldığını ve bu hususlarla ilgili talimatların gönderildiğini söylemekle yetiniyoruz⁸⁷⁰.

Kütahya özelinden Osmanlıya ve tüm medrese sistemine baktığımızda görmekteyiz ki, öğrencilerin takip etmekte oldukları kitap eksenli bir ders sistemleri vardır ve öğrenci bu hususta tamamen özerk bir bireysellik anlayışı içerisinde eğitim

⁸⁶⁷ Kalyon, a.g.e., s. 223.

⁸⁶⁸ Kalyon, a.g.e., s. 210.

⁸⁶⁹ Ulusoy, a.g.t., s. 18.

⁸⁷⁰ Sariavcı, a.g.t., s. 278-280.

süresini kısaltabilir, süreç içi ve sonrası kazanımlarına, çalışma ve gayretleri oranında daha hızlı ve çabuk ulaşabilirdi.

Günümüz Milli Eğitim sistemindeki ders tamamlama mekanizması ile günümüz üniversite sistemindeki misafir öğretim üyesi uygulamasını çağrıştıracak ve yine farklı sınıf ve kademedeki (örn. 1. ve 2. sınıflar), farklı fakülte veya bölümden öğrencilerin bir merkezde veya amfide toplanması suretiyle yapılan zorunlu-ortak ders (açık ders) uygulamasıyla benzeştirilebilecek durumlara Kütahya’da özellikle Osmanlı’nın son zamanlarına doğru rastlayabilmekteyiz⁸⁷¹.

Genel itibariyle Osmanlı Medreseleri, özelde de Kütahya Medreseleri, devrin alimlerini⁸⁷² uhdelerinde toplamak suretiyle eğitim faaliyetlerinin yanı sıra bilimsel bir cazibe merkezi olmuşlardır. Modern anlamda yerleşke-kampüs sisteminin benimsendiği medreselerde eğitim-öğretim faaliyetlerinde müderris olabildiğince serbest ve özerk bırakılmış ve medrese, tüm eğitim tarihi boyunca olduğu gibi, Tanzimat Dönemi’nde ve sonrasında da Kütahya’da en önemli, kaynaştırıcı ve bütünleştirici işlevini büyük bir başarıyla yerine getirmiştir: Devlet ile halk arasında köprü olmuştur.

Burada bir parantez açarak, şu hususu belirtmekte yarar vardır. Genelde vakıfların uhdesinde, özelde ise müderrislerin inisiyatifinde bulunan eğitim-öğretim faaliyetleri hakkında devlet yönetiminin de tasarruf hakkı vardı. Bu hususla ilgili olarak, yoğun olmasa da, devlet merkezinin, gerektikçe müderrisler, öğrenciler ve farklı eğitim kurumlarına yönelik, örgün ve yaygın eğitim, okul içi-dışı yaşam, teorik ve mesleki eğitim hususlarında görüş beyan etmekten ve genelge göndermekten geri durmadığı da söylenebilmektedir⁸⁷³.

2.2. MEDRESE GÖREVLİLERİ ve ÖĞRENCİLERİ

İlk bölümde, ayrıntılı olarak medrese görevlileri ile ilgili açıklama yapıldığından, burada tekrarının hoş olmayacağını düşünmekteyiz. Bunun yerine, diğer görevlilerin hepsinin yaptığını bazen tek başına yapabilen, her yönüyle öne

⁸⁷¹Yeşil, *Kütahya Medreseleri*, Mustafa H. Yeşil Kütüphanesi Arşivi, TBT 26.

⁸⁷²Örn, meşhur ismiyle müsemma lügat sahibi Ahteri, Haliliye Medresesi’nde, astronomi ilmine vakıf Molla Vacid Veli, Vacidiye Medresesi’nde, “Ahlak-ı Alai” isimli eserin müellifi Kınalızade Ali Efendi Rüstem Paşa Medresesi’nde müderris olarak görev yapmışlardır.

⁸⁷³Sarıavcı, a.g.t., s. 278-280.

çıkan, medreseyle özdeşleşen, medresenin en yetkili ve en sorumlu görevlisi olan müderris üzerinde yoğun olarak duracak, sadece minimal düzeyde Hafız-ı Kütüb'e değinmekle iktifa edeceğiz. Kütahya Medreseleri'ni de içine alan bir uygulama olarak, müderrislerin tayinleri ilk dönemlerde kazaskerin padişaha arzı ile yapılmakta iken, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren, Haşiye-i Tecrid, Miftah ve Telvih gibi düşük dereceli müderrislerin tayinleri kazaskerlerin; daha üst dereceli medrese müderrislerinin atamaları ise Şeyhülislamın sadrazam vasıtasıyla padişaha arz edilmesi yoluyla gerçekleştirilir olmuştur⁸⁷⁴.

Osmanlı Eğitim Sistemi'nin belkemiği mesabesindeki medreselerde, müderrislik görevlerinin babadan oğula aktarılması, bir kişinin görevini tam yapana kadar deneyimli bir kişinin yanında göreve devam etmesi⁸⁷⁵, görev öncesi yeterlilik imtihanı uygulamalarının da Kütahya'da Tanzimat Sonrası Dönem'de yürürlükte olduğunu ifade etmek durumundayız⁸⁷⁶. Bununla birlikte müderrislik, vakfiye şartları dâhilinde gönüllülük esasına dayanıyordu. İstemediği takdirde kimseye zorla müderrislik verilmediği gibi, teklif ve tavsiye edilse dahi belirli inceleme ve imtihan yapılmaksızın müderris tevcihi de yapılamıyordu⁸⁷⁷.

Vakfiyede aksi bir durum söz konusu değilse, müderrislik tayininde teamül babadan oğula devredilme yönündedir. Ancak, bazı durumlarda, hariçten bir kimse kendisinin göreve layık olduğunu belirtir, ispat eder ve göreve gelebilirdi⁸⁷⁸. Ayrıca, yine vakfiye çerçevesinde, müderrislik vazifesine birden fazla kişi (çoğunlukla kardeş) ehil ve hak sahibi bulunuyorsa ve görevden feragat etmek değil de görev yapmak istiyorlarsa; müderrislik tevcihi ve ücreti aday sayısına göre (üçte bir, dörtte bir, beşte bir gibi oranlarda) bölüştürülüyor, görev devri ve görev bırakma hususlarında da bu orana riayet ediliyordu. Bu bölünmüş hisselerin gerektiğinde ve/ya isteğe binaen, şartlar dâhilinde birbirine ilhakı yani katılması da mümkün olduğu gibi⁸⁷⁹, aynı "hisseli-oranlı" sistemin 'danişmendlik' görevi, devri ve tayini için de uygulanması mümkün olup her iki uygulama da Kütahya Medreseleri'nde

⁸⁷⁴ Zengin, a.g.e., s. 21.

⁸⁷⁵ Bir nevi stajyerlik veya Türkiye'de yeni uygulamaya konulmakta olan hizmet öncesi aday performans süreciyle benzeşmektedir.

⁸⁷⁶ Değirmenci, a.g.t., s. 391-392.

⁸⁷⁷ Göksal, a.g.t., s. 109.

⁸⁷⁸ Deniz, a.g.t., s. 475-476.

⁸⁷⁹ Akça, a.g.t., s. 260.

yürürlükteydi⁸⁸⁰. Medreseye öğrenci olarak devam eden ve öğrenci olan birinin de mütevellî olarak kalabileceği, mütevellîliğin bütün tasarrufunu elinde bulundurabileceği ile ilgili uygulamalar da bahis konusu dönem itibarıyla Kütahya’da söz konusudur⁸⁸¹.

Birçok bölgede olduğu gibi, Tanzimat’tan itibaren, Kütahya’da da, bazı kimseler layık olmadıkları halde, bir şekilde (iltimas-adam kayırma) müderrislik görevine gelebilmişler, fakat imtihan mekanizması ile bunun önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu hususla ilgili varid olan bir belge⁸⁸² bağlamında düşünüldüğünde, belgedeki bilgilerin, pek çok insanın bilinçsizce ve itham edercesine “Osmanlıda beşik ulemaları vardı, çocuk beşikteyken bile babasının yerine yapacağı müderrisliği kesin gibiydi” şeklindeki ifadelerine tam bir cevap ve antitez mahiyetinde olduğu görülecektir. Çünkü Osmanlı Eğitim Sistemi’nde, vakfiye doğrultusunda genellikle vakfı yapan kişi, vakfettiği medresede kendi soyundan gelenlerin müderris olacağını ilan eder ve o şekilde de uygulanırdı. Kişi hukuk çerçevesinde, belki de doğumdan itibaren bu hakka sahip olmakla birlikte, belli bir yaşta olma, belirli aşamalardan geçme, belki de en önemlisi, soy-sop-aşiret bir tarafa, bu iş için ehil ve layık olma zorunluluğu vardı ve öncelikliydi⁸⁸³. Bütün bunlarla birlikte, müderris adayı çoğunlukla ve/ya gerektikçe mülakat tarzında bir yeterlilik sınavına da tabi tutulabilirdi. Bu sistemin çok ciddi bir şekilde uygulandığı dönemler olduğu gibi ihmal edildiği dönemler de olmuş ve bu durum mikro ve makro planda eğitim camiası kadar toplumun diğer kesimlerini de doğrudan ve/ya dolaylı olarak etkilemiştir.

Osmanlı Medreselerinde vekâleten (birinin yerine) görevin söz konusu olduğu gibi, hasbî(ber vech-i hasbî⁸⁸⁴) olarak görevin yapılması da söz konusudur⁸⁸⁵. Müderrislik süresiyle ilgili bazı kaynaklarda 3, 5 yıl gibi süre ve sınırlandırmalardan bahsedilse de bu hususta esneklik söz konusudur ve bir müderris, aynı medresede

⁸⁸⁰ Deniz, a.g.t., s. 474-476.

⁸⁸¹ Dadaş, vd., a.g.e., s. 247. Söz konusu belge ile ilgili ayrıca bkz: Dumluoğlu, a.g.t., s. 82-83; Zeyrek, a.g.t., s. 79.

⁸⁸² Bkz: Göksal, a.g.t., s. 104-105.

⁸⁸³ VGMA, 580 Numaralı Defter, s. 420-421/239-240; Dadaş vd., a.g.e., s. 351-355.

⁸⁸⁴ Hiçbir ücret almaksızın, fahri olarak, Allah rızası için anlamlarında kullanılmaktadır.

⁸⁸⁵ Deniz, a.g.t., s. 475-476; VGMA, 190 Numaralı Defter, s.148-149/1236-1237.

yaklaşık 48-50 yıl görev yapabilmıştır⁸⁸⁶. Müderrislerle ilgili, günümüzde ‘rotasyon’ diye tabir olunan zorunlu yer değiştirme gibi bir uygulamadan bahsedilemezken, atanma ve yer değiştirme durumlarında takip etmekte oldukları sıra, sistem ve kriterler belirtilmiştir⁸⁸⁷. Günün şartları gereği ve medrese vakıf gelirlerinin kıt olmasına binaen müderris, medrese ve vakıfla ilgili her türlü tedris, temizlik, tadilat ve hesap işleri ile ilgilenirdi ki; söz konusu durum, günümüz eğitim sistemindeki öğretmenlerin idareci olabilmeleri, şartlar gereği okulda tek başına görev yapan öğretmenin okulla ilgili bütün işleri ve işlemleri yürütmesi durumlarıyla da benzerlik göstermektedir⁸⁸⁸.

Medrese vakfiyelerinde “tedris-i uluma muktedir” ibaresinin müderrisin ilim sahibi olma şartına ilaveten belirtilmesinden yola çıkarak, Osmanlı Eğitim sisteminde, müderrisin ilim sahibi olması kadar, onu aktarıp sunabilme, ilke ve teknik bilgileri çerçevesinde öğretim becerisine sahip olmasına da önem verildiğini söyleyebiliriz. Günümüz terminolojisiyle ifade etmek gerekirse, Osmanlı Eğitim sisteminde ve Kütahya Medreseleri’nde müderrisin alan bilgisi kadar pedagojik formasyonu da önemsenmiş, dikkate alınmıştır⁸⁸⁹. Tanzimat Dönemi Kütahya’ında, müderrisler, görevleri esnasında problemler yaşamış, kendileri ile ilgili sözlü olduğu kadar yazılı şikâyetler de yapılabilmiş, belki de şikâyetlerin gereksiz yere artmasına binaen, durumu te’yid ve tahkik amaçlı imza istenme uygulamasına da rastlanmıştır⁸⁹⁰.

Bazı vakfiyelerde ise, biraz da vakfı yapan kişinin kültür erbabı olmasından dolayı olsa gerek, müderris ve mütevellî kadar, belki de daha fazla, kütüphane sorumlusu diyebileceğimiz hafız-ı kütüb öne çıkarılmış, kütüphanenin işleyişi ve kitapların muhafazasına da ayrı bir önem atfedilmiştir. Öyle ki; öğrencilerin kütüphanede çalışma ve kitap teslim vakitleri belirlenmiş, medrese tatil günleri diyebileceğimiz Cuma ve Salı günleri dışında her gün kütüphanenin açık olması sağlanmış, imam, hatib ve gerektiğinde müderristen de kütüphane ve kitapların muhafazası için destek istenmiş, her gün kütüphanede hizmet etmeleri talep

⁸⁸⁶ VGMA, 2108 Numaralı Defter, s.11-12/13; Deniz, a.g.t., s. 350-352.

⁸⁸⁷ Varlık, “XVI. Yüzyılda Kütahya”, s. 209; Zengin, a.g.e., s. 21; Demiralp, a.g.t., s. 7-8.

⁸⁸⁸ Dumluoğlu, a.g.t., s. 111-112.

⁸⁸⁹ VGMA, 580 Numaralı Defter, s. 420-421/239-240; Dadaş vd., a.g.e., s. 351-355.

⁸⁹⁰ BOA, DH. MKT, 2524, 27, 1.

edilmiştir. Bunun karşılığında, kendileri için ücret tahsis edilmiş ve hafız-ı kütübe neredeyse imam, hatib ve müderris ayarında bir ücret ayrılmıştır ki, kanaatimizce, bunlar, günümüz kütüphaneciliğine bile ışık tutacak seviyede ölçütlerdir⁸⁹¹.

Müderrislik görevleri boyunca, asli görevlerinin yanısıra, vakıfta nazırlık⁸⁹², mütevellilik⁸⁹³, kaimmakamlık (vekillik)⁸⁹⁴, camide dersiamlık⁸⁹⁵, vaizlik⁸⁹⁶, imamlık⁸⁹⁷ gibi görevleri de yürütebilen müderrisler mesleklerinde hem maaş hem kariyer olarak ilerleyebiliyorlardı. Toplumda güven ve itimat duyulan kimseler oldukları için, kişiler arası ilişkilerde hakemlik ve şahitliklerine başvuru alan müderrisler⁸⁹⁸ başta kadılık olmak üzere farklı mesleklere de geçebiliyorlardı. Özellikle 1900'li yıllardan itibaren, Kütahya'da, belki de Avrupalı tarzda açılan mekteplerin ve modern okulların da etkisiyle, farklı medreselerde görevli müderrislerin başka medrese ve mekteplerde yarı zamanlı da olsa, görevlendirilip ders görevi alabildiklerini, özellikle dini ilimler ve Arapça derslerinde yetişmiş muallim bulmakta zorlanan bu okullarda yoğun olarak müderrislerden istifade edildiğini gözlemleyebilmekteyiz. Söz konusu müderrislerin büyük bir bölümü, Cumhuriyetin kurulması, 3 Mart 1924 tarihi itibarıyla de medreselerin kapatılmasıyla birlikte yeni kurulan Diyanet İşleri Riyaseti (Başkanlığı) Teşkilatı'nda, vaiz, imam, hatip gibi kadrolarda istihdam edilmişlerdir⁸⁹⁹.

Burada, bu başlığı kapatmadan önce, ele aldığımız medreselerin müderrislerini, olabildiğince müderrislik yaptıkları sırayı da gözeterek, kronolojik olarak topluca vermenin yararlı olacağına inanıyoruz. Hemen ardından, tespit edilebildiği ölçüde medreselerde öğrenim gören öğrenci sayıları ve bu verilerin daha anlamlı, daha bütüncül ve işlevsel hale gelebilmesi adına, Kütahya'nın

⁸⁹¹VGMA, 582/2 Numaralı Defter, s. 352-353/259; İ. Gümüş, a.g.t., s. 211-217; Güner, *Camiler*, s. 50-51.

⁸⁹² Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 212.

⁸⁹³ Bunun sonucu olarak, vakıfla ilgili imar, harcama, tamirat, tadilat gibi bilimum işlerle ilgileniyorlar ve sorumluluk alıyorlardı. Dumluoğlu, a.g.t., s. 111-112.

⁸⁹⁴VGMA, 190 Numaralı Defter, s.148-149/1236-1237; Dumluoğlu, a.g.t., s. 111-112. Müderris olan bir kimsenin aynı anda bir başka camide vakıf kaimmakamlığı ve/ya vekilliği görevi yapması da söz konusu olabilirdi. Bkz: Kurukaya, a.g.t., s.38-39.

⁸⁹⁵ Deniz, a.g.t., s. 475-476; Dumluoğlu, a.g.t., s. 158-159.

⁸⁹⁶ İ. Gümüş, a.g.t., s. 353.

⁸⁹⁷VGMA, 190 Numaralı Defter, s.148-149/1236-1237; Dumluoğlu, a.g.t., s. 158-159.

⁸⁹⁸ Değirmenci, a.g.t., s. 239-240.

⁸⁹⁹ Yeşil, *Kütahya Medreseleri*, Mustafa H. Yeşil Kütüphanesi Arşivi, TBT 26.

Tanzimat dönemi itibariyle dönemin sonrasını da içeri alan demografik yapısı ve bu yapı içerisindeki öğrenci ve medrese oranlarını aktarmakta yarar görüyoruz.

Tablo-4 Kütahya Medreseleri ve Müderrisleri

MEDRESELER	MÜDERRİSLERİ ⁹⁰⁰
Ali Bey Köylü Hoca	Ahmed Efendi, Hasan Efendi.
Seyyid Ali/Alo Paşa	Seyyid Mehmed Ruşen Efendi, Seyyid Mustafa Efendi, İbrahim oğlu Hasan Efendi, Hasan oğlu Derviş Sadık Mehmed Efendi.
Balabaniye	Mevlana Hayreddin
Çorumlu Hoca	Halil Efendi, Çorumlu Tevfik Efendi, Fevzi Efendi, Mehmed Efendi.
Çukur Medrese	Seyyid Mustafa Rüştü Efendi, Hacı Hafız Mehmed Efendi.
Daru'l-Hadis	Kütahyalı Halil Efendi oğlu Şeyh Abdurrahman Efendi, Ebubekir oğlu Ahmed Efendi, Ahmed oğlu Ebubekir Efendi.
Daru'l-Kurra	Medresede görev yapan herhangi bir müderris ismine rastlanamamıştır.
Ebubekir Sıtkı Paşa	Hacı KaraMustafa Efendi, Şeyhü'l-Kurra Hacı Mustafa Efendi, Ahmed oğlu Mehmed Halife, Osman oğlu Ali Efendi, Mehmed Efendi, Yunus Efendi.
Evliya Efendi	“Andozi” lakaplı Evliya İsmail Efendizade Süleyman Efendi, Mehmed Efendi, Hüseyin Efendi, Eyüp Efendi, Hacı Ali Efendi.
Germiyanoglu Yakup Bey	Mevlana Ahmed, Mevlana Şemseddin, Osman Efendi, Mehmed Galib Efendi, İbrahim Ethem Efendi, Hamid Efendi, Rükneddin Efendi, Hubbaa (Habi) Mollası Mehmed Efendi, Seyyid Murtaza Efendi, Bülbülzade Kasım Efendi, Kara Fatma Efendi, Şerif Efendi, Visali Efendi, Hocazade, Seyyid Osman Efendi, Abdullah Efendi, Abdullah Halife, Hacı Abdü'l-Baki Efendi, Ahmed Asım Efendi, Mehmet Kamil Efendi, Rasih Efendi.
Hacı Baki	Hacı Baki Efendi.
Hacı Kara	Seyyid Abdullah Efendi, Seyyid Abdurrahman Efendi.
Hacı Kura	Ali Efendi.
Hacı Şerif Mehmed Ağa	Koçaklızade Hacı Ali Halife, Abdü'l-baki Efendi, Osman oğlu Müftü Mehmed Efendi, Hacı Ali Bey, Mehmed Halid Efendi.
Hacı Şerif	Ali Efendi, Raşit Efendi, Şakir Efendi.
Hacı Osman Ağa	Hacı Mehmet Ağa, Osman Efendi.
Hacı Ömer Efendizade	Hacı İsmail Efendi.
Haliliye	Vildan Efendi, Muslihiddin Mustafa Efendi (Ahteri), Seyyid Kasım Efendi, Mevlana Seyyid Ahmed Efendi, Hakkı Efendi, Ali Efendi, Ahmed Efendi, Ahmed Sabit Efendi, İbrahim Efendi, İsmail Hakkı Efendi, Ali Efendi, İbrahim Ethem ve Mehmed Halid Efendi.
Halil Kamil Paşa	Doğalarlı Osman Efendi, Ahmed Asım Efendi, Rasih Efendi, Mehmet Efendi, Halil Kamil Efendi, Hafız Ebubekir Efendi ⁹⁰¹ .

⁹⁰⁰ Müderris isimlerini verirken, belgeler ve bir önceki bölümde tespit ettiğimiz bilgiler temelinde medresenin kuruluşundan itibaren olabildiğince sıraya riayet ederek vermeye çalıştık. Tablo maksadından uzaklaşır endişesiyle, burada bütün müderrislerin müderrislik yaptıkları tarihleri vermekten kaçındık. Mükerrer olarak görev yapan müderrisleri ikinci ve/ya üçüncü kez belirtmekten uzak durduk. Aynı anda müştereken görev yapan müderrisleri de belgelerdeki sıraya göre müstakil müderris şeklinde kaydetmeyi tercih ettik. Tezimizin ana eksenini Tanzimat Dönemi ve Sonrası ile sınırlı olsa da, kopukluk olmaması için ve bütünlüğü bozmama adına biz dönemsel bir sınırlandırma yapmadık. Medresenin kuruluşundan itibaren tespit edebildiğimiz bütün müderrislerini kaydetmeyi uygun bulduk.

⁹⁰¹ Halil Kamil Paşa'nın özellikle son dönem müderrisleri neredeyse Germiyan Medresesi'yle aynı müderrislerden oluşmaktadır. Bu, iki şekilde açıklanabilir: İki medrese bitişik halde olduğundan

İshak Fakih	Mevlana Carullah Efendi, Hacı Ali Efendi, Hacı Hafız Efendi.
Kara Ağazade	Ömer (Fevzi) Efendi.
Karagöz Ahmet Paşa	Arapzade Abdülbaki Efendi, Pirizade Mahmud Efendi, Mevlana Abdullah Efendi, Kasım Çelebi, Halil Efendi, Müftü Hacı Halil Efendi.
Küçük Osman Efendi	Osman Efendi, Mehmet Efendi.
Kürt Ali Paşa	Mustafa oğlu Hacı Ömer Efendi, Hacı Memişoğlu Parasızzade Hacı Şakir Efendi.
Mahkeme (Balıklı)	Halil Efendi, Halit Efendi.
Mahkeme	Ali Efendi, Hafız Mustafa Efendi.
Mevrudi Ebubekir Paşa	Osman oğlu Ali Efendi.
Mollabey	Hacı İsmail Efendi, Hacı Ali Efendi, Hacı Osman oğlu Debbağzade Ebubekir Efendi, Ali Efendi, Halil Efendi, Hakkı Efendi.
Müftizade	Dersiamdan Yusuf oğlu Küçük Osman Efendi, Hoca Osman Efendi.
Osman Paşa	Mehmet Efendi, Hacı Osman Efendi.
Ruşenzade	Ruşenzade Ömer Efendi.
Rüstem Paşa	Kınalızade Ali Efendi, Hacı Hasanzade Mehmed Efendi, Şah Mehmed Efendi, Hüsam Efendi, Hasan Efendi, Ahmed Efendi, Hüseyin Efendi, Mehmed Efendi, Mesut oğlu Karacızade Ahmed Efendi.
Seyyid Hacı Ebubekir Ağa	Mehmed Efendi, Abdülkadir oğlu Seyyid Ahmed Efendi, Ali Efendi, Fevzi oğlu Muhibbizade (Muhyizade?) Ahmed Efendi.
Timurtaş Paşa	Hüseyin Efendi, İbrahim Efendi.
Vacidiye	Mehmed oğlu Molla Abdü'l-Vacid, Abdurrahman oğlu Hüsamettin Hüseyin Efendi, küçük Hüsam Efendi, İmamzade Mehmed Efendi, Muallimzade Ahmed Efendi, Muhyiddin Mehmed Efendi, Veli Efendi, Bülbülzade Kasım Efendi, İsmail Efendi, Hacı Osman Efendi, Kamil Efendi.

Tablo çerçevesinde düşünüldüğünde Daru'l-Kurra'da görev yapan hiçbir müderrisin tespit edilemediği, Ruşenzade, Mevrudi Ebubekir Paşa, Karaağazade, Hacı Ömer Efendizade, Hacı Kura, Hacı Baki ve Balabaniye Medreseleri olmak üzere 7 adet medresenin sadece 1; Timurtaş Paşa, Osman Paşa, Müftizade, Mahkeme (Balıklı), Mahkeme, Kürt Ali Paşa, Küçük Osman Efendi, Hacı Osman Ağa, Hacı Kara, Çukur Medrese ve Ali Bey Köylü Hoca Medreseleri olmak üzere 11 adet medresenin sadece 2 müderrisine ulaşılabildiği ortadadır. Biz bu vakıadan hareketle, müderris tevcihleri ve diğer müderrislerle ilgili belgeler, onların tespit, tasnif ve neşri konularında acilen, ciddiyetle çalışmaların yapılması gerektiğini ifade edebiliriz.

Kütahya medreselerinin öğrenci sayıları, özellikle Tanzimat Dönemi Sonrası süreçte, büyük ölçüde salname kayıtlarına dayanarak verilecektir:

kaynaklarda ve belgelerde müderrisler ve medreseleri karıştırılmaktadır ki, muhtemelen böyle olduğu kanaatindeyiz. İkinci ve daha düşük ihtimalli durum ise müderrislerin her iki medresede aynı anda görev yapıyor olmalarıdır.

Tablo-5 Kütahya Medreseleri ve Öğrenci Sayıları⁹⁰²

MEDRESELER	H. 1301 Tarihli HVS	H. 1317 Tarihli SNMU	H. 1318 Tarihli SNMU	H. 1319 Tarihli SNMU	H.1321 Tarihli SNMU
Ali Bey Köylü Hoca	12	5	2	2	11
Ali / Alo Paşa	20	- ⁹⁰³	40	40	63
Balabaniye ⁹⁰⁴	-	-	-	-	-
Çorumlu Hoca	20	50	0	0	57
Çukur Medrese	-	30	20	20	32
Daru'l-Hadis	-	-	-	-	-
Daru'l Kurra	-	-	-	-	-
Ebubekir Sıtkı Paşa	-	-	-	-	-
Evliya Efendi	10	30	20	20	35
Germiyanoglu Yakup Bey	30	25	40	40	27
Hacı Baki Efendi	15	-	-	-	-
Hacı Kara	-	-	-	-	-
Hacı Ku(r)ra	-	20	40	40	25
Hacı Şerif Mehmed Ağa	21	60	30	30	30
Hacı Şerif	-	40	50	50	60
Hacı Osman Ağa	-	60	50	50	68
Hacı Ömer Efendizade	-	-	-	-	-
Haliliye Medresesi	20	30	30	30	35
Halil Kamil Paşa	-	25	10	10	35
İshak Fakih	-	20	20	20	28
Karaağazade Medresesi	-	0	5	5	10
Karagöz Ahmet Paşa	15	0	50	50	70
Küçük Osman Efendi	20	35	50	50	31
Kürt Ali Paşa	-	31	40	40	40
Mahkeme (Balıklı)	-	10	30	30	17
Mahkeme	-	30	30	30	30
Mevrudi Ebubekir Paşa	-	-	-	-	-
Mollabey	15	30	Münhal	Münhal	35
Müftizade Medresesi	-	-	-	-	-
Osman Paşa	-	20	40	40	21
Ruşenzade	-	-	-	-	-
Rüstem Paşa ⁹⁰⁵	13	-	40	40	57
Seyyid Hacı Ebubekir Ağa	-	-	-	-	-
Timurtaş Paşa	-	30	-	20	32
Vacidiye	15	-	40	40	16
TOPLAM	226⁹⁰⁶	581	677	697	865

⁹⁰² Bu tablodaki sayılar için, bkz: *HVS*, 1301, s. 217; *SNMU*, 1317, s. 1167, 1169; *SNMU*, 1318, s. 1305; *SNMU*, 1319, s. 579, 581; *SNMU*, 1321, s. 489.

⁹⁰³ Salnamelerde bilgi verilmeyen yıllar için bu işareti koymayı tercih ettik.

⁹⁰⁴ 1876 tarihi itibarıyla tekkeye dönüştürülmesinden olsa gerek, medreseye ait öğrenci sayılarına dair hiçbir belgeye ulaşılamamıştır.

⁹⁰⁵ Öğrenci sayılarını aktardığımız yıllarda bu medresede ayrıca günlük 2'şer akçe alan 8 adet danişmend nefer (öğrenci?) bulunmaktadır.

⁹⁰⁶ Bu sayıyı 247 olarak da kabul etmek mümkündür. Önceki bölümün sonunda, diğer son dönem Kütahya Medreseleri başlığı altında ele alınan Bozcaöyükü Medrese'nin öğrenci sayısı, söz konusu salnamede 21 olarak kaydedilmiştir. Diğer salnamelerde görülmediği ve hakkında çok fazla bilgi bulunmadığı için biz listemize ve tablolara dâhil etmedik.

Salname Kayıtlarını temel alarak oluşturulan tabloya göre, Kütahya şehir merkezindeki öğrenci sayıları, 1884 yılında 226, 1899 yılında 581, 1900 yılında 677, 1901 yılında 697, 1903 yılında ise 865 olarak tespit edilmiştir. Sadece bu verilere dayanarak, Osmanlı Kütahya'sında, XIX. yüzyılın son 20 yılından itibaren, XX. yüzyılın ilk birkaç yılı da dâhil olmak üzere öğrenci sayısının düzenli olarak arttığını ifade edebiliriz. Aktif, öğrencisi olan medrese sayılarına baktığımızda ise, 1884 yılında 14⁹⁰⁷, 1899 yılında 19, 1900 ve 1901 yıllarında 22, 1903 yılında ise 24 medrese karşımıza çıkmaktadır. Tablo merkezli düşündüğümüz takdirde, Mahkeme Medresesi'nin öğrenci sayısının hiç değişmeyip sabit ve istikrarlı kaldığı, 1900 ve 1901 yılları itibariyle medreselerin neredeyse tamamının öğrenci sayılarında bir değişiklik gözlenmediği sonucunu çıkarabiliriz. Yine veriler bağlamında düşünüldüğünde, Alo Paşa, Hacı Şerif, Haliliye, İshak Fakih, Karaağaz(z)ade, Karagöz Paşa, Kürt Ali Paşa ve Rüstem Paşa Medreseleri'nin öğrenci sayılarının düzenli olarak yükseldiği, öğrenci sayısı tespit edilen diğer 15 medresede ise medreselerin istikrarsız bir ivme gösterdiği, olumlu bir gelişme olarak da hiçbir medresenin öğrenci sayısında düzenli (daimi) bir azalma gerçekleşmediği sonucuna varılabilir. 1899 yılında Karaağaz(z)ade ve Karagöz Paşa Medreseleri'nin öğrenci sayıları '0' olarak kaydedilmiştir ki, nedeni hakkında, müderris eksikliği, onarım geçirme gibi ancak birkaç tahminde bulunabiliyoruz. 1900-1901 yıllarında öğrenci sayısı '0' olarak kaydedilen Çorumlu Hoca ve 'Münhal' olarak kaydedilen Mollabey Medreseleri'nde, söz konusu yıllarda uzun süren bir tadilat veya başka bir problemin olduğu söylenebilir. En az öğrenci, 1900 ve 1901 yıllarında, Ali Bey Köylü Hoca Medresesi'nde '2' olarak, en çok öğrenci de 1903 yılında Karagöz Paşa Medresesi'nde, '70' olarak gözlenmiş ve kaydedilmiştir. Bütün bu sonuçlardan yola çıkılarak, 10 sene içerisinde Kütahya merkezindeki medrese sayısı, 10 adet medrese ile, %75-80 oranında artmış, Maarif Salmeleri'nin yayımlandığı yıllarda ise (1899-1904 arası) çok fazla değişiklik göstermemiştir. 1900 ve 1901 yıllarındaki öğrenci sayılarının ve diğer bilgilerin çok fazla benzerlik (neredeyse aynılık) göstermesi, salnamelerdeki kayıtların ciddi tutulmadığı veya tutulurken güncelleme yapılmadığı gibi izlenimler doğurabilmektedir. 1884 tarihli salnamede 14 medresede 241

⁹⁰⁷ Tabloda 13 medrese gözükmektedir. Bozcaöylü Medrese ile birlikte 14 olmaktadır. Bir kaynaktan söz konusu tarihte, 14 medreseye ilaveten 2 medrese ve 246 öğrenci kaydedilmektedir ki, rakamlar birbiriyle örtüşmektedir. Bkz: Öztürk, a.g.t., s. 294.

öğrencinin bulunduğu kaydedilmiş iken, bir sene sonraki 1885 tarihli⁹⁰⁸ salnamede 18⁹⁰⁹ medresede 600 kadar öğrencinin bulunduğu ifade edilmesi de bu görüşümüzü destekler mahiyettedir diye düşünmekteyiz. Bir sene içerisinde, 14'ten 17'ye yükselen medrese sayısı makul karşılanabilir, fakat 240'tan 600'e yükselen öğrenci sayısı gerçekten manidar ve düşündürücüdür. Aşağıda da somut bir şekilde ifade edileceği üzere, tespit edilebilen öğrenci miktarları, Kütahya'nın Tanzimat Dönemi ve devamındaki zaman diliminde artan nüfusuyla da belli oranda paralellik arz etmektedir.

Tespit edebildiğimiz öğrenci sayılarının daha anlamlı ve işlevsel hale gelebilmesi adına, Tanzimat Sonrası Dönem boyunca Kütahya'nın tespit edilebilen nüfus miktarlarını aktarmanın daha faydalı olacağına inanıyoruz. Öncelikle, Tanzimat öncesinde de olsa tahrirlerden sonra yapılan ilk sistemli nüfus sayımı olduğundan hareketle 1831 Nüfus Sayımı verilerine bir göz atmak istiyoruz:

1831 yılı nüfus sayımı⁹¹⁰ verilerinden yola çıkılarak, Kütahya'nın nüfusu, yaklaşık 18.145 olarak belirtilmektedir. Medreselere sadece erkeklerin devam edebileceğinden hareketle, erkek nüfusu, askerde olanlar ve muhacirler hesaba katıldığında 8.034, katılmadığında ise 7.126 olarak belirtilmiştir⁹¹¹. 1844-1845 yılları temettuat sayımları sonucunda Kütahya merkez nüfusu, 24.522 olarak tespit edilebilmiştir⁹¹². 1846 ile 1865 yılları arasında özellikle yabancıların (gayr-i müslim) aktardığı bilgiler bağlamında şehrin nüfusunun 45.000 ile 50.000 arasında değiştiğini ifade edebiliriz⁹¹³. 1870 yılı salname verilerine göre, Kütahya (ve merkez köy ve nahiyelerde) da, 3.224'ü gayr-i Müslim olmak üzere toplam 33.366 erkek nüfus bulunmaktadır ki, kadınlarla birlikte toplam nüfus 70.000'e ulaşacaktır⁹¹⁴. 1881 yılında başlanıp ancak 1893 yılında sonuçlandırılabilen ve literatüre "1881 Osmanlı Nüfus Sayımı" olarak giren sayım sonuçlarına göre, Kütahya Merkez'de, 58.823 kadın ve 56.532 erkek olmak üzere toplam 115.355 kişi yaşamaktadır ve sancak

⁹⁰⁸ Bkz: HVS, 1302, s. 441.

⁹⁰⁹ Ali Bey Medresesi, "münderistir" şeklinde kaydedildiği için bu sayı 17 olarak da kabul edilebilir.

⁹¹⁰ Bu sayımla ilgili sonuç raporunda, Kütahya Sancak Merkezinde 16 medrese bulunduğu dile getirilmiştir. Bkz: Arıkan, a.g.t., s. 191.

⁹¹¹ Arıkan, a.g.t., s. 87.

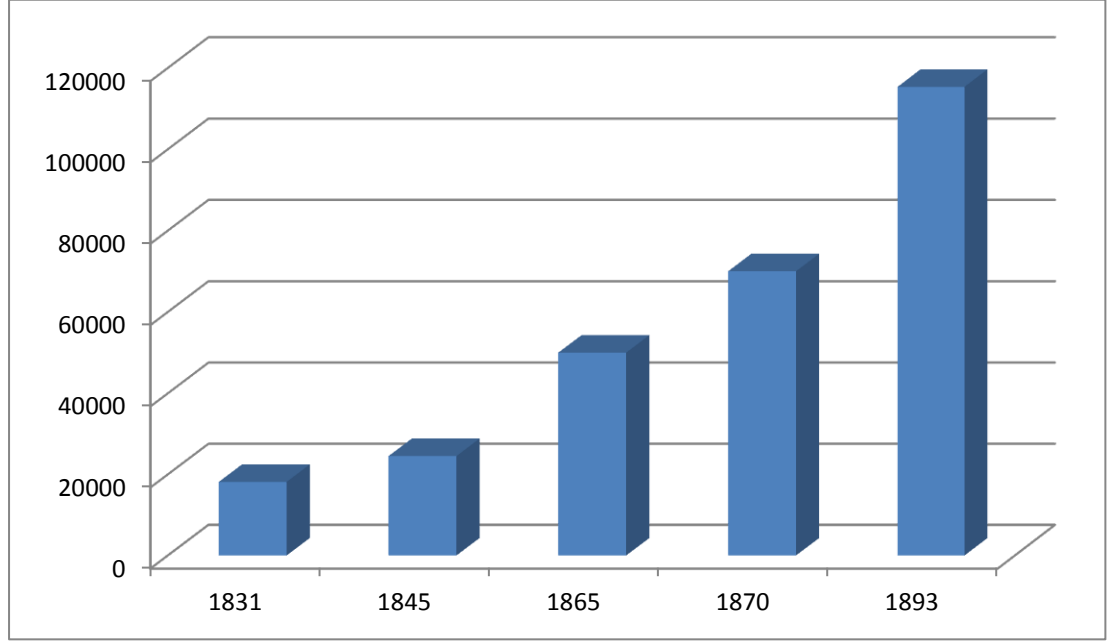
⁹¹² Arıkan, a.g.t., s. 94.

⁹¹³ Arıkan, a.g.t., s. 95-96.

⁹¹⁴ Arıkan, a.g.t., s. 99.

genelinde en yoğun Müslüman nüfus Kütahya merkezinde yaşamaktadır⁹¹⁵. Bu dağılımı bir grafikte somutlaştırmayı düşündüğümüzde şöyle bir görüntü ile karşılaşırız:

Grafik -1 Tanzimat Sonrası Kütahya Nüfusu ve Değişimi⁹¹⁶

Yukarıda verilen bilgiler ve grafik verileri doğrultusunda, 1831 yılından itibaren, Tanzimattan XIX. yüzyıl sonlarına kadar Kütahya Merkez nüfusunun düzenli olarak arttığını kabaca ifade edebiliriz. Tespit edilebilen öğrenci sayılarının da belli oranlarda artması, nüfusun artmasına bağlanabilir. Bununla birlikte, nüfus sayımlarının salnamelerde ve kaynaklarda tam olarak güncellenemediğini, Türk ve gayr-i Müslim-yabancı kaynakların birbiriyle önemli ölçüde farklar arz ettiğini, nüfus sayımlarının vergilendirme amaçlı yapıp hane olarak sayım yapıp hane sayısının 5 ile çarpılarak kişi sayısının elde edildiği gibi olguları hesaba katmak gerekmektedir.

1883-84 yıllarında Hüdavendigâr Vilayeti içindeki Kütahya Sancağına bağlı Kütahya kazasında 14 medrese ve 246 öğrenci bulunmaktadır⁹¹⁷. 1885 tarihli

⁹¹⁵ Arıkan, a.g.t., s. 104, 106.

⁹¹⁶ Grafikteki tarihler, nüfus verilerine ait son durumun ilan edildiği yıllardır. Bahsi geçen nüfus verilerine ulaşmak, metinde de belirtileceği üzere bazen yıllarca mümkün olamamıştır. Yıllara ait net değerler metinde belirtildiği için grafikte tekrar verilmemiştir.

⁹¹⁷ HVS, 1301, s. 217; Öztürk, a.g.t., s. 294.

salnameye göre, Kütahya’da 18 medrese ve toplamda 600 öğrenci bulunmaktadır⁹¹⁸. Yukarıda aktarıldığı üzere, aynı tarihlerde yapılan sayım sonucunda Kütahya’da yaşayan müslüman erkek⁹¹⁹ nüfus, 56.532 olarak belirtilmiştir. Buradan hareketle, Kütahya’da, 1885 yılında nüfusa göre medreseye devam edenlerin, bir başka deyişle medreselilerin oranı % 1 dolaylarında çok küçük bir oran iken, yine nüfusa göre kişi başına düşen medrese sayısı maalesef % 1 oranında bile değildir. Kadın-erkek tüm nüfusu ifade eden 115.355 kişi bağlamında bir oranlama yaparsak, çok daha astronomik miktarlarda düşük sonuçlar elde ederiz. 1903 yılına ait olan 865 öğrenci sayısı ile diğer son dönem medreseleriyle birlikte toplam 40 olarak kabul edilebilecek medrese bağlamında düşünüldüğünde bile, erkek nüfus baz alındığında medreselilerin oranı ancak %1,5; medreselerin oranı ise % 0.07 olacaktır. Tüm nüfus miktarı olan 115.355 sayısı üzerinden bir oranlama yaptığımız takdirde, XX. yüzyılın başlarında, Kütahya’da medreseye devam edenlerin oranı yaklaşık % 0.75; medreselerin oranı ise yaklaşık %0.03 olarak karşımıza çıkacaktır. Bu hesaplamalardan sonra birkaç söz söylemek yerinde olacaktır. Şöyle ki; Tanzimat Dönemi ve sonrasında Kütahya gibi bir Paşa Sancağı ve Eyalet Merkezinde medreselilerin ve medreselerin oranı ilk bakışta oldukça düşük görünmektedir. Fakat bizi bu sonuca götüren bazı etkenler söz konusudur. Bu etkenler göz ardı edilerek yapılan bir değerlendirme çok da sağlıklı olmayacaktır. Öncelikle, medreseleri ele aldığımız dönem Tanzimat Dönemi’nden başlayıp, Cumhuriyet Devri’ne kadar (3 Mart 1924) olan dönemdir ve Osmanlı Devleti’nin yaklaşık son 90 senesini içine almaktadır. Söz konusu dönemde Osmanlı Devleti’nde birçok alanda olduğu gibi eğitim alanında da boşluklar, kırılmalar, yenilik hareketleri görülmektedir. Yapılan düzenlemeler sonucunda klasik dönemden farklı olarak birçok farklı eğitim kurumu Osmanlı Eğitim Sistemi’ne girmiştir. Her bölgede olduğu gibi, Kütahya’da da, bazı durumlarda devletin medreseleri dışlayan politikasının da etkisiyle, halk bu kurumlara medreseler kadar veya daha fazla teveccüh göstermektedir⁹²⁰. Bu durumda, Tanzimat döneminde ve akabinde medreseler, sıbyan mektebini

⁹¹⁸ Bkz: HVS, 1302, s. 441.

⁹¹⁹ Medreselerde gayr-i müslimlerin ve kadınların eğitim görmesi mümkün değildi.

⁹²⁰ Osmanlı Devleti’nde, özellikle Tanzimat Dönemi itibarıyla ve özellikle Kütahya’da faal durumda olan medrese dışındaki eğitim kurumları, vizyonları, misyonları, işleyişleri, öğrenci ve öğretmen durumlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için lütfen bkz: Kölemen (Yüce), a.g.t.; Arıkan, a.g.t.; Bozkurt, “Maarif”. ; Ürekli, a.g.m.; Ergün, *İkinci Meşrutiyet*.

bitirenlerin devam edeceği alternatifsiz eğitim kurumu olmaktan çıkmış durumdadır. İkinci bir faktör olarak Osmanlı Eğitim Sistemi'nde zorunluluktan ziyade gönüllü olarak eğitime devam etme anlayışı hâkimdi. II. Mahmut devrinde ilköğretim seviyesinde eğitimde zorunluluk anlayışı oluşturulmaya çalışılsa da toplumun bütün katmanlarını değil belli bir kesimi ilgilendiren bir durum olarak kalmıştır. Medrese ve öğrenci sayısının nüfusa göre düşük görünmesinin üçüncü bir sebebi olarak, eğitimle ilgili bütün ıslah faaliyetlerine rağmen kızların eğitim sürecine katılmaları olgusunun sınırlı düzeyde kalması ve hele medrese sisteminde kadınların eğitim alamaması hususu dile getirilebilir. Bir diğer sebep olarak ise şu ifade edilebilir: Osmanlı toplumunda eğitim, yargı, bürokrasi ve dini hizmetler alanlarında medrese mezunları yoğun olarak istihdam edilirken, medrese mezunu olamayan halkın büyük bir kesimi ise, nüfusun aşırı yoğun olmaması, tarım ve hayvancılığın makine ile değil de insan gücüyle yapılması, sanayi, ticaret ve teknolojinin insanı devre dışı bırakacak denli gelişmemesi gibi sebeplerle de bağlantılı olarak, rahatlıkla iş bulabiliyor, geçimini idame ettirebiliyor, tahsilini çok fazla ilerletmesine gerek duymuyordu. Bütün bu sebep ve faktörler çerçevesinde düşünüldüğü takdirde, Kütahya'daki bu medrese(li)leşme oranının olumsuz bir mahiyet arzedecek derecede çok düşük olmadığını söyleyebiliriz..Şunu ifade etmeden geçmek de uygun olmayacaktır ki; Medrese sistemi başta olmak üzere birçok alanda çalkantıların yaşandığı bir dönem olan Tanzimat Sonrası Dönemde, Kütahya'da her geçen yıl az veya çok medreselerin ve medrese öğrencilerinin nüfus paralelinde azalmamasından, bilakis artmasından hareketle, Osmanlı toplumunun, bütün olumsuzluklara rağmen medrese sistemine ve medreselere rağbet ettiğini, teveccüh gösterdiğini ifade edebiliriz.

3. FAAL OLDUKLARI DÖNEMLERE GÖRE KÜTAHYA MEDRESELERİ

Üzerinde çalıştığımız 35 medresenin büyük bir bölümünün kesin kuruluş tarihleri belli olmadığından ve/ya tespit edilemediğinden, biz medreseleri şu aşamaya kadar alfabetik olarak ele almayı ve sıralamayı tercih ettik. Burada, medreseleri kuruluş tarihlerine göre, kronolojik olarak sıralamak ve böylece bir tablo oluşturmanın faydalı ve gerekli olduğu kanaatindeyiz. Aynı tablo içerisinde medreselerin aktif hizmette oldukları dönemler de, belirtilmiş, aşağıda vereceğimiz

bir grafikte de bu tabloda bütüncül olarak verilen verilerin daha somut ve anlamlı hale gelmesi planlanmaktadır:

Tablo 6 Kütahya Medreseleri'nin Kuruluş Tarihleri ve Faal Oldukları Dönemler

Medresenin İsmi	Yapılış Tarihi	Hizmette Bulunduğu Dönem		
		Tüm dönemler ⁹²¹	Klasik dönem	Tanzimat sonrası
Vacidiye	1314-1315 ⁹²² (1308 ⁹²³)	* ⁹²⁴	*	*
Timurtaş Paşa	1389-1402 yılları arası ⁹²⁵ .		*	*
Balabaniye	1390' lı yıllar.	*	*	*
Germiyanoglu Yakup Bey	1411-1412.	*	*	*
İshak Fakih	Şubat 1422-1433.	*	*	*
Haliliye	1504-1505.		*	*
Karagöz Ahmet Paşa	1511 (1509).		*	*
Rüstem Paşa	1550.		*	*
Daru'l-Kurra	1579.		*	*
Daru'l-Hadis	1701 ⁹²⁶ .		*	*
Evliya Efendi	21 Şubat 1774.		*	*
Alo Paşa	1 Ocak 1798.		*	*
Kürt Ali Paşa	1 Ocak 1798.		*	*
Ruşenzade	8 Ekim 1803.		*	*
Hacı Kara	16 Mart 1804.		*	*
Seyyid Hacı Ebubekir Ağa	22 Şubat 1813.		*	*
Hacı Şerif Efendi	21 Kasım 1816.		*	*
Çukur Medrese	1817.		*	*
Ebubekir Sıtkı Paşa	2 Eylül 1819.		*	*
Halil Kamil Paşa	1835.		*	*
Hacı Şerif Mehmed Ağa	26 Ağustos 1840.			*
Hacı Ömer Efendizade	29 Mart 1841.			*
Mollabey	23 Eylül 1855.			*
Müftizade	Kasım 1875.			*
Mevrudi Ebubekir Paşa	26 Haziran 1879.			*
Ali Bey Köylü Hoca	1884.			*
Çorumlu Hoca	1884.			*
Hacı Baki	1884.			*
Küçük Osman Efendi	1884.			*

⁹²¹ Bu ifadeden kastedilen, aşağıda belirtileceği ve grafikte de geçeceği üzere, Germiyanogulları Beyliği'nden başlamak üzere, Klasik Dönem ve Tanzimat Dönemi ve Sonrası da dâhil olmak üzere bahsi geçen üç dönemdir.

⁹²² Tezin diğer bölümleriyle de bütünlük arz etmesi açısından tarihleri Miladi Takvime göre vermenin uygun olacağı kanaatindeyiz.

⁹²³ Farklı olarak belirtilen tarihleri de parantez içinde kaydetmeyi tercih ettik.

⁹²⁴ Medresenin aktif olduğu dönemi bu şekilde işaretlendirmeyi uygun gördük.

⁹²⁵ Kesin olmamakla birlikte kaynaklarda tahmini (muhtemel) olarak belirtilen tarihleri koyu punto ile kaydetmeye çalışacağız.

⁹²⁶ Tarihine veya vakfiyesine ulaşılamayan medreselerin kaynakta görüldükleri ilk tarihi kuruluş tarihi olarak belirtecek, karışıklığa mahal vermemek için bu tarihleri farklı bir yazı stili ile (italik olarak) kaydedeceğiz.

Hacı Ku(r)ra	1899.			*
Hacı Osman Ağa	1899.			*
Kara Ağazade	1899.			*
Mahkeme (Balıklı)	1899.			*
Mahkeme	1899.			*
Osman Paşa	1899.			*

Yukarıda medreselerin kuruluş tarihlerinin verildiği tablo baz alındığı takdirde, şunları söylemek mümkün olacaktır: Tanzimat döneminde ve sonrasında eğitime aktif olarak devam eden medreselerden en eski tarihli olanı Vacidiye Medresesi'dir ve şu anda ayakta olan tek medrese (müze olarak kullanılsa da) bu medresedir. Ele aldığımız 35 adet medresenin 4 tanesini ilk olarak H. 1301 tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesinde gördüğümüz için kuruluş tarihi olarak 1884, 6 tanesini ise ilk olarak H. 1317 tarihli Maarif Nezareti Salnamesi'nde gördüğümüz için kuruluş tarihi olarak 1899 yılını yazmayı tercih ettik. İncelediğimiz medreselerin 3 tanesi, XIV. Yüzyılda (sonlarına doğru), 2 tanesi XV. yüzyılda, 4 tanesi XVI. yüzyılda, 4 tanesi ise XVIII. Yüzyılda inşa edilmişlerdir. Medreselerin büyük bir bölümü (22 tanesi, 2/3'lik kısmı) ise XIX. yüzyılda bina edilmiştir. Söz konusu XIX. yüzyıl medreselerinin 9 tanesi (neredeyse % 50'ye yakın bir kısmı) yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir. Kalan 13 tanesi ise bilgi ve belge yetersizliğinin de etkisiyle, yüzyılın son yarısına tarihlendirilmişlerdir. Ulaşabildiğimiz belgeler ve kaynaklar doğrultusunda, XVII. yüzyılda inşa edilmiş hiçbir medresenin olmadığını söyleyebiliriz. XX. yüzyıla tarihlendirilecek medresenin olmadığı ise nerdeyse kesin hükmündedir.

Bu medreseleri aktif oldukları sürece göre sınıflandırmak gerekirse de 3 grupta değerlendirmek mümkün olabilir: Birincisi, Germiyanogulları Beyliği henüz Osmanlı devletine katılmadan önce, 1429 yılından önce faal olduğu gibi, Osmanlı devleti klasik döneminde ve Tanzimat sonrası dönemde olmak üzere 3 dönemde de faal olan medreselerdir ki bunlar 4 tanedir: Balabaniye Medresesi, Germiyanoglu Yakup Bey Medresesi, İshak Fakih Medresesi ve Vacidiye Medresesi⁹²⁷.

İkincisi, hem klasik dönem hem de Tanzimat dönemi ve sonrası olmak üzere her iki dönem itibarıyla da faal olan medreselerdir ki; bunlar da yukarıdaki 4 medrese

⁹²⁷ Germiyanogulları Devri Medreseleri hakkında derli-toplu bilgi için lütfen bkz: Çiftçioğlu, a.g.m., makalenin tamamı.

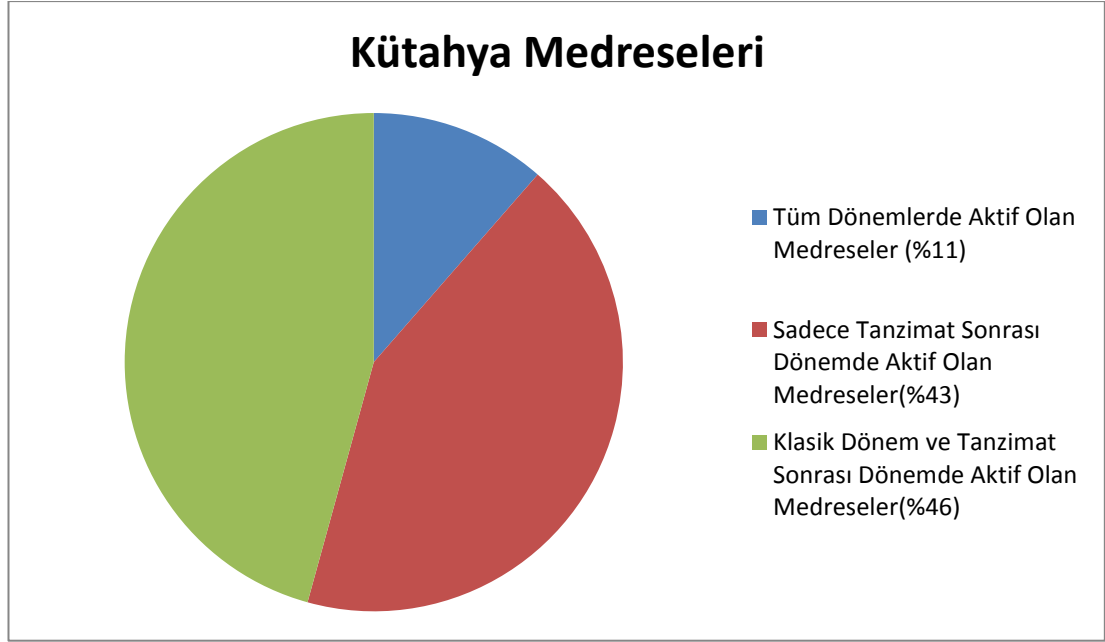
hariç, toplam 16 tanedir. Bu medreseleri şöylece sıralamak mümkündür: Alo Paşa Medresesi, Çukur Medrese, Ebubekir Sıtkı Paşa Medresesi, Evliya Efendi Medresesi, Hacı Kara Mehmet Ağa Medresesi, Hacı Şerif Medresesi, Halil Kamil Paşa Medresesi, Haliliye Medresesi, Karagöz Ahmet Paşa Medresesi, Kürt Ali Paşa Medresesi, Ruşenzade Medresesi, Rüstem Paşa Medresesi, Timurtaş Medresesi, Seyyid Hacı Ebubekir Ağa Medresesi, Daru'l-Hadis ve Daru'l-Kurra.

Üçüncüsü ise, sadece Tanzimat sonrası dönemde aktif olarak gördüğümüz medreselerdir ki, başta saydığımız 4 adet Germiyanoglu Devri Medreseleri hariç, toplam 15 tanedir ki şöylece sıralanabilir: Ali Bey Köylü Hoca Medresesi, Çorumlu Hoca Medresesi, Hacı Baki Medresesi, Hacı Kura Medresesi, Hacı Osman Ağa Medresesi, Hacı Ömer Efendizade Medresesi, Hacı Şerif Ağa Medresesi, Kara Ağazade Medresesi, Küçük Osman Efendi Medresesi, Mahkeme (Balıklı) Medresesi, Mahkeme Medresesi, Mevrudi Ebubekir Paşa Medresesi, Mollabey Medresesi, Müftizade Medresesi, Osman Paşa Medresesi.

Bu bilgilerden yola çıkarak ifade edebiliriz ki, 1300'lü yıllardan neredeyse medreselerin kapandığı tarih olan 3 Mart 1924 tarihine kadar faal halde bulunan Germiyanoglu Dönemi Medreseleri dışarıda tutulup, medreselerin nitelikleri dikkate alınmaksızın, sadece nicel anlamda bir değerlendirme yapmayı düşündüğümüzde, 31 adet medresenin 16'sının klasik dönemde, 15'inin ise Tanzimat sonrası dönemde yapıldığını ifade edebiliriz. Bir başka ifadeyle, yaklaşık 400 yıllık bir süreçte, Kütahya şehir merkezinde 16 medrese inşa edilirken, yaklaşık 100 yıllık bir süreçte 15 tane medrese inşa edilmiştir. Medreselerin kapatılmasına kadar faaliyetlerini devam ettiren Tanzimat dönemi medreselerinin önemli bir kısmının 1800'lü yılların başlarında, Tanzimat Fermanı'nın hemen öncesinde inşa edildiğini de belirtmek gerekmektedir. Klasik dönemdeki medreselerden 2 tanesinin daru'l-hadis ve daru'l-kurra olduğunu da hesaba katarak biz, Osmanlı Dönemi Kütahya'sında, medrese sayısı ve/ya medreseleşme oranı bakımından Tanzimat dönemi ve sonrasının klasik dönemden daha ileride olduğunu söyleyebiliriz. Tekrar ifade etmekte fayda vardır ki, şehrin nüfusunun artması ve medreselerin fiziki/mimari özellikleri ve kapasiteleri gibi faktörler devreye girdiği takdirde, bu oran farklılaşabilecektir.

Aşağıdaki grafikte de bu durum somutlaştırılmıştır:

Grafik-2 Kütahya Medreseleri'nin Faal Oldukları Dönemler

4. KURUCULARI YÖNÜYLE KÜTAHYA MEDRESELERİ

Medreseleri bânilerinin⁹²⁸ olup olmamasına, yani yaptırınının belli olup olmamasına göre sınıflandırırsak, şu şekilde bir görüntü karşımıza çıkacaktır:

Tablo-7 Kütahya Medreseleri ve Bânîleri

MEDRESELER	BANİSİ/YAPTIRANI
Ali Bey Köylü Hoca	Ashab-ı Hayrat ⁹²⁹
Alo Paşa	Seyyid Ali/Alo Paşa
Balabaniye	Bilinmiyor.
Çorumlu Hoca	Arslan Abalı (Ashab-ı Hayrat)
Çukur Medrese	Mustafa Rüştü Efendi (II. Mahmut, Sofu Hoca Mustafa Efendi)
Daru'l-Hadis	Osman Paşazade Ahmet Paşa
Daru'l-Kurra	Cafer Paşa
Ebubekir Sıtkı Paşa	Ebubekir Sıtkı Paşa

⁹²⁸ Medreseyi bina edenler muhakkak vardır. Biz burada, banisi bilinenleri, bilinmeyenleri, hayırsever kişiler (Ashab-ı Hayrat) tarafından yaptırılanları topluca vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Baniler hakkında farklı aktarımlar olduğu takdirde, biz doğru bulduğumuzu tabloda, diğer aktarımları ise parantez içinde vermeyi uygun gördük.

⁹²⁹ Belgelerde ve salname kayıtlarında bu şekilde ifade edildiği için bu ifadeyi tercih ettik. “Hayır sahipleri, hayırsever kişiler” anlamına gelmektedir.

Evliya Efendi	Müderriş Abdullah Efendi (Evliya Efendi, Evliya Çelebi)
Germiyanoglu Yakup Bey	Germiyanoglu Hükümdarı II. Yakup (Çelebi)
Hacı Baki	Bilinmiyor.
Hacı Kara	Kara Hacı Mehmet Ağa
Hacı Ku(r)ra	Ashab-ı Hayrat
Hacı Şerif Mehmed Ağa	Erzurumlu Hacı Şerif Mehmed Ağa
Hacı Şerif Efendi	Hacı Şerif Efendi bin Süleyman Ağa
Hacı Osman Ağa	Hacı Mehmet Ağa
Hacı Ömer Efendizade	Bilinmiyor.
Haliliye	Halil b. Mahmud Germiyani
Halil Kamil Paşa	Halil Kamil Ağa/Paşa
İşhak Fakih	Mevlana İşhak Fakih b. Hacı Halil
Kara Ağazade	Ashab-ı Hayrat
Karagöz Ahmet Paşa	Karagöz (Ahmet) Paşa
Küçük Osman Efendi	Ashab-ı Hayrat
Kürt Ali Paşa	Seyyid Ali/Alo Paşa
Mahkeme (Balıklı)	Ashab-ı Hayrat
Mahkeme	Mevlana Halil Efendi
Mevrudi Ebubekir Paşa	Mevrudi Ebubekir Paşa
Mollabey	İbrahim Ethem Bey bin Abdurrahman (Mollabey)
Müftizade	Müftizade Abdullah Efendi
Osman Paşa	Osman Paşa
Ruşenzade	Bilinmiyor
Rüstem Paşa	Rüstem Paşa
Seyyid Hacı Ebubekir Ağa	Seyyid Hacı Ebubekir Ağa
Timurtaş Paşa	Timurtaş Paşa
Vacidiye	Mübarezeddin Umur bin Savcı

Bu tablo bağlamında düşündüğümüz takdirde Tanzimat Dönemi'nde ve sonrasında Kütahya'da faal olarak tespit edilen 35 medresenin 4 tanesinin banisi bilinmemektedir⁹³⁰. Medreselerden 5 tanesi ise ashab-ı hayrat tarafından yaptırılmışlardır⁹³¹. Kalan 26 adet medresenin banisi tespit edilebilmiştir. Banisi

⁹³⁰ Bunlar, Balabaniye, Hacı Baki, Hacı Ömer Efendizade ve Ruşenzade Medreseleri'dir.

⁹³¹ Söz konusu medreseler, Ali Bey Köylü Hoca, Hacı Ku(r)ra, Karaağazade, Küçük Osman Efendi ve Mahkeme (Balıklı) Medreseleri'dir.

belirli bir kişi olan medreselerin banilerinin sosyal konumlarını⁹³² öne çıkaran bir değerlendirme yapmayı düşündüğümüzde ortaya şöyle bir sonuç çıkacaktır:

Tablo-8 Kütahya Medreseleri'nin Bânîlerinin Sosyal Konumları

MEDRESELER	BÂNÎLERİ	SOSYAL KONUMLARI
Alo Paşa	Seyyid Ali/Alo Paşa	Anadolu Eyaleti Valisi
Çorumlu Hoca	Arslan Abalı	Hakkında net bilgimiz yok.
Çukur Medrese	Mustafa Rüştü Efendi	Müderriis
Daru'l-Hadis	Osman Paşazade Ahmet Paşa	Hakkında net bilgimiz yok
Daru'l-Kurra	Cafer Paşa	Anadolu Eyaleti Valisi(Beylerbeyi)
Ebubekir Sıtkı Paşa	Ebubekir Sıtkı Paşa	Anadolu Eyaleti Valisi(Beylerbeyi)
Evliya Efendi	Müderriis Abdullah Efendi	Müderriis
Germiyanoğlu II. Yakup Bey	Germiyanoğlu Hükümdarı II. Yakup (Çelebi)	Germiyanoğlu Hükümdarı
Hacı Kara	Kara Hacı Mehmet Ağa	Hakkında net bilgimiz yok.
Hacı Şerif Mehmed Ağa	Erzurumlu Hacı Şerif Mehmed Ağa	Hakkında net bilgimiz yok.
Hacı Şerif Efendi	Hacı Şerif Mehmed Ağa b. Süleyman	Hakkında net bilgimiz yok.
Hacı Osman Ağa	Hacı Mehmet Ağa	Hakkında net bilgimiz yok.
Haliliye	Halil b. Mahmud Germiyani ⁹³³	Rumeli Kazaskeri
Halil Kamil Paşa	Halil Kamil Ağa/Paşa	Kütahya Mütesellimi
İshak Fakih	Mevlana İshak Fakih b. Hacı Halil ⁹³⁴	Kadı
Karagöz Ahmet Paşa	Karagöz Ahmet Paşa ⁹³⁵	Anadolu Eyaleti Valisi
Kürt Ali Paşa	Seyyid Ali/Alo Paşa	Anadolu Eyaleti Valisi
Mahkeme	Mevlana Halil Efendi	Hakkında net bilgimiz yok.
Mevrudi Ebubekir Paşa	Mevrudi Ebubekir Paşa	Hakkında net bilgimiz yok.
Mollabey	İbrahim Ethem Bey b. Abdurrahman	Eşraftan, Kütahya Kaymakamı (Muhassılı-Mutasarrıfı)
Müftizade	Müftizade Abdullah Efendi	Hakkında net bilgimiz yok.
Osman Paşa	Osman Paşa	Hakkında net bilgimiz yok
Rüstem Paşa	Rüstem Paşa ⁹³⁶	Vezir-i Azam
Seyyid Hacı Ebubekir Ağa	Seyyid Hacı Ebubekir Ağa	Hakkında net bilgimiz yok
Timurtaş Paşa	Timurtaş Paşa ⁹³⁷	AnadoluEyaleti Valisi(İlk Beylerbeyi)
Vacidiye	Mübarezeddin Umur b. Savcı	GermiyanoğluYakup Bey'indesi, Germiyanoğlu eşrafından.

⁹³² Bu zatlar genel itibariyle geniş ufuklu kişiler oldukları için hayatları boyunca çok farklı görev ve mevkilerde bulunmuş olmaları normaldir. Biz tabloda en öne çıkan konumu ve/ya medreseyi yaptırdığı zamanki durumunu gösterdik. Varsa diğer görevlerini de dipnotta vermeyi tercih ettik.

⁹³³ Bazı medreselerde, Sahn-ı Seman'da, II. Bayezid'in Edirne'de yaptırdığı medresede müderriislik ve İstanbul Kadılığı görevlerinde de bulunmuştu. Bkz: II. Bölüm, Haliliye Medresesi başlığı.

⁹³⁴ Germiyanoğullarının ileri gelenlerinden ve diplomatlarından olup, alim bir kişiliğe sahip bulunan İshak Fakih, II. Yakup Çelebi Külliyesi'nin mütevelliliğini de yapmıştı. Bkz: II. Bölüm, İshak Fakih Medresesi başlığı.

⁹³⁵ Ocak Ağalığı ve Vezirlik görevlerinde de bulunmuştur. Bkz: II. Bölüm, Karagöz Ahmet Paşa Medresesi başlığı.

⁹³⁶ İkinci/üçüncü vezirlik, Diyarbakır ve Anadolu Eyalet Valiliği gibi çok farklı görevlerde bulunmuştur. Bkz: II. Bölüm, Rüstem Paşa Medresesi Başlığı.

⁹³⁷ I. Murat tarafından Kosova Savaşı sırasında, Kütahya ve civarına, yine Yıldırım Bayezid'in güneydoğu Anadolu seferinde Germiyan askerlerine muhafız olarak gönderildiği ve medreseyi bu görevleri esnasında yaptırmış olabileceği de nakledilmektedir. Bkz: Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya", s. 216-217; Bilge, a.g.e., s. 180.

Tablo ve içindeki bilgileri temel alırsak, banisi tespit edilebilen 26 adet medrese vardır ve bunların büyük bir çoğunluğunun (11 tanesinin) banisi hakkında hayır sahibi olup medreseyi vakfetmeleri dışında, en azından sosyal konumları bağlamında bir bilgi verememekteyiz. Kalan 15 medreseden 6 tanesinin banisi Kütahya’da Anadolu Eyaleti Valiliği görevinde bulunmuş ve kuvvetle muhtemel medreselerini bu görevleri esnasında inşa ettirmişlerdir. Geriye kalan 9 medreseden ikisi, kazasker-kadı tarafından, ikisi müderris tarafından, biri eşraf tarafından, biri Kütahya Mutesellimi tarafından, biri Kütahya Kaymakamı tarafından, diğer ikisi ise vezir-i azam ve hükümdar tarafından yaptırılmışlardır.

Sosyo-kültürel durumları hakkında bilgi veremediğimiz baniler dışarıda tutulduğu takdirde ortaya çıkan tabloda, Anadolu Eyaleti Valileri’nin medrese yaptırma yarışında bir adım ilerde ve önde oldukları göze çarpmaktadır. Medrese kurmak, her şeyden önce vakfedilecek mal-mülk gerektirdiği için, genel itibarıyla banilerin ekonomik durumunun iyi olduğu söylenebilir. Müderrisler dışındaki banilerin neredeyse tamamının yönetici/bürokrat makamında bulunması da bununla bağlantılıdır. Ancak, burada şunu da belirtmek yerinde olacaktır ki; müderristen hükümdara varana kadar farklı⁹³⁸ meslek sahibi insanların medrese banisi olarak karşımıza çıktığını düşündüğümüzde, oldukça geniş yelpazede bir meslek grubunun bu hususta aktif rol aldığını ifade etmek durumundayız. Bu arada bu işi en iyi bilen ve tabiri caizse işin mutfağında olan müderrislerin de bu kulvarda yer almaları anlamlı ve önemlidir. Yöneticilerin bu husustaki çabaları halkı da bu yönde teşvik etmiş olabilir ve belki de hakkında bilgi veremediğimiz baniler halktan kişiler olsa gerektirler. Söz konusu 26 medrese banisinin 11’inin ‘Paşa’ unvanlı olması da, asker kökenli kimselerin (ekonomik durumla bağlantılı olarak) medrese bina etme eğilimini göstermesi açısından anlamlıdır diye düşünmekteyiz. Medreseyi yaptıran kişilerden en az 6 tanesinin⁹³⁹ ‘Hacı’ lakaplı olması, bu kişilerin ‘hacc’ hassasiyetini göstermesi bakımından anlamlıdır diye düşünmekteyiz. Ayrıca, ulaşabildiğimiz bütün

⁹³⁸ Tespit edilemeyenler hariç, en az 9 farklı mesleğe sahip bani grubuyla karşı karşıyayız.

⁹³⁹ Lakab ve isim olarak kullanmasalar da belge ve kaynaklardan görebildiğimiz kadarıyla, bu kimselerin kahir ekseriyeti Hacc farızasını yerine getirmiş olup “el-hac ve/ya hacı” şeklinde künyelenmişlerdir.

belgelerde, tespit edebildiğimiz 26 adet medrese banisinin 2 tanesi Seyyid⁹⁴⁰, 2 tanesi de Şerif⁹⁴¹ künyesiyle sürekli olarak nitelenmektedirler.

Bütün bunların sonunda, şunu ifade etmek doğru olacaktır:

Medrese yaptıran veya vakfeden kişilerin hepsinin ortak özelliği, hayır-hasenat sahibi olmaları, ilim-irfan sevdalısı olmaları ve paylaştıkça zenginleşeceklerinin bilincinde olmalarıdır ki, dünyada çok az kişiye nasip olan bu nimete nail olabilmişlerdir. Bu sayede, isimleri nesilden nesile aktarılagelmek suretiyle ölümsüzlüğe erişmişler, dünya ve ahirette kazananlardan olmuşlardır.

⁹⁴⁰ Hz. Peygamber'in torunu Hüseyin'in soyundan gelenlere denmektedir. Söz konusu baniler, Seyyid Ali(Alo) Paşa ile Seyyid Hacı Ebubekir Ağa'dır.

⁹⁴¹ Hz. Peygamber'in torunu Hasan'ın soyundan gelenlere denmektedir. Söz konusu baniler, Erzurumlu Hacı Şerif Mehmed Ağa ile Hacı Şerif Efendi'lerdir.

5. KÜTAHYA MEDRESELERİNİN KONUMLARI

İncelediğimiz medreseleri bulundukları mahalleye/yere göre bir tasnife tabi tutarsak önümüze şöyle bir tablo çıkacaktır⁹⁴²:

Tablo 9- Kütahya Medreseleri ve Konumları

MEDRESELER	BULUNDUĞU YER/MAHALLE
Ali Bey Köylü Hoca	Kazancılar Mahallesi
Alo Paşa	Şehreküstü Mahallesi
Balabaniye	Yeni Mahalle (Lala Hüseyin Paşa Caddesi)
Çorumlu Hoca	Kurşunlu Mahallesi
Çukur Medrese	Çukur Mahalle (Kazancılar)
Daru'l-Hadis	Cami-i Kebir
Daru'l-Kurra	Servi Mahallesi
Ebubekir Sıtkı Paşa	Çukur Mahalle
Evliya Efendi	İshak Fakih Mahallesi
Germiyanoglu Yakup Bey	Cami-i Kebir Civarı/Mahallesi
Hacı Baki	Lala Hüseyin Paşa Caddesi
Hacı Kara	Arasta Çarşısı (Odun Pazarı)
Hacı Ku(r)ra	Kazancılar Mahallesi
Hacı Şerif Mehmed Ağa	Kazancılar Mahallesi (Çarşısı)
Hacı Şerif Efendi	Hacı İbrahim Mahallesi
Hacı Osman Ağa	Pekmez Pazarı
Hacı Ömer Efendizade	Kuyumcular Çarşısı
Haliliye	Balıkli Mahalle
Halil Kamil Paşa	Cami-i Kebir (Germiyan Medresesi bitişiğinde)
İshak Fakih	İshak Fakih Mahallesi
Kara Ağazade	Saman Pazarı
Karagöz Ahmet Paşa	Şehreküstü Mahallesi
Küçük Osman Efendi	Pekmez Pazarı
Kürt Ali Paşa	Arasta Çarşısı
Mahkeme (Balıklı)	Balıkli Mahalle
Mahkeme	Mahkeme Mahallesi
Mevrudi Ebubekir Paşa	Kapıcılar Başı (Bakırcılar Çarşısı)
Mollabey	Balıkli Mahalle
Müftizade	Pekmez Pazarı(Hacı Ahmet Mahallesi içinde)
Osman Paşa	Cami-i Kebir Civarında
Ruşenzade	Arasta Çarşısı
Rüstem Paşa	Servi Mahallesi (Karagöz Paşa Camii Civarı)
Seyyid Hacı Ebubekir Ağa	Balıkli Mahalle (Haliliye Medresesi bitişiğinde)
Timurtaş Paşa	Arasta Mahallesi (Kavaflar/Haffaflar çarşısında)
Vacidiye	Cami-i Kebir civarı(Ulu Cami'nin bitişiğinde)

Yukarıda verilen tabloya dayalı olarak düşündüğümüzde, Germiyanoglu, Halil Kamil Paşa, Osman Paşa, Vacidiye ve Daru'l-Hadis Medreseleri'ni içinde

⁹⁴² Medrese yerlerini aldığımız kaynakları önceki bölümde gösterdiğimiz için burada tekrar belirtmeyi uygun bulmadık. Medresenin yerine ait farklı bilgiler varsa, biz doğru kabul ettiğimizi aldık, diğer tercihleri de parantez içinde vermeyi tercih ettik.

barındıran Cami-i Kebir Civarı(5 adet), Timurtaş Paşa, Kürt Ali Paşa, Ruşenzade ve Hacı Kara Medreseleri’ni içinde barındıran Arasta Mahallesi(Çarşısı) (4 Adet⁹⁴³), Ali Bey Köylü Hoca, Hacı Kura, Hacı Şerif Mehmed Ağa Medreseleri’ni içinde barındıran Kazancılar Mahallesi(Çarşısı) (3 adet⁹⁴⁴), Haliliye, Mahkeme(Balıkli), Mollabey ve Hacı Seyyid Ebubekir Ağa Medreseleri’ni içinde bulunduran Balıklı Mahalle (4 adet),Hacı Osman Ağa, Müftizade ve Küçük Osman Efendi Medreseleri’ni içinde barındıran Pekmez Pazarı(3 Adet), Kütahya’nın en fazla medrese bulunduran yerleridir. Bu yerleri, içinde 2 medrese bulunduran Şehreküstü, Servi ve İshak Fakih Mahalleleri ile yine 2 medrese barındıran Lala Hüseyin Paşa Caddesi izlemektedirler. Diğer medreseler de sırasıyla, Saman Pazarı’nda, Mahkeme, Kurşunlu ve Hacı İbrahim Mahalleleri’nde bulunmaktadırlar. Buradan şöyle bir sonuca gitmek mümkündür: Tanzimat Sonrası Kütahya Medrese’lerinin büyük bir bölümü (bir anlamda en eski ve en büyükleri), öncelikle, şehrin tam merkezinde, şehrin sembolü sayılabilecek Cami (Cami-i kebir-Ulu Cami) çevresinde ve civarında kümelenmişlerdir. 1300’lü yılların başına tarihlendirebileceğimiz Kütahya’nın bilinen en köklü medresesi olan Vacidiye Medresesi’nin de söz konusu caminin bitişiğinde bulunması bu açıdan önemlidir diye düşünmekteyiz. Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı geleneğini de dikkate aldığımızda, belki de Tuğrul Bey’e atfedilen “Yaptırdığım saray (veya hükümdar otağı) yanına bir mescit (cami) yaptırmamaktan haya ederim” sözünden mülhem Müslüman-Türk hükümdarlar fethettikleri şehrin en merkezi yerine görkemli bir cami yaptırmışlar, ilerleyen tarihlerde de, camiye de yalnız bırakmamak adına, şanlarına yakışır bir şekilde birer külliye inşa etmişlerdir. Genel itibariyle, bu külliyelerde ‘merkez yapı’ konumundaki camiden sonra en görkemli unsur, medrese olmuş ve medreseyi, kurma, geliştirme ve ihya etme hususlarında, padişahlar bir tarafa, valiler ve daha alt düzeydeki yöneticiler de adeta birbiriyle yarışır haldedirler ki biz yukarıdaki tablodan da bunun Kütahya’da da böyle olduğunu ayan-beyan görmekteyiz. Söz konusu dönem itibariyle, medreselerin, Kütahya’da olduğu gibi, şehrin merkezinde, ticari-sınai ve kültürel anlamda şehrin en hareketli ve canlı mahallelerinde yoğunlaşma olgusu neredeyse

⁹⁴³ Çarşının bölümleri sayılabilecek yerlerde bulunan, Kapıcılar (bakırcılar) Başı’ndaki Mevrudi Ebubekir Paşa, Kuyumcular Çarşısı’ndaki Hacı Ömer Efendizade Medresesi’ni de eklersek bu sayı 6’ya yükselecektir.

⁹⁴⁴ Çukur Mahalle’de bulunan Çukur Medrese ve Ebubekir Sıtkı Paşa Medresesi’ni de dâhil edersek medrese adedi 5’e yükselecektir.

tüm Osmanlı Anadolu şehirleriyle benzerlik göstermektedir ve aynı durum günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. 1844-1845 yılları arasında yapılan temettu sayımı sonucunda Kütahya merkez mahalleleri olarak 33 mahalle kaydedilmiştir⁹⁴⁵. Yukarıdaki tablodan da açıkça görülecektir ki, bu mahallelerden 13 tanesinde en az bir medrese bulunurken, diğer 20 mahallede medrese tespit edilememiş olması, medreselerin merkeze yakın mahallelerde kurulmuş olması yönündeki tezimizi doğrular mahiyettedir. Bu bilgileri daha somut hale getirmek adına düzenlediğimiz aşağıdaki haritada, Osmanlı Tanzimat Dönemi'nde ve cumhuriyete kadar olan dönemde çok fazla değişmeyen geleneksel yerleşim yerleri ve medreselerimizin bulundukları mahalleler gösterilmiştir. Haritada taralı alanda bahsettiğimiz tarihi mahalleleri ve çevresinde de cumhuriyetle birlikte gelişen ve yeni eklenen mahalleleri görebilmek mümkündür.

Harita-1 Kütahya'nın Geleneksel Yerleşim Alanı ve Kütahya Medreseleri'nin Kurulduğu Tarihi Mahalleler⁹⁴⁶

⁹⁴⁵ Arıkan, a.g.t., s. 31.

⁹⁴⁶ Bu harita Mehmet Bayartan tarafından kaleme alınan ve 62-64. Sayfalarda Tanzimat Dönemi ve Sonrası Kütahya Mahalleleri ile ilgili kıymetli bilgilerin yer aldığı makalenin sonundan (68. Sayfa) bir kısım değişiklikler yapılarak alınmıştır. Söz konusu makale için, bkz: Bayartan, a.g.m., s. 57-70.

6. İSİMLER AÇISINDAN KÜTAHYA MEDRESELERİ

Ele aldığımız medreseleri, isimleri ve isimlendirilme gerekçelerine göre bir değerlendirmeye tabi tuttuğumuzda ortaya şöyle bir tablo çıkacaktır:

Tablo-10 Kütahya Medreseleri ve İsimlendirilme Gerekçeleri

MEDRESELER ⁹⁴⁷	İSİMLENDİRİLME SEBEP VE/YA GEREKÇELERİ
Seyyid Ali/Alo Paşa	Medresenin banisi ve vâkıfı, Anadolu Beylerbeyi, Süleyman oğlu Seyyid Ali Paşa'ya nisbeten bu adla anılagelmiştir.
Çorumlu Hoca	Ağarlı Hoca'nın damadı, Çorumlu Tevfik Efendi'nin bu medresede müderrislik yapmasından dolayı bu ismi almıştır.
Çukur Medrese	Çukur Mahalle'de yer almasından dolayı bu adı almış olabilir.
Ebubekir Sıtkı Paşa	Medresenin banisi ve vâkıfı, sabık Anadolu Valisi, Ebubekir Sıtkı Paşa'ya atfen bu adla anılagelmiştir.
Evliya Efendi	İlk müderrisi 'Andozi' lakaplı Evliyazade İsmail Efendi'den dolayı bu adla anılagelmiştir.
Germiyanoğlu Yakup Bey	Germiyanoğulları Beyliği'nin en parlak döneminde hükümdarlık yapan ve beyliğin son hükümdarı, külliye'nin banisi olan II. Yakup Çelebi'ye izafeten bu adla anılagelmiştir.
Hacı Baki Efendi	Muhtemelen müderris olarak görevli bulunan Hacı Baki Efendi'den mülhem isimlendirilmiştir.
Hacı Kara	Banisi Kara Hacı Mehmed Ağa'dan dolayı bu ismi almıştır.
Hacı Şerif Mehmed Ağa	Bani ve vâkıfı Hacı Şerif Mehmed Ağa'ya nisbet edilmiştir
Hacı Şerif	Medreseyi vakfeden Süleyman oğlu Hacı Şerif Mehmed Ağa'ya izafe edilmiştir.
Haliliye ⁹⁴⁸	Medreseyi yaptıran Halil b. Mahmud-u Germiyani'den dolayı bu ismi almıştır.
Halil Kamil Paşa	Medresenin banisi, Kütahya Mutesellimi Halil Kamil(i) Ağa/Paşa'dan dolayı bu isimle anılmıştır.
İshak Fakih	Medreseyi külliye şeklinde planlayıp yaptıran İshak Fakih'ten dolayı bu adı almıştır.
Karagöz Ahmet Paşa Medresesi	Anadolu Eyaleti Valisi, Şahkulu isyanında öldürülen, medresenin vakfedeni Karagöz Ahmet Paşa'dan dolayı bu ismi almıştır.
KüçükOsman Efendi Medresesi	Son müderrisi Küçük Osman Efendi'den dolayı bu isimle anılmıştır.
Kürt Ali Paşa Medresesi	Medresenin banisi ve vâkıfı, Anadolu Beylerbeyi, Süleyman oğlu Seyyid (Kürt) Ali Paşa'ya nisbeten bu adla anılagelmiştir.
Mahkeme (Balıklı)	Balıklı Mahalle'de, Mahkeme Önü (Mekime önü)'nde yapıldığı için bu ismi almıştır.
Mahkeme	Mahkeme Mahallesi'nde (veya civarında) yapıldığı için bu adı almıştır.
Mevrudi Ebubekir Paşa Medresesi	Bânisi, hayır-hasenât sahibi Ebubekir Paşa'ya nisbetle bu adı almıştır.

⁹⁴⁷İsimlendirilme gerekçesi hakkında bilginin olmadığı medreseler, tablo dışında tutulmuşlardır ki; bunlar, Ali Bey Köylü(salnamelerde Ali Bey Karyeli olarak da geçmektedir) Hoca, Balabaniye, Daru'l-Hadis (bazı kaynaklarda banisine nisbetle Ahmet Paşa Daru'l-Hadisi olarak da geçmektedir), Daru'l-Kurra, Hacı Kura, Hacı Ömer Efendizade, Müftizade, Hacı Osman Ağa, Ruşenzade ve Karaağazade Medreseleri'dir.

⁹⁴⁸Banisi kastedilerek, medresenin "Molla Halil" ve "Halil Çelebi" olarak yaptığı görev ve yaptırdığı hamamdan hareketle de "Kazasker Medresesi" olarak isimlendirildiği olmuştur.

Mollabey	Medreseyi külliye'nin bir bölümü şeklinde tasarlayan ve önemli miktarda vakıflar sağlayan, kitap ve kütüphane dostu, Müftizade ⁹⁴⁹ olduğu için 'Mollabey' olarak bilinen Abdurrahman oğlu İbrahim Ethem Efendi'ye nisbeten bu adla anılmıştır.
Osman Paşa	Banisi Osman Paşa'ya izafe edilmiştir.
Rüstem Paşa	Medresenin banisi, Kanuni Devri vezir-i azamlarından Rüstem Paşa'ya izafeten bu adı almıştır.
Seyyid Hacı Ebubekir Ağa	Medreseyi vakfeden Seyyid Hacı Ebubekir Ağa'dan mülhem bu isimle adlandırılmıştır.
Timurtaş Paşa ⁹⁵⁰	Medresenin banisi, Timurtaş (veya Demirtaş) Paşa'dan dolayı bu ismi almıştır.
Vacidiye ⁹⁵¹	Medresenin müderrislerinden, astronomi üzerine eser sahibi, Mehmed oğlu Molla Abdü'l-Vacîd'den dolayı bu isimle isimlendirilmiştir.

Tanzimat ve Meşrutiyet Devri Kütahya'sında medreseler, banilerinin(örn. Rüstem Paşa), bulundukları yerin(örn. Kınık, Çukur vb.) adıyla anılabilmekteydi. Müderrislerinin adıyla anılan medreselerin görülebildiği Kütahya'da, devlet adamı, paşa ve idareci olmayıp da, toplumun ileri gelenlerinden mal-mülk, ilim-itibar sahibi "ağa/efendi"lerin gerek bireysel gerekse de bir araya gelerek yaptırdıkları medreselere (örn. Takvacılar, Mahkeme, Küçük Mehmed/Osman Efendi, Ali Bey Köylü vb.) de çokça rastlanabilmektedir⁹⁵².

Adlandırılma gerekçesi hakkında fikir beyan edemediğimiz 10 medrese dışarıda tutulup, tabloda gösterilen 25 medrese bağlamında düşünüldüğünde, medreselere ait başlıca 3 gerekçe mevcuttur. Birincisi, medresenin bulunduğu yere göre isimlendirme ki; 3 tane medresemiz (%12) buna binaen isimlendirilmiştir. İkincisi, söz konusu medresede görev yapan (kurucu, ilk ve/ya son, öne çıkan) müderrise göre isimlendirme ki; 5 tane medresemiz(%20) de bu faktöre binaen isimlendirilmiştir. İsimlendirmede en fazla öne çıkan diğer etken ise geriye kalan 17 medresemizin de (% 68 gibi büyük bir oranda) adlandırılma gerekçesi olan, söz konusu medreselerin banilerine göre nitelendirilme hususudur. Buradan yola çıkarak, Osmanlı Tanzimat Dönemi ve sonraki dönem Kütahya'sında medreseler genel itibariyle banilerine nisbetle isimlendirilmekteydi demek mümkündür. Günümüzde

⁹⁴⁹ Kaynaklarda ve bazı belgelerde, medrese Müftizade veya Müftizade Seyyid İbrahim (Efendi) Medresesi olarak da geçmektedir ki belki de bu yüzden, çoğu zaman Müftizade Medresesi'yle karıştırılabilmektedir.

⁹⁵⁰ Bu medrese ve yanındaki cami, kaynaklarda karşımıza, "Mukayyiciler", "Takiyyeciler" ve daha çok da "Takvacılar" şeklinde de çıkmaktadır ki, niçin böyle bir isimlendirmeye gidildiği hususunda doyurucu bir bilgi edinemedik.

⁹⁵¹ Halk tarafından ve birkaç kaynaktan, muhtemelen sahip olduğu kapıdan dolayı "Demirkapı Medresesi" olarak adlandırıldığı gibi, bir belgede "Sultan Yıldırım Beyazıt Han Medresesi" olarak da adlandırılmıştır.

⁹⁵² Bozkurt, a.g.m., s. 67-69.

de yeni yapılan Eğitim Kurumları (oranları farklı olsa da) çoğunlukla söz konusu üç gerekçeye göre isimlendirilmektedirler. Şu farkla ki; günümüzde yaşamakta olanlardan ziyade vefat etmiş olan öğretmenlerin ismi isimlendirmede öne çıkmaktadır. Henüz yaşarken bir müderrisin (öğretmenin) adının medreseye ve/ya okula verilmesi kişi için büyük bir onurdur ve Osmanlı toplumunda müderrisin önemine dair bir göstergedir diye düşünmekteyiz. Tabiidir ki, söz konusu müderrisler de görev yaptıkları medreseyle özdeşleşecek mahiyette kendilerini vazifelerine vakfetmişlerdir ki, banilerden ziyade kendi adları medreseyle bütünleşebilmiştir.

7. KÜTAHYA MEDRESELERİ VE VAKIFLARI

Osmanlı Eğitim Sistemi'nin temeli vakıftır ve bütün eğitim kurumları istisnalar dışında vakfedilmişlerdir. Bu vakıfların hangi ölçüde ve ne şekilde kullanılacağı, gelirleri, harcamaları gibi birçok husus, vakfiyelerde belirtilmiştir. Ele aldığımız 35 tane medreseyi vakfiyelerinin olup olmamasına⁹⁵³ göre kategorize etmek gerekirse, Alo Paşa Medresesi, Ebubekir Sıtkı Paşa Medresesi, Evliya Efendi Medresesi, Germiyanoglu Yakup Bey Medresesi, Hacı Şerif Medresesi, Haliliye Medresesi, Halil Kamil Paşa Medresesi, İshak Fakih Medresesi, Karagöz Ahmet Paşa Medresesi, Kürt Ali Paşa Medresesi, Mollabey Medresesi, Müftizade Medresesi olmak üzere 12 tane medresenin vakfiyesi varken, diğerlerinin (23 tanesinin) müstakil bir vakfiyesine ulaşamamış durumdadır. Buna dayanarak Osmanlı Devleti Tanzimat ve Sonrası Dönemi'nde Kütahya'daki Osmanlı Medreseleri'nin büyük bir bölümünün vakfiyesi tespit edilememiş durumdadır. VGM Arşivi'ndeki kayıtlarda da büyük bir kısmı bulunamadığına göre, vakfiyelerin iyi muhafaza edilemeyip kaybolduklarına ve millet olarak bu konudaki eksikliğimize hükmedebiliriz. Aşağıdaki tablo da bunu gözler önüne serer mahiyettedir:

⁹⁵³ Önceden de ifade edildiği üzere neredeyse bütün medreselerin bir vakfiyesi vardır. Şu an itibariyle vakfiyesine ulaşamayan, vakfiyesi tespit edilemeyen medreseleri de biz “vakfiyesi yok” şeklinde belirtmek durumundayız.

Tablo-11 Kütahya Medreseleri ve Vakfiye Durumları

VAKFİYESİ OLAN MEDRESELER	VAKFİYESİNE ULAŞILAMAYAN MEDRESELER
Seyyid Ali/Alo Paşa	Ali Bey Köylü Hoca
Ebubekir Sıtkı Paşa	Balabaniye
Evliya Efendi	Çukur Medrese
Germiyanoglu Yakup Bey	Daru'l-Hadis
Hacı Şerif Efendi	Daru'l-Kurra
Haliliye	Hacı Baki
Halil Kamil Paşa	Hacı Kara
İshak Fakih	Hacı Ku(r)ra
Karagöz Ahmet Paşa	Hacı Osman Ağa
Kürt Ali Paşa	Hacı Ömer Efendizade
Mollabey	Kara Ağazade
Müftizade	Küçük Osman Efendi
	Mahkeme (Balıklı)
	Mahkeme
	Mevrudi Ebubekir Paşa
	Osman Paşa
	Ruşenzade
	Rüstem Paşa
	Seyyid Hacı Ebubekir Ağa
	Timurtaş Paşa
	Vacidiye

Osmanlı Devleti'ndeki medreselerin genelinde olduğu gibi, Kütahya Medreseleri'nin mali kaynağı da vakıflarla sağlanmıştır. Bir başka ifadeyle, görevli müderrislerin, talebelerin, diğer hizmet personelinin yeme, içme, barınma, maddi kazanç gibi bütün sosyal ihtiyaçlarını eksiksiz olarak karşılamak ve belki de eğitimde fırsat eşitliğini gerçekleştirmek adına fakir veya imkânı kısıtlı öğrencileri desteklemek anlamında bütün iyileştirmeler de vakıflar kanalıyla gerçekleştirilmiştir⁹⁵⁴.

Osmanlı'da vakıflar çok geniş boyutluydu ve şu anda Milli Eğitim Bakanlığı, Diyanet İşleri Başkanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü kurumlarının uhdesinde bulunan iş(lem)lerin büyük bir kısmı vakıflar ve Vakıflar İdaresi'nin tasarrufu

⁹⁵⁴ Ulusoy, a.g.t.,s. 29.

altındaydı. Müderrislik gibi, imam-hatiplik görev ücretleri de medrese vakfından sağlanmaktaydı⁹⁵⁵.

Bütün görevlerin ayrı kişiler tarafından ve müstakil ücretler tahsis edilerek yapılması, vakfın ekonomik gücünü ve kurumsallığını gösteren deliller olması bakımından anlamlıdır. Bu meyanda, Alo Paşa, Karagöz Paşa ve Germiyanoglu Yakup Bey, Mollabey Medreseleri gibi medreselerin vakıf gelirleri, yaptırıanlarının sosyal konumları, zenginlikleri ve itibarı oranında geniş ve zengin bir durumda iken, son dönem Kütahya Medreseleri'nin büyük bir kısmının vakıf gelirleri ise aynı faktörlerin de etkisiyle orta halli ve düşük durumdadır. Günümüzün benzeri bir yöneliş olarak, zengin ve kurumsallaşmış medreselere hem müderrisler hem de öğrenciler tarafından bir rağbet söz konusu iken, vizyon ve misyon bağlamında kendini gerçekleştirememiş durumda olan medreselerin eğitim-öğretim, müderris-öğrenci niteliği de bununla bağlantılı olarak sönük durumdaydı.

Vakıf gelirleri ve görevlilere ödenecek ücretler bağlamında genel olarak düşünüldüğünde ise vâkıfın kuvveti, kudreti, imtiyazı ve zenginliği ortaya çıkmaktadır ve vakfın vakfiyesi de bunu gözler önüne seren bir gösterge konumundadır. Çoğunlukla, bütün görevlilerin işleri ve ücretlerinin ayrı ayrı ve ayrıntılı olarak belirtildiği vakfiyelere rastlanıldığı gibi, bir iki temel harcama kalemi dışında, miktar ve zaman belirtilmeksizin, gelirlerin tamamının müderrise aktarıldığı vakfiyelere de rastlanabilmekteydi⁹⁵⁶. Müezzin, kayyum, devirhan gibi bazı vakıf görevlilerinin ikişer olarak tayin edilip muhtemelen nöbetleşe görev yaptıkları, tüm vakıf çalışanlarının bir sorunu çözmek veya sıkıntıyı dile getirmek adına bir araya gelebildikleri, günün şartlarına göre vakfiye askıya alınmaksızın vakıfla ilgili değişiklik ve düzenleme yapılabileceği gibi hususlar da vakfiyelerde vakıflarla ilgili karşımıza çıkan diğer hususlardandır⁹⁵⁷.

Mübarek gün ve gecelerde, Ramazan ayında ve Cuma gecelerinde, müteaddit vakitlerde “sala” okunması ve camilerde kandil yakılması geleneği de Kütahya Medreseleri vakfiyelerinde çok sık gördüğümüz uygulamalardandır. Hatta bu husus

⁹⁵⁵ Değirmenci, a.g.t., s. 391-392.

⁹⁵⁶ VGMA, 580 Numaralı Defter, s. 420-421/239-240; Dadaş vd., a.g.e., s. 351-355.

⁹⁵⁷ VGMA, 2108 Numaralı Defter, s.11-12/13; Deniz, a.g.t., s. 350-352.

üzerinde o kadar yoğun durulmuştur ki mübarek geceler artık “kandil” diye adlandırılır olmuştur⁹⁵⁸.

Eğitimle ilgili çalışma ve vakıflarda, kadınların da önemli ölçüde katkısının olduğunu göz ardı etmemek gerekmektedir. Örneğin, Kütahya’da, 1789’dan itibaren, Tanzimat ve sonrası dönemde toplamda 5 kadın eğitimle ilgili katkıda bulunmuş olup, bu kadınlardan 3’ü müderrislere, 1’i de muallime para verilmesini şart koşturmuştur⁹⁵⁹. Ümmühani Hatun da Hacı Kara Mehmed Ağa medresesi müderrisleri için vakıfta bulunmuş ve vakfiye düzenlemiştir⁹⁶⁰. Bir oranlama yapmak gerektiğinde Kütahya’da eğitime katkı sağlayan kadın vakıfları, diğer kadın vakıflarının % 6’sına karşılık gelmektedir ki günün sosyo-kültürel şartları dikkate alındığında, önemsiz veya ihmal edilecek bir oran değildir⁹⁶¹. Aktif olarak, kadınların vakıf faaliyetleriyle uğraşıp gayr-i menkul vakfı yaptığı ile ilgili başka belgelere de ulaşabilmekteyiz⁹⁶². Kadınların bireysel olarak olduğu gibi müştereken de tevliyet görevi mutasarrıfı olabildikleri ve bu hususta kendilerine vekil tayin edebildikleri durumlara örneklik arzedecek uygulamalar da söz konusudur⁹⁶³. Az da olsa bazı vakfiyelerde kadın-erkek eşit seviyede (ale’s-seviyye) ibaresinin geçmesi ve özellikle tevliyet gibi görevlerde erkeklerin kadınlara öncelenmemesi durumu vakidir⁹⁶⁴.

Özellikle 1900’lü yıllardan itibaren, birçok kurum ve kuruluşta olduğu gibi vakıflarda da çok ciddi sıkıntılar husule gelmiş, vakıf gelirlerinin toplanmasında, bunların gereği gibi dağıtılmasında, görevlilerin ücretlerinin ödenmesinde, gecikmeler, aksaklıklar ve problemler sıkça yaşanır olmuştur⁹⁶⁵.

⁹⁵⁸ VGMA, 582/2 Numaralı Defter, s. 352-353/259; İ. Gümüş, a.g.t., s. 211-217; Güner, Camiler., s. 50-51; Vakfiyelerde de üzerinde durulan ve ciddi bir kaynak aktarılan bu uygulama ile ilgili ayrıntılı bilgi için lütfen bkz. Bozkurt, “Kandil”, s. 300.

⁹⁵⁹ VGMA, 196 Numaralı Defter, s. 86/756; 1751 Numaralı Defter, s. 114/89.

⁹⁶⁰ VGMA, 1751 Numaralı Defter, s. 80-81/55; 196 Numaralı Defter, s. 80/700.

⁹⁶¹ Zeyrek, a.g.t., s. 129-130.

⁹⁶² Dadaş, vd., a.g.e., s. 247. Söz konusu belge ile ilgili ayrıca bkz: Dumluoğlu, a.g.t., s. 82-83; Zeyrek, a.g.t., s. 79.

⁹⁶³ Sunar, a.g.t., s. 353-354.

⁹⁶⁴ Dadaş vd., a.g.e., s. 222-225.

⁹⁶⁵ BOA, A.MKT.UM, 340, 80, 3/1-3; BOA, BEO, 394, 295; BOA, A.MKT.UM., 172, 7.

SONUÇ

İnsanlık tarihi boyunca insanın hayat boyu etkisinde kaldığı, ilişki içerisinde olduğu, bigâne kalamadığı faktörlerden biri eğitimidir. Çünkü eğitim, hayatta çok farklı rollere (çocuk, genç, yetişkin, ihtiyar, anne, baba, iş adamı, memur vb.) bürünen insanı, bütün bu rollerde ve süreçlerde çok farklı yönlerden etkileyen bir faktördür. Bu minvalde İslam Peygamberi Hz. Muhammed (sav), bir hadis-i şerifte “beşikten mezara kadar ilim taleb (tahsil) ediniz” buyurmuşlardır. Günümüz eğitim anlayışında da “Yaygın Eğitim” adı altında kurumsallaştırılan, insanların kurumlara uzun süreli bağlanmaksızın çok daha sivil ve geniş kapsamlı olarak eğitim-öğretim faaliyetlerinden istifade edebilmelerini öngören bu sistem, son dönemlerde dünyada ve ülkemizde “Hayat Boyu Eğitim”, “Hayat Boyu Öğrenme”, “Yaşadıkça Eğitim”, “Her Yerde Her Zaman Eğitim” gibi söylemlerle sloganlaştırılmaktadır.

Fakat eğitim sürecinin ve anlayışının bu konuma gelmesi, çok kolay ve hızlı olmamıştır. Pencereyi daraltıp, İslam Dünyası açısından olaya baktığımızda bile, IX. ve X. yüzyıllarda ilk medreselerin açılmasına kadarki olan süreçte tam olmasa da uygulanmakta olan bu sivil ve gayri resmi, kurumsal olmayan daha hayati kuşatıcı sistemde bile “Suffe” “Mescid-cami”, “küttab” gibi kurumlar etkindi. Özellikle 1067 yılında Bağdat’ta Nizamü’l-Mülk tarafından açılan Nizamiye Medrese(leri) ile birlikte eğitim daha sistemli, daha mekanik, daha resmi/kurumsal bir görünüm arz etmeye başladı. Medreseler ve medrese sistemi bütün İslam Dünyasını etkilediği gibi Endülüs Emevileri vasıtasıyla Avrupa’ya da taşınmış, eğitimi ciddiye alan bütün devletler tarafından ilgiyle takip edilir olmuştu. Pencereyi biraz daha daraltıp Kafkaslar, Ortadoğu ve Anadolu coğrafyasına baktığımızda, bu bölgelerde boy gösteren Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devletleri bu sistemi başarıyla uygulayarak ve gereğince destekleyerek çitayı biraz daha yükseltmişlerdi. Selçuklu geleneğinden filizlenerek serpilen ve önce söz konusu bölgede, sonrasında ise üç kıtada etkinliğini hissettiren Osmanlı Devleti’nde ise başkent İstanbul’da önce Fatih Sultan Mehmed’in yaptırdığı Sahn-ı Seman ve yaklaşık bir asır sonrasında Kanuni Sultan Süleyman’ın yaptırdığı Süleymaniye Medreseleri ile neredeyse bu hususta zirve yakalanmıştı. Toplumsal, kurumsal ve ekonomik birçok faktörün de etkisiyle, zirve çok fazla korunamamış, devletin birçok kurumuna eleman, topluma da insan yetiştirmeye devam etse de, 1924 yılında çıkarılan bir kanunla kapatılana kadar, çok

boyutlu ıslah çalışmalarına rağmen, medreseler, gerek müfredat ve okutulan dersler, gerekse medrese görevlileri ve gerekse de yetiştirdiği insan kalitesi olarak yerinde saymaya bir süre sonra da tedrici, aşamalı bir şekilde gerilemeye devam etmiştir.

Özellikle vurgulanması gereken diğer bir husus ise, son zamanlarda daha sık gündeme gelmeye başlayan ve “eğitimin yerelleşmesi”, “eğitimin idaresinin mahalli idarelere bırakılması” gibi söylemlerle zenginleştirilmeye çalışılan konu hakkında aslında medrese sistemi tam bir örneklik arz etmektedir. Genel denetim ve tayinler merkez tarafından yapılsa da medreseler birçok hususta özerktir. Bürokratik yoğunluğun az olduğu medresede karar alma mekanizması ve işlemler oldukça hızlıdır. Bu minval itibariyle eğitimin yerel idareler tarafından yönetimi, eğitimde adem-i mekeziyet gibi vizyonlara sahip, “eğitim için, yerinde, hızlı ve kalıcı çözüm” anlayışı ve arayışı içerisinde bulunanların, öncelikle Osmanlı Eğitim Sistemi’ni, “medrese”yi enine boyuna, efradını cami ağyarına mani bir mahiyette incelemeleri ve mercek altına almaları gerekmektedir.

Medreseler, Osmanlı devletinin kaderine yön veren, devlet ve toplum hayatında son derece önemli etkilere sahip “ilmiye sınıfı” mensuplarını, yani hukukçuları, din adamlarını, öğretmenleri, çoğu idari sınıfı, hatta hekim ve mühendisleri yetiştiren eğitim ğretim kurumları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda, rahatlıkla medresenin devlet ile halk arasında bir köprü olduğunu söyleyebiliriz. şöyle ki; en parlak günlerinde olduğu kadar, tanzimatla birlikte birçok cepheden bozulmaya yüz tuttuğu dönemlerde de, medreseler, devleti ve politikalarını halka ulaştıran bir aygıt, halkın talep ve hissiyatını devlete ulaştıran bir mekanizma olmuşlardır. Adeta, medrese vasıtasıyla halk devlet yönetimine çıkmış, yine medrese kanalıyla devlet halka inmiştir. Böylesine kuvvetli bir iletişim ve etkileşim içinde olmanın bir sonucudur ki, yıkılana değin, devlet yönetimi, medreselerle ilgili düzenleme ve iyileştirme çabalarından geri durmamış, bunun mukabilinde de medreselerin tamamen kapatılmasına kadar olan süreçte de halkın medreselere olan rağbeti ve teveccühü azalmamış, bilakis artmıştır.

Biz bu çalışmamızda, doğrudan ve ayrıntılı ol(a)masa da dolaylı ve öz olarak, Osmanlı Eğitim Sistemini ve sürecini masaya yatırmış olduk. Osmanlı Eğitimi

hakkında Kütahya medreselerinden yola çıkarak edindiğimiz bilgileri şöylece özetleyerek bir sonuca varmak mümkündür:

Kütahya Medreselerinde, Osmanlı Medreseleri ve eğitim sisteminin de temeli olan vakıf sistemi uygulanmaktadır. Medresenin kurulması, gelirleri, giderleri, medrese görevlileri ve ücretleri, tamirat ve tadilatlar, eğitim-öğretim faaliyetleri tamamen, başlangıçta vakfeden kişinin oluşturduğu vakfiye çerçevesinde, vakıf mütevellisi kontrolünde yapıyordu. Vakıf bir beşikte sallanıp vakıf bir tabutla kabrine götürülüp defnedilecek kadar hayatın bütün aşamalarında vakıfla iç içe yaşayan Osmanlı insanı için eğitim faaliyetlerinin vakıf temelli olması gayet normaldi. Hayatı bölmeden, tüm hayatı kuşatacak kadar kapsamlı bir vakıf anlayışına sahip olan Osmanlı Devleti'nde medreselerin vakıf temelli olması sayesinde hem eğitim faaliyetleri daha sivil ve özerk (devlet baskısı ve denetiminden uzak) yürütülebiliyor, hem de vakıf gelirlerinden dolayı ekonomik olarak kendi yağıyla kavrulup kendilerini güvende hissediyorlar, böylece de devlet büyük bir yükten kurtulmuş oluyordu. Modern bakış açısıyla veya modern eğitim anlayışı zaviyesinden bakıldığında, bir anlamda vakfın sorumlusu, başka bir ifadeyle patronu olarak nitelendirebileceğimiz mütevellinin ücreti astronomik miktarlarda olmayıp, müderristen oldukça aşağı miktarda, orta halli bir vakıf görevlisiyle eş değer bir ücrettir. Uzunca bir süre, Osmanlı eğitim sisteminde müderrisin itibarının yüksek olması ve kendisini devlete veya diğer bir kuruma karşı bir minnet yükü altında hissetmemesi bu ekonomik rahatlıktan kaynaklanmaktadır diye düşünmekteyiz.

Kütahya ile sınırlandırılmaksızın, tüm Osmanlı medreselerinde ve hatta dünyadaki tüm medreselerde ve medrese sisteminde kurum olarak vakıf nasıl etkin ve vazgeçilemez konumdaysa kişi olarak müderris de aynı konumdaydı. Müderris, eğitim-öğretim faaliyetlerinde özerk, inisiyatif kullanabilen, baş yetkili/sorumlu konumundaydı. Çağdaş kaynaklar tarafından sıklıkla eleştirildiği vechile, modern mekteplerdeki birçok derse birden fazla öğretmenin verdiği notlarla oluşan karne sistemine karşılık, müderrisin tek başına verdiği icazetname sistemi vardı. Eğitim camiası olarak, uzun bir süreç boyunca öğrencinin çok boyutlu bir şekilde akademik ve davranışsal kazanımlarını gözlemleyerek değerlendiren müderrisin verdiği icazetnamenin pedagojik olarak karneden ve hatta diplomadan bile daha tutarlı ve objektif olduğunu ifade etmek durumundayız.

Modern anlamda kampus-yerleşke sisteminin benimsendiği medreselerde eğitim-öğretim faaliyetlerinde daha başarılı ve kaliteli bir performans sergileme adına, öğrenciler nispeten sosyal-dış dünyadan uzak tutulmuşlar, eğitimlerine yatılı olarak devam etmişler, bütün ihtiyaçlarının medrese (varsa külliye) ortamında temin ve tedariki hususunda gereken her türlü önlem alınmıştır. Bu hususta onlara, (belki harçlık mahiyetinde) bir ödenek tahsis edilmiştir. Medresede okuyan bütün öğrenciler başka hiçbir ayrıma tabi tutulmaksızın aynı ücreti almaktadırlar ve ekonomik olarak her türlü dışlanmışlıktan uzak bulunmaktadırlar. Kanaatimizce asıl fırsat eşitliği bu olsa gerektir. Her ne kadar, o devrin nüfusu ve tahsil çağındaki öğrenci sayısı ile günümüzdeki ilk ve orta kademedeki zorunlu eğitim olgularının dikkate alınması gerekmekte ise de, günümüzde ekonomik eşitliği sağlamak, dışlanmaya sebebiyet vermemek adına sadece tek tip kıyafet anlayışı gündemde tutulmaktadır. Ekonomik gereksinimi olan öğrencilere pansiyon ve burs imkânı sağlanmaya çalışılsa da, belki de zorunlu eğitimin bir sonucu olarak birçok öğrencimiz tahsilini ilerletmek istediği halde ekonomik yetersizliklerden dolayı bunu gerçekleştirememekte ve/ya çok zorlanmakta, birçok öğrencimiz de bazı gerekçeler nedeniyle örgün eğitimin dışında kalmak istediği halde zorunlu eğitime tabi tutulmaktadır. Ekonomik açıdan yetersiz olan öğrencilerimizin imdadına, günümüzde de, çoğunluğunu vakıfların oluşturduğu Sivil Toplum Kuruluşları yetişmekte, bir anlamda tez, anti-tezini doğurmaktadır.

Tanzimat Sonrası Dönem Kütahya'sında, büyük bir bölümü banilerinin adıyla anılan, yarıdan fazlasının vakfiyesine ulaşamayan 35 medrese mevcuttur ve neredeyse tamamı medreselerin kapatılma tarihi olan 3 Mart 1924 tarihine kadar bilfiil eğitim öğretime devam etmişlerdir. Tamamen vakıf eseri olan bu medreselerin büyük bir kısmının vakfiyesine ulaşamamış durumdadır. Vacidiye Medresesi, müze olarak varlığını sürdürmekte, İshak Fakih ve Rüstem Paşa Medreseleri ile ilgili restitüsyon, restorasyon ve rehabilitasyon çalışmaları henüz tamamlanmış durumdadır. Kalan medreselerin büyük bir kısmı ise maalesef tamamen yıkılmış ve/ya kaybolmuş durumdadır. Şer'iyye Sicilleri'nin tamamının gün yüzüne çıkarılması, arşivdeki belgelerin tasnifinin tamamlanması ve bu konu ile ilgili yapılacak diğer çalışmalarla birlikte ümit ediyoruz ki, Kütahya Medreseleri ile ilgili çok daha kapsamlı ve derinlikli bilgilere ulaşmak mümkün olacaktır.

Çalışmamızdaana hatlarıyla medreselerin Tanzimat öncesi konum-durum ve statülerine değinilse de, ağırlıklı olarak 1839-1924 yılları arası şehir merkezindeki Kütahya Medreseleri (tarihçe, genel bilgiler, işleyiş ve son durumu) ele alınmıştır. Konunun daha derli-toplu ve sistematik olarak sunulması adına Tanzimat sonrası medreselerden Tanzimat öncesi (Klasik Dönem ve daha öncesi)nde de faal durumda olanlar müstakil bir bölüm (II. Bölüm)de ele alınmışlardır. III. Bölüm Tanzimat sonrası medreselere, IV. Bölüm ise bunların çok boyutlu değerlendirilmesine tahsis edilmiştir. Çalışmamızın ana kaynakları olan, söz konusu döneme ait Şer’iyye Sicili Defterleri⁹⁶⁶ ve Maarif Salnameleri⁹⁶⁷,nin yanısıra, Kütahya ve konumuz ile ilgili kitap, makale, tez ve araştırma örnekleri de taranmış, elde edilen bulguların tasnifinden sonra Kütahya Medreseleri ile ilgili somut bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devleti’nin uzun yıllar Anadoludaki temsilcisi, bir dönem geleceğin hükümdarlarını eğitip yetiştirerek hayata ve siyasete hazırlayan bir mektep, Germiyanogulları döneminden beri her daim ilim ve kültürün, ilim adamının hamisi ve destekçisi, Osmanlının son zamanlarında dahi medrese-mektep sayısı olarak hayli ileride olan Kütahya’yı seçmekle hata etmediğimizi düşünmekteyiz.

Tanzimat sonrası dönem olarak adlandırdığımız (1839-1924) dönemde faaliyetlerini sürdüren toplam 35 medrese⁹⁶⁸ ile aslında artısıyla eksisiyle bütün Osmanlı devleti sürecinde medreselerin topluma katkılarını, siyaset ve ekonomiyle olan etkileşimlerini incelemiş olduk. Osmanlı öncesi dönemde inşa edilip faaliyete başlayan ve Osmanlı Devleti döneminde de hem klasik dönem hem de Tanzimat sonrası dönem itibariyle aktif olarak eğitim-öğretim faaliyetlerine devam eden 4 tane medrese olup bunlar Balabaniye, Vacidiye, Germiyanoglu Yakup Bey ve İshak Fakih Medreseleri’dir. Yakup Bey ve İshak Fakih Medreseleri’nin vakfiyeleri günümüze ulaşabilmişken, Vacidiye ve Balabaniye Medreseleri’nin vakfiyeleri günümüze

⁹⁶⁶ Bizzat sicillerin orijinal nüshalarından ziyade büyük bölümünü Şer’iyye Sicilleri’nin Transkripsiyon ve Değerlendirme çalışmalarının oluşturduğu 52 adet tez (3’ü doktora, 2’ si mezuniyet tezi, diğerleri yüksek lisans tezi) taranarak bilgi elde edilmiştir.

⁹⁶⁷ Medreseler üzerine yoğun bilgi bulunan H. 1317, 1318, 1319 ve 1321 tarihli Maarif Salnameleri’nin yanısıra, içerisinde bilgi bulabildiğimiz H. 1301 ve 1302 tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamelerinden çoğunlukla, H. 1310, 1316, 1324 ve 1325 tarihli salnamelerden de belli ölçüde faydalanılmıştır.

⁹⁶⁸ Şehir merkezinde bulunan Daru’l-Hadis ve Daru’l-Kurra da bu sayıya dâhildir. Tanzimat sonrası dönemde faaliyet gösteren Son Dönem Kütahya Medreseleri, kendileriyle ilgili kısıtlı mahiyetinde çok az bilgiye ulaşp, çoğunun isimlerini bile tespit edemediğimizden bu sayıya dâhil edilmemişlerdir.

ulaşamamıştır. Tanzimat sonrasında faal durumda olan medreselerin büyük bir kısmı, aynı zamanda klasik dönemde de aktif olarak karşımıza çıkan medreselerdir. Klasik Dönem ve Germiyanoglları Devri'nde hizmete devam eden toplam 20 adet medrese ile sadece Tanzimat sonrası süreçte aktif olarak görebildiğimiz 15 tane medrese için ayrı bölümler düzenleyip tanıtımlarını orada yapmayı uygun gördük. Tanzimat sonrası dönemde inşa edilen medreseler, Tanzimat öncesinde inşa edilenlerden farklı olarak, büyük oranda tek-düze, bina şeklinde ve ne çıkan-kayda değer mimari özellikleri olmayan yapılarıdır. Bu durumun oluşmasında son dönem Osmanlı eğitimine damgasını vuran batılı tarzda mektepler ve onlara yönelik teveccühün de etkili olduğu söylenebilmektedir. Başka bir ifadeyle, Osmanlı Devleti'nin sırasıyla, duraklama, gerileme ve kş dönemlerini yaşama süreci, neredeyse aynı düzeyde ve minvalde gerek sahip oldukları vakıflar ve gelirleri bağlamında, gerekse de ilmi faaliyet ve yetkinlik bağlamında, hem medrese sisteminde, hem de Kütahya Medreseleri'nde yaşanmıştır. Bylecealışmanın çok fazla dallanıp budaklanmadan, Kütahya rnekleminde sunulmasıyla amacına daha iyi hizmet ettiğine ve günümüz eğitim anlayışı, yaklaşımları ve politikaları için daha somut ve anlamlı veriler ortaya koyabildiğine inanıyoruz.

Sonuç olarak, sadece erkeklerin medresede okuyabilmesi, ezberci bir eğitim anlayışına sahip olması, hayata dönük bir eğitim gerçekleştirememesi gibi nedenlerle özellikle son yüzyılda sıklıkla eleştirilerin hedefinde yer alan medrese sistemi ve medreselerden her zaman olduğu gibi günümüzde de gerekli düzeltme ve uyarlamalar da yapılarak istifade edilmesi gerekmektedir. Her zaman mensubu olmakla iftihar ettiğimiz o muhteşem İşlam Medeniyeti'nin mimarlarını da yetiştiren medreseler, sadece günümüze (ve günümüz eğitim anlayışına değil), geleceğe de ışık tutacak, yn verecek gte, etkinlikte ve yetkinliktedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA, A.MKT, 122, 38/2.

BOA, A.MKT. UM, 340, 80, 3/1-3.

BOA, A.MKT.UM., 172, 7.

BOA, BEO, 1352, 101332/1-2.

BOA, BEO, 155, 11559/1.

BOA, BEO, 1905, 142818/1, 2.

BOA, BEO, 394, 29541/1.

BOA, C. Maarif, 165, 8245/1,3-6.

BOA, C.EV., 486, 2571/1,3,5.

BOA, DH. MKT, 1644, 11.

BOA, DH. MKT, 2231, 106.

BOA, DH. MKT, 2521, 2.

BOA, DH. MKT, 2524, 27, 1.

BOA, MV, 5, 1, 2.

BOA, ŞD, 93, 19/ 1.3.5-9, 11, 13.

VGMA, *Defter No: 43, 189, 190, 192, 194, 195, 196, 580, 581, 582/2, 587, 593, 608, 608/2, 743, 1751, 1757, 1965, 1968, 2108.*

YEŞİL, Mustafa, *Kütahya Medreseleri*, Mustafa H. Yeşil Kütüphanesi Arşivi, TBT 26.

Salnameler

HVS, 1301 Senesi, Def'a 12, Kazancızade Matbaası, Bursa.

HVS, 1302 Senesi, Def'a 12, Kazancızade Matbaası, Bursa.

HVS, 1310 Senesi, Def'a 19, Matbaa-i Vilayet, Bursa.

HVS, 1316 Senesi, Def'a 25, Matbaa-i Vilayet, Bursa.

HVS, 1324 Senesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilayet, Bursa.

HVS, 1325 Senesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilayet, Bursa.

SNMU, 1317 Senesi, 2. Def'a, Matbaâ-i Âmire, İstanbul

SNMU, 1318 Senesi, 3. Def'a, Matbaâ-i Âmire, İstanbul.

SNMU, 1319 Senesi, 4. Def'a, Matbaâ-i Âmire, İstanbul.

SNMU, 1321 Senesi, 6. Def'a, Asır Matbaası, İstanbul.

Kitaplar, Tezler ve Makaleler

AKÇA, Oğuz, 68 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicil Defterinin Transkripsiyonu, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2000.

AKDAĞ, Mustafa, "Medreseli İsyanları", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul 1949.

AKDENİZ, Hanife Mehtap, 108 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili Transkripsiyonu ve Kritiği, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2010.

AKGÜNDÜZ, Murat, Osmanlı Medreseleri XIX. Asır, Beyan Yayınları, İstanbul 2004.

ALTUN, Ara, "İshak Fakih Külliyesi", DİA, C. 22, TDV Yayınları, İstanbul 2000.

_____, "Kütahya Türk Devri Mimarisi Bir Deneme", Atatürk'ün Doğumunun Yüzüncü Yılına Armağan Kütahya, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1981-1982.

_____, "Kütahya'da Balıklı Tekkesi Üzerine Notlar", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Özel Sayı 9, Ankara 1978.

_____, "Kütahya'da Rüstem Paşa Medresesi Hakkında Kısa Notlar", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı; XI, İstanbul 1982.

ARIKAN, Refik, Tanzimat Döneminde Kütahya, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kütahya 2010.

AŞIKİ, Derviş Mehmed, Aşıkpaşaoğlu Tarihi, (Yay. Haz: Atsız), 1970.

- AVSEVER, Serhat, *71 numaralı Kütahya Şer'iye Sicili Transkripsiyon ve Edisyon Kritiği*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2001.
- AYGEN, Mehmet Saadettin, *Afyonkarahisarlı Âlim ve Lügatçı Muslihiddin Mustafa bin Şemsettin Karahisari Ahteri*, Türkeli Yayınları, Afyon 1980.
- AYVERDİ, İlhan, *Misalli Büyük Türlçe Sözlük (Kubbealtı Lügatı)*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2011.
- BAKAN, Nilüfer, *Salnamelere Göre Tanzimattan Cumhuriyete Kütahya Sancağının Sosyo-Ekonomik Profili*, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2007.
- BALTACI, Cahid, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976.
- BAYARTAN, Mehmet, “Geçmişten Günümüze Kütahya Şehrinin Yapı Taşları: Mahalleler”, *İÜ. Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, S. 18, İstanbul 2009.
- BİLGE, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984.
- BOZKURT, Nebi, “Kandil” *DİA*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul 2001.
- BOZKURT, Nurgül, “Maarif Salnamelerine Göre Kütahya Sancağı'nda Eğitim-Öğretim (H. 1316-1321 / M. 1898-1904)”, *History Studies*, Volume 2/3, 2010.
- BOZKURT, Öznur Kutluğ, *Kütahya Şer'iyye Sicilleri 8 Numaralı Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2006.
- CENER, Serpil, *Kütahya Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Bitirme Tezi, İstanbul 1970.
- CİHAN, Ahmet, *Osmanlıda Eğitim*, 3F Yayınevi, İstanbul 2007,
- ÇİFTÇİOĞLU, İsmail, “Germiyanogulları Dönemi Kütahya Medreseleri”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 15, Ağustos 2006.
- ÇİĞDEM, İbrahim, *Kütahya 76 No'lu Şer'iyye Sicili Transkripsiyonu*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2002.

- DADAŞ, Cevdet, Atilla Batur ve İsmail Yücedağ, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kütahya Vakıfları II/3*, Kütahya Belediyesi Kültür Yayınları, Kütahya 2000.
- DAĞLI, Serpil, *1 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili (1. Bölüm) Transkripsiyonu ve Kritiği*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2004.
- DEĞİRMENCİ, Nihat, *30 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Edisyon Kritiği*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2002.
- DEMİRALP, Yekta, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1997.
- DEMİRYÜREK, Halil, *25 numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Edisyon Kritiği*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2003.
- DENİZ, Tenzile, *75 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicil Defterinin Transkripsiyonu*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2001.
- DİKİCİ, Recep, “Afyonkarahisar’lı Meşhur Âlim, Edip ve Şairler”, VI. *Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Afyon Belediyesi Yayınları, Ocak 2003.
- DUMLUOĞLU, Enbiya, *7 No’lu Kütahya Şer'iyye Sicili Defterinin (I. Bölüm) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2010.
- EDHEM, Halil, *Kütahya’da Al-i Germiyan Kitabeleri* (Çev. Emine Gedik), Kütahya Valiliği Yayınları, Kütahya 2011.
- EMECEN, Feridun, “Timurtaş Paşa”, *DİA*, C. 41, TDV Yayınları, İstanbul 2012.
- ERGÜN, Mustafa “Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, S. 1, Afyon 1996.
- _____, “Medreseden Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme”, *Yeni Türkiye Dergisi* (Ed. Gülter Eren), S. 32, Yeni Türkiye Yayınları, Mart-Nisan 2000.
- _____, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908/1914)*, Ankara 1996.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “Kütahya”, *İA*, C. 6, MEB Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977.

- GÖKSAL, Hüseyin, *Kütahya'nın 52 No'lu Şer'iyye Sicili*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2001.
- GÜL, Ahmet, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Daru-l Hadislerin Yeri*, TTK, Ankara 1997.
- GÜMÜŞ, Ayşe, *51 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2002.
- GÜMÜŞ, İsmail, *33 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2003.
- GÜNER, Hamza, *Kütahya Camileri*, Kütahya 1964.
- _____, *Tarihte Kütahya*, Vilayet Matbaası, Kütahya 1961.
- GÜNGÖR, Ekrem, *1 No'lu Kütahya Şer'iyye Sicili (II. Bölüm) Transkripsiyonu ve Kritiği*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2006.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, "Eğitim ve Bilim", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, C.1, Feza Gazetecilik A.Ş., İstanbul, 1999.
- İSEN, Mustafa, "Osmanlı Şehzade Sancakları", *Osmanlı Ansiklopedisi (Ed. Güler Eren)*, C. 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- İZGİ, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, C.1, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.
- KAĞNICIOĞLU, Celal, *Tarihi ve Turistik Yönüyle Kütahya*, İstanbul 1964.
- KAHRAMAN, S. Ali, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 1(9. Kitap), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- KALFAZADE, Selda, "Vacidiye Medresesi", *DİA*, C. 42, TDV Yayınları, İstanbul 2012.
- KALYON, M. Mustafa, *Kütahya'da Selçuklu-Germiyan ve Osmanlı Eserleri*, Kütahya Belediyesi Kültür Yayınları, Kütahya 2000.
- KAPANCIOĞLU, Muharrem, *73 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Edisyon Kritiği*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2001.
- KARACA, Serkan, *Kütahya Şer'iyye Sicilleri 22 Numaralı Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Dumlupınar Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2007.

KARACAGİL, Ö. Kürşad, *6 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2002.

KARAKAŞ, Ömer, *19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Kütahya (Germiyan) Sancağı Salnameleri*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2000.

KARAKAYA, Ebru, "Kütahya-Mimari", *D İA*, C. 26, TDV Yayınları, Ankara 2002.

_____, "Timurtaş Paşa Külliyesi ", *DİA*, C. 41, TDV Yayınları, İstanbul 2012.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII., TTK Yayınları, TTK Basımevi, Ankara 1995.

KÂTİP ÇELEBİ, *Keşf-el-zunun*, (Yay. Haz. Şerefettin Yaltkaya, Rıfat Bilge), C.1, MEB Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.

KELEŞOĞLU, Güler, *Kütahya'da Germiyanogulları Devri Abideleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Bitirme Tezi, İstanbul 1959.

KOLAY, Arif, *Kütahya Şer'iyye Sicilleri 72 Numaralı Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2001.

KÖLEMEN (YÜCE), Serap, *19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Kütahya Sancağı'nda Eğitim*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2007.

KURUKAYA, Gürhan, *27 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2003.

KÜTAHYA -*Merkez İshak Fakih Medresesi Restitüsyon Raporu*, Kütahya Vakıflar Bölge Müdürlüğü.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1994.

MECDİ, Mehmet Efendi, *Şakaik-i Numaniye Zeyilleri (Hadaiku's-Şakayık)*, C.1, (haz. Abdülkadir Özcan), Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.

- METE, Keziban, *Tanzimattan II. Meşrutiyete Kadar Kütahya'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu (1839-1908)*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2009.
- ORAN, Ahmet Remzi, *70 numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili Transkripsiyonu ve Kitiği*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2004.
- ÖKE, Mim Kemal, Sezgin Demircioğlu ve Süleyman Bilgin, *Tarihin Tanıklığında Evliya Çelebi'nin Kütahyası (Belgeler)*, İrfan Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 2006.
- ÖTÜKEN, Yıldız, "Orhan Gazi (1326-1359) Devrinden Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) Devrinin Sonuna Kadar Osmanlı Medreseleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Özel Sayı (9), Ankara 1978.
- ÖZKAN, Şerife, *Medrese Tabirinin İlk Defa Ortaya Çıkışı, Selçuklu Medreselerinin Kuruluş Sebepleri ve Medrese Eğitimi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2007.
- ÖZTÜRK, Şengül, *1300-1310 Yılları Arasında Hüdavendigar Vilayetinde Kütahya Sancağı Salnameleri*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2000.
- PAKALIN, Mehmed Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, MEB Devlet Kitapları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.
- PARLAK, Sevgi ve Barihüda Tanrıkorur, "Kütahya Mevlevihanesi", *DİA*, C. 27, TDV Yayınları, Ankara 2003.
- SARIAVCI, Leyla, *1 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili (III. Bölüm) Transkripsiyonu ve Kitiği*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2007.
- SARIKAYA, Yaşar, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.
- SAYILI, Aydın, "Vacidiyye Medresesi Kütahya'da Bir Ortaçağ Türk Rasathanesi", *Belleten Dergisi*, C. XII. S. 47, TTK Basımevi, Ankara 1948.
- SÖZEN, Metin, *Anadolu Medreseleri (Selçuklu ve Beylikler Devri)*, C.II, İstanbul 1972.
- SÖZEN, Metin ve Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, 6. Baskı, Ekim 2001.

- SUNAR, Özlem, *29 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2003.
- ŞAHİN, Faruk, "Kütahya'da Çinili Eserler", *Atatürk'ün Doğumunun Yüziüncü Yılına Armağan Kütahya*, İstanbul 1981-1982.
- ŞEN, Muhammet, *23 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Edisyon Kritiği*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2003.
- TAPAN, Filiz, *2 Numaralı Anadolu Ahkâm Defterinde Yer Alan Kütahya Sancağı ile İlgili Hükümlerin Analizi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010.
- ULUSOY, Ahmet, *Kuruluşundan 17. Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2007.
- UNAN, Fahri, "Osmanlılarda Medrese Eğitimi", *Yeni Türkiye Dergisi* S. 32, Mart-Nisan 2000.
- UYSAL, A. Osman, *Germiyanogulları Beyliği'nin Mimari Eserleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006.
- UZLUK, Feridun Nafiz, "Germiyanoglu Yakup II. Beyin Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, S. 8, Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, VIII. Dizi, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- _____, *Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osmanogulları Zamanında Kütahya Şehri*, Devlet Matbaası, İstanbul 1932.
- _____, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984.
- ÜÇDEMİR, Ersin, *7 No'lu Kütahya Şer'iyye Sicili Defterinin (II. Bölüm) Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2010.
- ÜREKLİ, Fatma, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları", *Sosyal Bilimler Dergisi*.

VARLIK, Mustafa Çetin, “Kütahya’nın Şehzade Sancağı Olarak İdaresi” *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1988, Sayı 5’ten ayırbasım, TTK Basımevi, İstanbul 1990.

_____, “Evliya Çelebi’ye Göre Kütahya Ve Bu Bilgilerin Arsiv Belgeleri İle Karşılaştırılması”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1988, Sayı 4’den ayırbasım, TTK Basımevi, Ankara, 1989.

_____, “Germiyanogulları”, *DİA*, C. 14, TDV Yayınları, , İstanbul 1996.

_____, “Kütahya”, *DİA*, C. 26, TDV Yayınları, Ankara 2002.

_____, “XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 1987/3, MÜ FEF Yayınları, İstanbul 1988.

_____, *Germiyanogulları Tarihi (1300-1429)*, Sevinç Matbaası, Ankara 1974.

YAKUPOĞLU, Ahmet, *Rengârenk Kütahya*, Türkp petrol Vakfı, İstanbul 1991.

YEŞİL, Mustafa, *Kütahya İli’nin Kısa Tarihi*, Matbaai Ebüzziya, İstanbul 1937.

_____, *Kütahya, 15 Yıl*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1938.

YILDIZ, İlhan, “Osmanlı’da Medrese: İşleyiş Tarzı ve Ortaya Çıkan Sorunlar” *Vakıflar Dergisi*, S. 33, Ankara 2010.

YÜKSEL, Hasan “Anadolu Beyliklerinde Vakıflar’’, *Vakıflar Dergisi*, S. 30, Ankara 2007.

ZENGİN, Zeki Salih, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002.

ZEYREK, Özlem Soyer, *Kadın Vakıfları:Kütahya Örneği (1789-1923)*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2007.

ZİYA, Mehmed, *Bursadan Konya’ya Seyahat*, İstanbul 1328.

EKLER DİZİNİ

	Sayfa
Ek-1 Nallı (Balabaniye) Medrese'nin 50'li Yıllarda Ahmet Yakupoğlu Tarafından Çizilen Yağlıboya Resminin Fotoğraflanmış Hali	210
Ek-2 Daru'l-Kurra	211
Ek-3 H. 817 Tarihli II. Yakup Bey Tarafından Hazırlanan Meşhur Taş Vakfiye	212
Ek-4 Haliliye Medresesi'nin Yıkılmadan Önceki Son Fotoğrafı	213
Ek-5 Haliliye Medresesi'nin Planı	213
Ek-6 İshak Fakih Medresesi'nin Giriş Kısmı	214
Ek-7 İshak Fakih Medresesi'nin Genel Görünüşü	215
Ek-8 İshak Fakih Medresesi'nin İyileştirme Çalışmaları Sonunda Çekilen Fotoğrafı	215
Ek-9 150 Yılı Aşkın Bir Süredir Hizmet Vermeye Devam Eden, Mollabey Camii Haziresinde Yer Alan ve Mollabey Medresesi ile Aynı Vakfiyeye Sahip Mollabey Kütüphanesi, Demir Kapısı ve Kitabesi	216
Ek-10 Rüstem Paşa Medresesi (Önden görünüm, portaldeki kitabe ve okunuşu	217
Ek-11 Rüstem Paşa Medresesi'nin 1953'te Ahmet Yakupoğlu Tarafından Çizilmiş Yağlıboya Resminin Fotoğrafa Uyarlanmış Hali	217
Ek-12 Şu anda Arkeoloji Müzesi Olarak Kullanılmakta Olan Vacidiye Medresesi'nin Kapısı Üstünde Yer Alan Kitabesi	218
Ek-13 Vacidiye Medresesi'nin Ön Cepheden Görünümü ve Giriş Kapısı	218

EKLER

Ek-1 Nallı (Balabaniye) Medrese'nin 50'li Yıllarda Ahmet Yakupoğlu Tarafından Çizilen Yağlıboya Resminin Fotoğraflanmış Hali⁹⁶⁹

⁹⁶⁹ Belki de satılıp harab olmadan önceki son fotoğraf bu idi. Bu resim üzerine yetkililer harekete geçti ise de iyileştirme için yetişilemedi. Çok geç kalınmıştı.

Ek-2 Daru'l-Kurra⁹⁷⁰

⁹⁷⁰ Rüstem Paşa Medresesi ittisalinde-bitişiginde bulunmakla beraber, evler arasında sıkışıp kalmış vaziyette görülen medreseye ait olan bu resim 1953'te Kütahya'lı Ressam Ahmet Yakupoğlu tarafından çizilmiş olup, 'Rengârenk Kütahya' isimli eserin 95. Sayfasında bulunmaktadır.

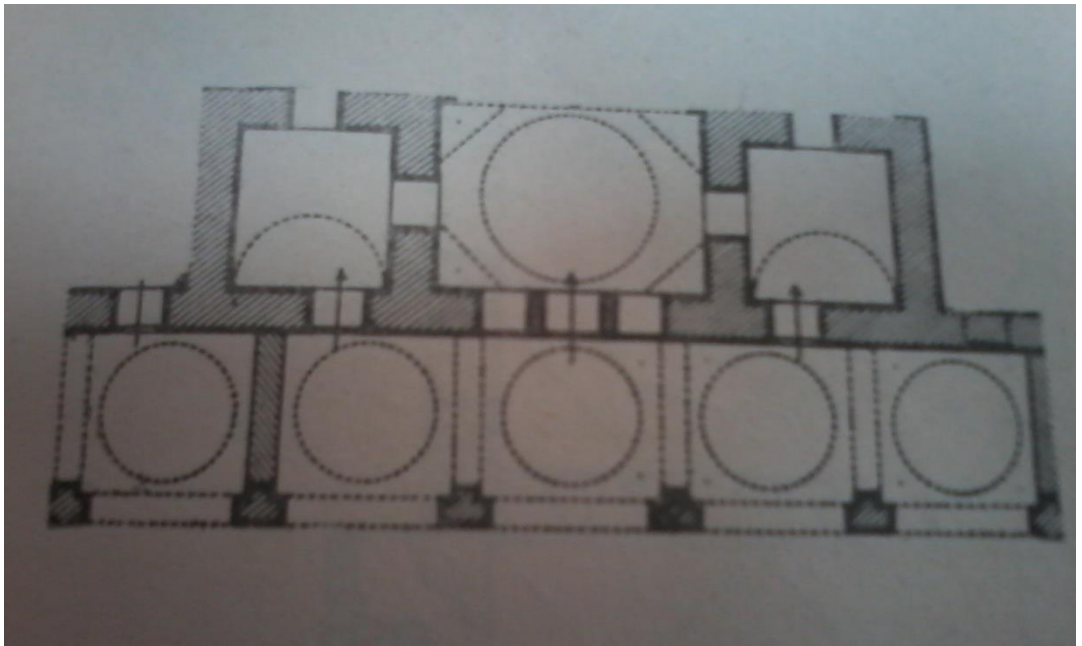

Ek-3 H. 817 Tarihli II. Yakup Bey Tarafından Hazırlanan Meşhur Taş Vakfiye⁹⁷¹

⁹⁷¹ Şu an itibariyle, Çini Müzesi olarak kullanılmakta olan, vaktiyle ‘Gök Şadırvan’ olarak bilinen ve Yakup Çelebi’nin de türbesinin bulunduğu binanın kapısına girmeden hemen solda duvara monte edilmiş halde bulunmaktadır.

Ek-4 Haliliye Medresesi'nin Yıkılmadan Önceki Son Fotoğrafı

Ek-5 Haliliye Medresesi'nin Planı⁹⁷²

⁹⁷² Bu iki fotoğraf M. Saadettin Aygen tarafından hazırlanan 'Afyonkarahisarlı Ahteri' isimli eserden alınmıştır. (s. 12-13). Söz konusu eserde medresenin yıkılıyorkenki hali de fotoğraflanmıştır.

Ek-6 İshak Fakih Medresesi'nin Giriş Kısmı

Ek-7 İshak Fakih Medresesi'nin Genel Görünüşü⁹⁷³

⁹⁷³ İsmail Çiftçioğlu tarafından hazırlanan 'Germiyanogulları Devri Kütahya Medreseleri' isimli makaleden alınan bu fotoğrafların restitüsyon-rehabilitasyon çalışmalarından önce çekildiği anlaşılmaktadır.

Ek-8 İshak Fakih Medresesi'nin İyileştirme Çalışmaları Sonunda Çekilen Fotoğrafi⁹⁷⁴

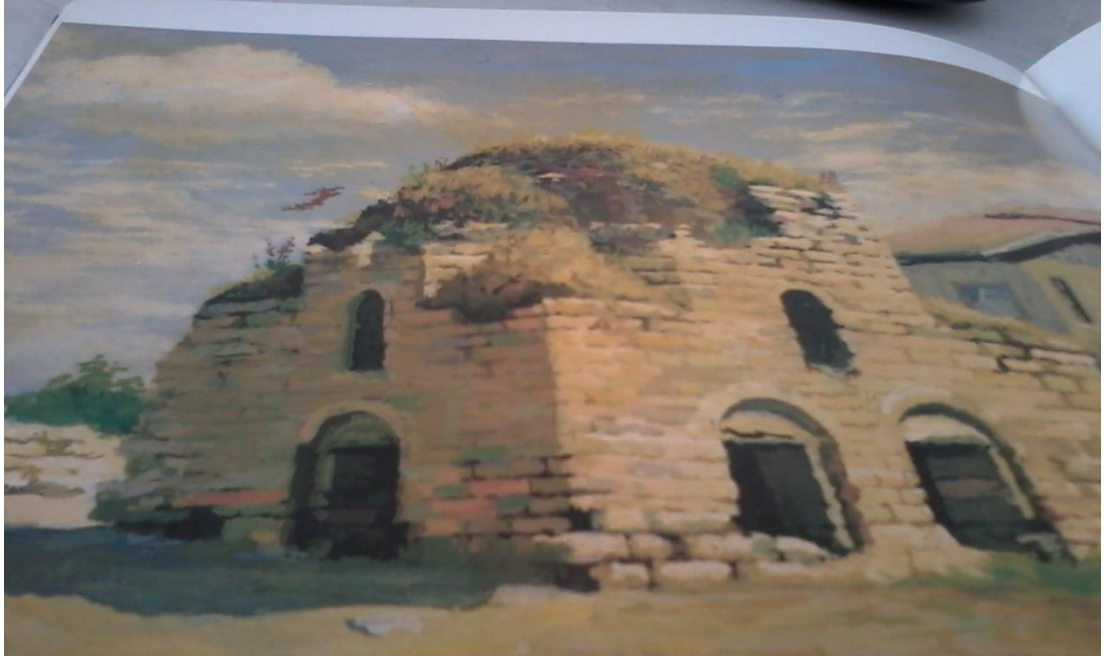
⁹⁷⁴ Sık yapılaşmadan dolayı geniş profilden bir fotoğraf çekilememiştir. Medrese, şu an itibariyle Kütahya Müftülüğü'ne bağlı bir 'Kur'an Kursu' olarak hizmet vermektedir. 'Kur'an Kursu' tabelasının bulunduğu yerde önceden muhtemelen medresenin kitabesi bulunmaktaydı. Kitabenin akıbeti hakkında henüz bir bilgi edinilememiştir.

**Ek-9 150 Yılı Aşkın Bir Süredir Hizmet Vermeye Devam Eden, Mollabey Camii
Haziyesinde Yer Alan ve Mollabey Medresesi ile Aynı Vakfiyeye Sahip
Mollabey Kütüphanesi, Demir Kapısı ve Kitabesi**

Ek-10 Rüstem Paşa Medresesi (Önden görünüm, portaldaki kitabe ve okunuşu)⁹⁷⁵.

Ek-11 Rüstem Paşa Medresesi'nin 1953'te Ahmet Yakupoğlu Tarafından Çizilmiş Yağlıboya Resminin Fotoğrafa Uyarlanmış Hali⁹⁷⁶

⁹⁷⁵ Girişteki tabeladan medresenin şimdiki işlevini de öğrenebiliyoruz.

⁹⁷⁶ Söz konusu resim, medresenin derslane-mescit bölümünü göstermekte olup, 'Rengârenk Kütahya' isimli eserin 94. Sayfasında bulunmaktadır.

Ek-12 Şu anda Arkeoloji Müzesi Olarak Kullanılmakta Olan Vacidiye Medresesi'nin Kapısı Üstünde Yer Alan Kitabesi

Ek-13 Vacidiye Medresesi'nin Ön Cepheden Görünümü ve Giriş Kapısı